

KÖZÉRT

replika

135

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

NARRATÍVÁK ÉS POLITIKAI KÖZÖSSÉGEK

dolgozók

ára: 2990 Ft

135

2025/I

KÖZ ÉS MAGÁN

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

2025/1.

135. szám

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Alapítva 1990-ben.

SZERKESZTŐSÉG

Bogárdi Tünde, Daradics Boglárka,
Hajdú Zita (szerkesztőségi titkár),
Havas Ádám, Ilyés Zalán-György, Kopunovic Dávid,
Sebestyén Annamária, Szabó Róbert, Vancsó Anna,
Vatai Dalma (gyakornok), Vermes Ráhel (gyakornok),
Wagner Sára
szerk@replika.hu

OLVASÓSZERKESZTŐ

Tiszóczy Tamás

Kiadja a Replika Alapítvány.
1038 Budapest, Tulipán u. 11.
Felelős kiadó: Sallay Zoltán

ELŐFIZETÉS

elofizetes@replika.hu

<http://replika.hu>

ISSN 0865-8188

Nemzeti
Kulturális
Alap

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap
támogatásával készült.

A kiadványt az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

BORÍTÓ

A borítót a Fortepan / FÓFOTÓ képeinek felhasználásával
Wagner Sára készítette.

NYOMDAI ELŐKÉSZÍTÉS

Hajdú Zita

NYOMÁS ÉS KÖTÉS

Könyvpont Nyomda
Felelős vezető: Gembela Zsolt

Tartalom

A köz és a magán – Történelem, jog és politika az egyéni élettörténetekben

Szerkesztette: Tóth Fruzsina Rozina, Székely Júlia, Kiss Valéria

Gerő Márton, Székely Júlia és Tóth Fruzsina

Örökölt terhek, örökölt döntések?

A családi sérelmek és a politikai cselekvési mintázatok lehetséges összefüggései7

Gyursánszky Ágnes és Zsille Katalin Lenke

A demokrácia törékenysége: egyéni sorsok a késő modern munka világában 33

Hermann Veronika

Eldobott emberek

A munkásosztály bukásának mikrotörténetei a rendszerváltozás dokumentumfilmjeiben 65

Kiss Valéria

Narratív élettörténet-interjúk használata a jogtudatkutásokban 85

Matyasovszky-Németh Márton

Narratívák és politikai közösségek

Avagy milyen megoldást kínál Arendt a demokratikus hagyományok hosszú távú fenntartására? 103

Pröhle Janka Teréz

„Mindig valamit csináltam, s még nem végeztem el”

Társadalmi struktúrák és mozgástér egy széki nő élettörténetében..... 125

Székely Júlia, Tóth Fruzsina és Vajda Júlia

Párhuzamos narratívák

Történetek a diszciplináris kereteken túl 157

Zsidó Bence

„...nem kötött pozícióra, hanem továbbra is mennél szabadabb munkaterületre”

Kassák önéletrajzi narratívája a Tanácsköztársaság művészeti közegeiről és saját pozíciójáról 189

A lapszámban szereplő tanulmányok a Vajda Júlia által vezetett, az NKFIH által támogatott, Demokratikus viselkedés és joghoz való viszony családtörténeti háttérben c. kutatás keretében születtek (K143092). Ebben a kutatásban a fenti megközelítés jegyében kombináljuk a módszertani megközelítéseket a kutatási kérdés alaposabb feltárása érdekében.

A köz és a magán

Történelem, jog és politika az egyéni élettörténetekben

Szerkesztette: Tóth Fruzsina Rozina, Székely Júlia, Kiss Valéria

Fotó: Fortepan / FŐFOTÓ

Narratívák és politikai közösségek

Avagy milyen megoldást kínál Arendt a demokratikus hagyományok hosszú távú fenntartására?

Matyasovszky-Németh Márton egyetemi adjunktus, az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Jog- és Társadalomelméleti Tanszék oktatója, tudományos munkatárs, Széchenyi István Egyetem

Absztrakt: A tanulmány Hannah Arendt politikai filozófiáját vizsgálja, különös tekintettel a narratívák és a történetmesélés szerepére a demokratikus politikai közösségek fennmaradásában. Arendt szerint az emberi jogok gyakorlása csak politikai közösségen belül lehetséges, amit a „right to have rights” elve fejez ki. A szerző bemutatja, hogy a politikai cselekvés, a nyilvános megjelenés (mások előtt való beszéd és cselekvés) és a közösségi emlékezet fenntartása miként járulhat hozzá a demokráciák hosszú távú stabilitásához. A tanulmány második része Michael D. Jackson egzisztencialista antropológiáját elemzi, amely Arendt elméletét antropológiai kutatásain keresztül igyekszik bebizonyítani, különösen az olyan törékeny politikai közösségek kontextusában, mint a társadalmi változásokkal (pl. rendszerváltozás) érintett társadalmak. A szerző célja, hogy Arendt és Jackson gondolatai mentén új megközelítést kínáljon az emberi jogok és a politikai közösségek kortárs kihívásainak megértéséhez.

Kulcsszavak: Politikai közösség, narratívák, emberi jogok, egzisztencialista antropológia, kritikus események

Narratives and Political Communities

Or What Solution Does Arendt Offer for the Long-term Maintenance of Democratic Traditions?

Abstract: This study examines Hannah Arendt's political philosophy, focusing particularly on the role of narratives and storytelling in the survival of democratic political communities. According to Arendt, human rights can only be exercised within a political community, as expressed in the principle of the 'right to have rights'. The author demonstrates how political action, public appearance (i.e. speaking and acting in front of others), and maintaining communal memory can contribute to the long-term stability of democracies. The second part of the study analyses the existentialist anthropology of Michael D. Jackson, which seeks to substantiate Arendt's theory through anthropological research, particularly in contexts involving fragile political communities affected by social changes (e.g. regime change). The author aims to offer a new approach to understanding contemporary challenges to human rights and political communities, based on the ideas of Arendt and Jackson.

Keywords: Political community, narratives, human rights, existential anthropology, critical events

Bevezetés

Tanulmányom célja, hogy feltérképezzem, a narratívák átadása és a történetmesélés milyen szerepet tölt be Hannah Arendt politikai filozófiájában, mert meggyőződésem, hogy Arendt közösségelvű politikai filozófiájának operacionalizálása nagyban hozzájárulhat a kortárs demokratikus rendszerek előtt álló kihívások elemzéséhez. Az arendti filozófia operacionalizálásának jó gyakorlata már megjelent a kulturális antropológiában az ausztrál származású harvardi professzor, Michael D. Jackson munkásságában, amelyet jelen tanulmány második fejezete részletesen be is mutat.

Arendt második világháború utáni politikai filozófiája konkrét megoldásokat igyekezett javasolni a totalitárius rendszerek jövőbeli kialakulásának megakadályozására. A filozófus ezért foglalkozott a demokratikus politikai közösségek tartósságával. Úgy vélte, hogy a közösségeinkről szóló narratívák megőrzésének fontossága a demokratikus rendszerek fenntartásának biztosítója. Margaret Canovan, Arendt gondolatainak egyik legkiemelkedőbb interpretálója, hangsúlyozza, hogy Arendt szerint

ahogy minden új ember felnő, és elkezd másokkal kapcsolatba lépni és beszélgetni, tettei és tervei hatással vannak mások tetteire, és tervei által befolyásolva vannak.

Ennek eredményeképpen senki, bármilyen erőteljes [személyiséggel rendelkezik] is, soha nem lehet ura az élete eseményeinek. Ez a forma és a formátlanság sajátos kombinációját eredményezi az emberi életben. Mivel az emberi ügyek olyan egyének között zajlanak, akik élesen elkülönülnek egymástól, ezek az események utólag történetekké alakíthatók, amelyekben drámai személyiségek szerepelnek, és amelyeknek, úgy tűnik, formájuk és értelmük van. Azonban csak az esemény után: senki sem tudja megjósolni a történet végét, amíg az tart, és a történet „hőse” természetesen nem tudja megszabni a formáját. Ezek a történetekkel kapcsolatos észrevételek a politikáról való gondolkodás megszokott módjai ellen irányulnak, különösen a történelemnek mint egyetlen történetnek a felfedezhető és előre megjósolható cselekménnyel rendelkező modern felfogása ellen (Canovan 1992: 132).

A politikai közösségek és az emberi jogok kérdései központi helyet foglalnak el Hannah Arendt politikai filozófiájában, amely különösen a totalitarizmus borzalma- it követően vált jelentőssé. Arendt filozófiai törekvése arra irányult, hogy megértse és bemutassa, miként alakulhatnak ki a modern világban olyan politikai rendszerek, amelyek megfosztják az embereket alapvető jogaiktól, és amelyek következtében az egyének elveszítik a politikai közösséghez való tartozás állampolgári létükhöz nélkülözhetetlen elemét. A második világháború tanulságai mélyen befolyásolták Arendt gondolkodását – különösen az emberi jogok, a közösséghez tartozás és a politikai cselekvés közötti kapcsolatot illetően.

Arendt szerint a politikai közösség tagjává válni – vagyis részt venni a közös politikai térben – elengedhetetlen ahhoz, hogy egyáltalán jogaink legyenek. Az emberi jogok gyakorlása ugyanis nem történhet meg egy politikai közösségen kívül, hiszen ezek a jogok a közösség által válnak érvényesíthetővé. Ezt nevezi Arendt „a jogokhoz való jognak” (*right to have rights*), amely minden más jog gyakorlásának előfeltétele. A politikai közösség hiánya a jogfosztottság állapotába taszítja az egyéneket, ami Arendt számára a modern világ egyik legnagyobb veszélye (Arendt 1992).

Arendt úgy vélte, hogy a politikai közösség nem egyszerűen egy intézményi vagy jogi konstrukció, hanem egy élő, dinamikus tér, amelyben az emberek a cselekvés és a beszéd révén alakítják ki és tartják fenn a közösség struktúráját. Ez az aktív részvétel alapvető fontosságú a közösség tartósságának biztosítása szempontjából. A tanulmány ezen a ponton mélyebben vizsgálja majd a *vita activa* fogalmát, amely Arendt szerint az emberi élet egyik legfontosabb aspektusa. A *vita activa* révén az egyének nemcsak tagjaivá válnak a politikai közösségnek, de saját politikai identitásukat is megformálják, amely a közösségen belüli narratívák része (Arendt 1998).

E narratívák és történetek központi szerepet játszanak a politikai közösségek fennmaradásában. Arendt szerint a közösségi emlékezet megőrzése és továbbadása alapvető feltétele a politikai rendszerek hosszú távú működésének. A közösségek történeteinek újramesélése révén nemcsak a közösség múltját tartjuk életben, hanem tanulunk is a korábbi politikai hibákból, amelyek elkerülésére a történelmi tanulságok alapot adnak. A történetmesélés, mint politikai aktus, nem csupán emlékezés, hanem a politikai közösség folyamatos újratemtésének eszköze is (Canovan 1992).

A kortárs politikai kihívások – mint például a populizmus, a demokrácia hanyatlása és az emberi jogok nemzetközi védelmének nehézségei – egyre inkább rámutatnak arra, hogy szükség van a politikai közösségek megerősítésére és a politikai cselekvés újraértelmezésére. Arendt filozófiája nemcsak elméleti, hanem gyakorlati útmutatást is nyújt arra, hogy miként lehetne új alapokra helyezni a politikai közösségeket a 21. században. Ahogyan a fentiekben már megerősítettem, az arendti filozófia a demokratikus rendszerek előtt álló kihívások feltárására hivatott empirikus kutatások számára is mérvadó lehet, amint azt például Jackson antropológiai munkássága is mutatja. Jackson kutatásai ugyanis az arendti filozófia gyakorlati alkalmazását vizsgálják, különösen az olyan társadalmakban, ahol az emberi jogok és a politikai közösségek törékeny állapotban vannak. Arendt nyomán Jackson is úgy véli, hogy a politikai közösségek fennmaradása érdekében elengedhetetlen a történetek megosztása és a közös politikai tér kialakítása, ahol az egyének aktívan részt vehetnek a közösségi életben (Jackson 2002; 2005b; 2013b; 2013a; 2017).

E tanulmány arra is törekszik, hogy bemutassa, hogyan kapcsolódik össze Arendt filozófiájában az emberi jogok és a politikai közösség fogalma, és miként válik ez relevánssá a kortárs társadalmi és politikai kontextusban. Arendt állítása, miszerint „a jog ahhoz, hogy jogaink legyenek”, az egyetlen valóban univerzális jog, ma is kulcsfontosságú, amikor az állampolgári jogok és a politikai közösségek legitimitása világszerte vitatottá válik.

A tanulmány következő fejezetei Arendt politikai közösségről, emberi jogokról és politikai cselekvésről alkotott elképzeléseit elemzik részletesen, valamint azt, hogy hogyan válhatnak ezek az elvek hasznossá a modern demokratikus rendszerek válságainak kezelésében. Emellett kiemelt figyelmet fordítok a narratívák szerepére Arendt gondolkodásában és arra, hogy miként járulhatnak hozzá ezek a közösségi emlékezet és a politikai stabilitás fenntartásához.

Az emberi jogok megszűnése: Hannah Arendt emberi jogi kritikája

Arendt *A totalitarizmus gyökerei* „Emberi jogok keltette bonyodalmak” c. fejezetében az emberi jogok második világháborút követő nemzetközi jogi deklarációjára és az e körül kialakult hurraóptimizmusra reagálva kijelentette, hogy a nemzetközi jogi védelem megfelelő nemzetállami intézményrendszer nélkül aligha érhet valamit. A német filozófus szerint az egyetemesség és a veszélyzettség jogi rögzítése akár félrevezető is lehet, hiszen hamis elvárásokat kelt az emberekben, mert azt a látszatot kelti, hogy a nemzetközi jog képes minden ember számára akár saját nemzetállamával szemben is védelmet nyújtani az egyes jogsértésekkel szemben. Arendt ugyanakkor a második világháború tapasztalatai alapján úgy látta, hogy amint az állam megfosztja egyes polgárait az állampolgárokat megillető védelemtől, a jogfosztottak

számára az emberi jogok – legyenek azok bármilyen univerzálisak és az emberi természethez tartozók – csupán üres ígéretek (Arendt 1992).¹

Arendt szerint ezért emberi jogi katalógusok szerkesztése helyett két egyetemes jog elismerésére volna szükség, amelyek feltételezik egymást: jog ahhoz, hogy jogaink legyenek (*right to have rights*), mely csupán akkor valósulhat meg, ha teljesül a második jogunk, hogy egy létező politikai közösség tagjai lehessünk (Besson 2012: 340).

A *totalitarizmus* gyökereinek 1951-es amerikai megjelenését követően sok bírálat érte, amelyek elsősorban az alkalmazott módszertant és a történelmi hitelességet kérték számon Arendten.² Az amerikai politikai filozófia képviselői kritikájukban a mű túlzottan németes és „impresszionisztikus” stílusát kritizálták, míg a társadalomtörténészek a történelmi tényekkel való nagyvonalú bánásmódot bírálták (Canovan 1992).

Arendt módszertanának megértésében Ira Katznelson *Desolation and Enlightenment* c. esszékötetete nyújthat segítséget. Katznelson szerint Arendt a totalitarizmus gyökereinek feltárására elégtelennek tartotta a filozófia és a társadalomtudományok második világháborút megelőzően használt terminológiáját, és egy új, „racionális hang” megalkotására törekedett (Katznelson 2003). Így könyve képes „megmagyarázni a [XX. századi totalitarizmusokban rejlő] gonoszságot”, amely „kívül esik az emberi nyelv rendes körülmények közötti valóságán” (Arendt 1992: 14).

Arendt historiográfiája a totalitarizmus forrásainak feltárásával arra vállalkozik, hogy megmagyarázza, a felvilágosodásból megszületett liberális polgári államból hogyan épülhettek ki a huszadik század első felének totális diktatúrái (Katznelson 2003: 63).³ A történelmi, ideológiai okok bemutatása mellett pedig célja, hogy bebizonyítsa, a felvilágosodás filozófiája és humanista értékrendszere a második világháború után

1 Konkrét példaként a náci Németország zsidó származású állampolgárai helyzetét mutatta be, akik alapjogaiktól megfosztva teljesen védtelenné váltak a nemzetszocialista totális állam kényének-kedvének. Arendt Eichmann jeruzsálemi perével kapcsolatban úgy összegezte ezt, hogy „azt azért mégsem szabad elfelejteni, mit is jelentett a zsidóknak a második szentély lerombolása óta először a saját népük ellen elkövetett büntett ügyében ítélni, tehát nem más népek jogi védelmére hagyatkozni, s főleg nem »emberi jogokra« és egyéb kompromittált fogalmakra hivatkozni. Ki tudhatta náluk jobban, hogy az ilyen általános jogokra azok hivatkoznak, akiknek nem áll hatalmukban nemzeti jogait – Burke szavaival: »the rights of Englishmen« – biztosítani, saját törvényeiknek érvényt szerezni” (Arendt 2000: 298).

2 Lásd bővebben Canovan 1992: 1–17.

3 Arendt filozófusi önmeghatározása is ehhez a küldetéshez kötődik. A filozófus feladatát nem a magányos, elefántcsonttoronyba zárkózott bölcselkedésben, hanem az aktív, szélesebb közönséggel is állandó kommunikációban határozza meg. Ezt az aktív, filozófusi magatartásformát egyik mestéréhez, Karl Jaspershez köti, aki a második világháború során vállalt számos közszereplésével arról a meggyőződésről tett tanúbizonyságot, hogy „az ember csupán abban az esetben hivatkozhat az észre (reason), ha egyben minden ember létezéséért is aggodalom tölti el” (Arendt 1968a: 86–87).

kiépülő társadalmi rend számára is megtartandó hagyomány (Katznelson 2003: XIII; Olay 2008: 21–23).⁴

A diszciplinárisan és politikailag is besorolhatatlan, „unortodox” (Canovan 1992: 1) Arendt „politikai szociológiájának” (Benhabib 2003: 69) célja saját jellemzése szerint a totalitarizmus „elemeinek kikristályosítása” volt (Katznelson 2003: 62). Ez azt jelentette, hogy Arendt olyan makrotörténeti metodológiát alkalmazott, amely „szisztematikus vizsgálatnak vetette alá” azokat a történelmi folyamatokat és társadalmi intézményeket, melyek hozzájárultak a totalitarizmus kiépüléséhez, majd „kielemezte [az ezen folyamatokban és intézményekben részt vevő] történelmi szereplők értékpreferenciáit, választásait és megvalósított cselekményeit” (Katznelson 2003: 61–62). Az alábbi munkamódszer *A totalitarizmus gyökerei* belső tagolásából is kitűnik, hiszen a könyv három nagy részből áll (Antiszemitizmus, Imperializmus, Totalitarizmus), melyek kisebb fejezeteket tartalmaznak, amelyek tovább elemzik a legfontosabbnak tartott jelenségek okait.

A „Totalitarizmus” c. rész „A nemzetállam hanyatlása és az emberi jogok megszűnése” fejezetében találhatjuk meg az arendti emberi jogi elmélet magvát (Arendt 1992: 328–377). Már a címadásból is kitűnik, hogy a fejezetben kifejtett elmélet az emberi jogok érvényesülésének hiányosságait alapvetően a 19. század imperialista gazdaság-politikájának és a nemzetállam struktúrája 20. század első felében tapasztalt felbomlásának tulajdonítja. Nem lehet ugyanakkor figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy az ENSZ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának 1948-as elfogadását követően három évvel megjelenő írásban „*az emberi jogok megszűnése*” kitétel kifejezetten provokatívnak hathatott a nyugati tudományos szféra és a politika számára.

***The Human Condition*, az emberi állapot, avagy milyennek kéne lennie a szabad és egyenlő polgárok politikai közösségének**

A politikai közösség alapelvei az arendti politikai filozófiában

Ahhoz tehát, hogy jogaink hatékonyan érvényesülni tudjanak, szükséges, hogy valamilyen politikai közösség tagjai lehessünk. A közösséghez tartozás az elsődleges és valóban univerzális jog: „jog ahhoz, hogy jogaink legyenek” (Arendt 1992: 356). Azért,

4 Olay szerint „nagyjában-egészében két eljárást azonosíthatunk [Arendt] munkáiban: egyrészt fogalmi tisztázást, másrészt a tapasztalati mezők logikájának elgondolását, végül elszórt reflexiókat történeti jellegű munkái módszerére nézve. [...] A fogalmi tisztázás annak a belátásnak a következménye, hogy a gondolatok nyelvi formában hozzáférhetőek. [...] A tapasztalati mezők iránti érdeklődés mögött [...] az a meggyőződés áll, hogy az elkülöníthető tapasztalati mezők eltérő modelleket sugallnak, s ezek a modellek meghatározzák a jelenségek értelmezését [...] Arendt egyik legfontosabb történetírói meggyőződése minden valószínűség szerint Walter Benjamtól származik, és arra vonatkozik, hogy bizonyos jelenségek levezethetetlenül, minőségi változás, ugrás révén állnak elő. Az ilyen jelenség Benjamin elgondolásában nem vezethető vissza korábbi tényezőkre, mivel azok nem képesek megmagyarázni az adott jelenség létrejöttét.”

hogy a jogaink minél szélesebb körben érvényesülhessenek, szükséges meghatározni annak a politikai közösségnek a körvonalait, amely képes polgárai számára a szabadság és az egyenlőség alapfeltételeit biztosítani. Arendt ezt az ideáltipikus politikai közösséget az antik görög polisz rendszerével azonosítja, melynek úgy kell működnie, hogy minden esetben szem előtt tartja, hogy „az ember [...] a politikában [...] csak azokban az egyenlő jogokban létezik – vagy válik valósággá –, amelyeket a legkülönbözőbbek egymásnak garantálnak. A jogi egyenlőség igényének szabad akaratból történő garantálásában és jóváhagyásában azt ismerik el, hogy az emberek pluralitása – az ember megteremtésének köszönheti létezését” (Arendt 2002: 23; kiemelés az eredetiben).

Jeremy Waldron szerint Arendt politikaelméletében „a politikának szüksége van szállásra, és ennek a szállásnak a megteremtése egyet jelent az alkotmánytervezéssel” (Waldron 2000; 2010). Arendt ennek a szállásnak az alapjait fekteti le a *The Human Condition* (Az emberi állapot) c., 1958-ban megjelent könyvében, amelyben a polisz, mint az ideális politikai rendszer, működési modelljét vázolja fel. Ebben a fejezetben a polisz arendti modelljét mutatjuk be úgy, hogy elsőként a mű történelmi és társadalmi kontextusát vázoljuk (Jay 1991: 599–600).⁵ Ezt követően a polisz alappilléreibe nyújtunk betekintést, amelyek Arendt politikai filozófiájában elengedhetetlen feltételei az emberi jogok gyakorlati működésének. Ezek az alappillérek: (i) az emberi pluralitáson alapuló egyenlőség, (ii) a köz- és a magánszféra szigorú elválasztása, valamint (iii) a polgárok egymás előtt való megjelenésének mindenkorai lehetősége, mely kizárólag az egymás közötti szabad kommunikáció (*words and deeds*) révén valósulhat meg. Ezek a pillérek szükségesek ahhoz, hogy a polisz rendszere megfelelően működhessen, és így, ami jelen tanulmány nézőpontjából ez elsődleges fontosságú, az emberi jogoknak a politikai gyakorlatban is érvényt lehessen szerezni.

Beszéd és cselekvés lehetősége a poliszban és a tömegtársadalomban

Arendt a *The Human Condition* megírásával figyelmeztetni kívánta az ötvenes évek amerikai társadalmát arra, hogy a fogyasztói társadalom kialakulásának folyamatában a politikai közösség a „társadalmi térnyerésével” egyre inkább a totális társadalmak „uniformizált, paternalisztikus és monolitikus” társadalmára kezd hasonlítani, amely közösségből (*Gemeinschaft*) és (tömeg)társadalommá (*Gesellschaft*) változik.⁶

5 Jay megjegyzi, hogy „a politikai egzisztencialistákhoz hasonlóan Arendt is óvatosan kerülte, hogy normatív véleményt alakítson ki az ember lényegéről; csak a »human condition«-ról, az ember helyzetéről lehet értelmes vitát folytatni, az emberi természetről nem. Legyen platóni vagy descartes-i, kanti vagy hegeli, az olyan filozófia, amely racionális korlátokat kívánna szabni a vita activa legmagasabb rendű módozatának, a politikai cselekvésnek, az elnyomást szolgálja” (Jay 1991).

6 A közösség és társadalom fogalmainak differenciálása Ferdinand Tönnies nevéhez kötődik, amit a *Közösség és társadalom* c. munkájában fejt ki részletesen. Tönnies szerint „elmélet[e] kizárólagos vizsgálati tárgyát a kölcsönös igénylés viszonyai jelentik. Minden ilyen viszony egységet hoz létre a sokaságban, vagy sokaságot az egységben. [...] A viszonyt, tehát a kapcsolatot vagy valóságot és szerves életnek tartjuk – ez a közösség (*Gemeinschaft*) lényege –, vagy ideális és mechanikus

A társadalom uniformizálódásával természetesen a polisz egyenlőségét előfeltételező emberi pluralitás is elhalványul, ennek következményeként pedig az individuumok sokszínűségét előtérbe helyező közösség helyébe a konformizmus társadalmá lép. A pluralizmus eltűnése abban érhető tetten leginkább, hogy a társadalomban azok a cselekvésfajták értékelődnek fel, amelyek a biológiai szükségletek kielégítését szolgálják, viszont eltűnik az ember teremtette világ létrehozásának igénye (Canovan 1992: 124).

Arendt úgy véli, hogy a közösséget alkotó „cselekvő mibenléte csak tettek révén mutakozhat meg”, és ez a cselekvésben megragadott létezés „két alapvető és összefüggő tényezőt feltételez, egyrészt a saját létezés megmutakozásának aspektusát, amelynek elsődleges terepe egyfajta nyilvános tér, másrészt a tartósságra, maradandóságra való törekvést” (Olay 2008: 46–47). Az arendti cselekvéseméletben „összekapcsolódik tehát az emberi élet egyik lényeges dimenziója és törekvése, valamint a politika közegének szerkezete” (Olay 2008: 47), ennél fogva a politikai közösség milyensége nagyban függ a közösséget alkotó személyek cselekvéseitől. Következésképpen, ha a közösségben elsődlegessé válik a biológiai szükségletek kielégítésére szolgáló uniformizált cselekvés, úgy az a közösség egyre kevésbé lesz képes az emberi pluralitáson alapuló egyenlőség és szabadság biztosítására.

A *The Human Condition*ben Arendt ezért helyez hangsúlyt arra, hogy fenomenológiájában megkülönböztesse egymástól az emberi létezés jellemző cselekvésfajtaíát és a cselekvésfajtaíának megfeleltethető cselekvőket (Olay 2008: 47). Ekként megkülönböztethető egymástól a munka (*labor*) és annak cselekvője, az *animal laborans*; a mesterség (*work*) és annak művelője, a *homo faber*; és végül a poliszt létrehozó beszéden alapuló *vita activa*, amelynek jegyében a közösség egyenlő tagjai, a polgárok, a *citoyen*ek cselekszenek (Arendt 1998: 79, 83–86, 178).

A munka (*labor*) az élet biológiai szükségleteinek fenntartására szolgál, ahol a betanított munkás, az *animal laborans* képes a termelés produktivitásának növelésére, ugyanakkor nem képes a közösség életének formálójává válni, mert hiányzik belőle a polgár virtusa, amely azt képessé teszi arra, hogy cselekedjen és véleményt nyilvánítson (Arendt 1998: 114). Az *animal laborans* megszűnik individuumnak lenni, mert a cselekvés (*labor*), amelyet végez, nem képes megjeleníteni a személyiségét, munkája bárkiével helyettesíthető a betanított munkások tömegéből (Arendt 1998: 214). Az *animal laborans*, miután személyisége feloldódott a tömegben, képtelen a mások előtt való beszédre és megjelenésre, eggyé válik a tömegtársadalmat alkotó világtalan (*worldlessness*) emberek tömegével (Arendt 1998: 114). Arendt szerint a fogyasztói társadalomban ez az *animal laborans* lesz a társadalom legtöbb tagjának szerepe, ez

képződménynek – ez a társadalom (Gesellschaft) fogalma. [...] Véleményünk szerint minden bizalmas, otthonos, kizárólagos együttélést közösségnek kell tekinteni. A társadalom viszont a nyilvánosság, a világ. Az övével az ember születésétől fogva közösségben él, minden gondjukhoz és örömhöz kötődik. A társadalomba mint idegen területre lépünk” (Tönnies 2004: 9). Canovan hívja fel a figyelmet arra, hogy Arendtnek a poliszt a társadalommal szembeállító elmélete nagymértékben hasonlít a Tönnies-féle dichotómiára (Canovan 1995: 120–121).

pedig a társadalom többségének a politikai létből való kirekesztését is magával vonja (Arendt 1998: 117).

Ezzel szemben a *homo faber* mestersége révén megvalósított munkájával az emberi élet végességén túlmutató tevékenységet végez, mivel olyan értéket hoz létre annak során, melyben az alkotó személyisége is megjelenik. Ugyanis a *homo faber* által létrehozott termék egyszeri és tartós, nem helyettesíthető a tömegtermelés produktumával (Arendt 1998: 136, 140). A *homo faber* mesterségének révén „teljes mértékben képes arra, hogy a köz szférájában megjelenhessen”, ám cselekvését a többiektől izoláltan végzi, ezért nem válhat teljességgel olyan politikai cselekvővé, aki képes a közös cselekvésen alapuló *vita activa* teljes megélésére (Arendt 1998: 160).

Az arendti cselekvésemélet legfelsőbb szintjén a *vita activa* helyezkedik el, amely a polisz létrehozásának és fenntartásának legfontosabb tevékenysége, és lehetővé teszi, hogy az emberek a politikai térben megjelenhessenek. Arendt szerint a politikai térben való cselekvés kizárólag a közösség többi tagjával együtt valósítható meg, ugyanis az ember személyiségének megjelenítésére kizárólag a nyilvános politikai térben mások előtt elhangzó beszéd és cselekvés útján van lehetőség (Arendt 1998: 184).

Habermas szerint az Arendt által leírt politikai cselekvés olyan, „a közös meggyőződést tükröző, kommunikáció útján teremtett hatalom, amely a közös kommunikációban résztvevők megegyezésre való hajlandóságából ered, és amelyben a résztvevők képesek félretenni az egyéni siker iránti vágyukat” (Habermas 1994: 213). Ennek a kommunikáció útján megteremtett közösségnek alapfeltétele az az emberi pluralitás, mely mind a cselekvés, mind pedig a beszéd alapvető feltétele, két funkcióval szolgál, egyrészt megteremti az emberek közötti egyenlőséget, ugyanakkor a megkülönböztethetőséget is lehetővé teszi (Arendt 1998: 175).

Az egyenlőség lehetővé teszi, hogy megértsük egymást és empátiával forduljunk társaink felé, ugyanakkor a megkülönböztethetőség meggátolja az egyenlősítési törekvéseket (Arendt 1998: 173). Arendt hangsúlyozza, hogy az emberek személyiségében rejlő különbözőség azt az egyediséget fejezi ki, amely a cselekvés és a beszéd útján hívható elő. Úgy véli, hogy az egyediség magában rejti az ember kezdeményezésre való képességét, amely egyet jelent azzal a képességgel, hogy az ember megteremtse azt a világot, amely az emberi pluralitás alapját jelenti (Arendt 1998: 178).⁷ Arendt a mások előtt való megjelenést *második születésnek* tartja, mert úgy gondolja, hogy minden emberben ott rejlik a kezdeményezés és a megjelenés, tehát az emberi pluralitás megteremtésének képessége. Ezért megjelenésünkkel nem teszünk mást, mint hogy születésünket aktualizáljuk (*actualization of natality*) (Arendt 1998: 178).

⁷ Waldron felhívja a figyelmet arra, hogy az arendti elméletben leírt „politikai egyenlőség egy mesterségesen létrehozott konstrukció, amely előfeltételezi, hogy az emberek rendelkezni fognak a részvétellel való képességgel, mert képesek annak megértésére, hogy mit jelent az egyenlőség szabálya, és azt is felfogják, hogy sem a kevesek felsőbbbsége, sem pedig a szükségyszerű egyetértés nem teszi irracionálissá az így felfogott egyenlőséget. [...] Olyan emberekről beszélünk tehát, akik azért osztják meg egymással a különböző véleményeiket, mert hajlandók meghallani mások véleményét, és ez a cselekvés a benne résztvevőket meg is örvendezteti” (Waldron 2010: 33).

A második születéshez, tehát ahhoz, hogy az ember a biológiai „pőreségéből” cselekedetei által a közösség tagjává, azaz polgárrá válhasson, elengedhetetlen a többi ember jelenléte (Canovan 1992: 131–32).⁸ A mások előtt való beszéd és cselekvés a közösség alapjainak megteremtésén túl azért is válik fontossá, mert „a cselekvés [újabb és újabb] kapcsolatokat teremt, és ezért magában hordozza annak lehetőségét, hogy a[z emberi] korlátokat megnyissa, és átszelje a határokat” (Arendt 1998: 190), ennek következtében pedig teret engedjen az emberi cselekvés kiszámíthatatlanságának (*unpredictability*) (Arendt 1998: 190–91). Arendt szerint ez a mások előtt való megjelenésből származó kiszámíthatatlanság az, amely időről időre képes megújítani a közösségeket és az azokban megszilárdult közösségi intézményeket (Arendt 1998: 190, 180).⁹

A narratívák fontossága a polisz rendszerének megőrzésében

Ahogy az már több alkalommal is felmerült, Arendt második világháború utáni politikai filozófiája konkrét javaslatokat kívánt megfogalmazni ahhoz, hogy elkerülhető legyen a totális rendszerek újbóli kiépülése. Arendtet azért is foglalkoztatta az általa leírt politikai rendszer tartósságának kérdése, mert a követendő példaként felmutatott athéni demokrácia maga is igen rövid ideig működött az általa leírt mechanizmusok alapján (Canovan 1992: 138). Mint már említettük, a politikai intézmények hosszú távú fennmaradásának egyik kulcsát Arendt a jogban látta, emellett pedig a közösség történeteiről született narratívák fontosságát emelte ki (Canovan 1992: 132).

Julia Kristeva szerint Arendt közössége attól válhat igazán közösséggé, ha a tagjai közül néhányan „szemlélővé” (*spectator*) válnak, ami azt jelenti, hogy képesek emlékezni a poliszban történetekre, és az emlékeikben megőrzött történeteket képesek a későbbi generációk számára továbbadni, ezzel alkotva meg a közösség történelmét (Kristeva 2003: 16).¹⁰ A közösség történeteinek újramesélése révén újraélhető a múlt eseményei, és ez az újraélés segíthet a korábbi cselekmények következményeinek értékelésében (Canovan 1992: 132). Arendt szerint a „szemlélődők” narratíváinak fenntartása a történetmesélés révén segíthet a „múltból való kilábalásból”, amely segíthet felismerni és megakadályozni a már megtörtént hibák újbóli elkövetését (Canovan 1992: 140). Ahogy Kristeva rámutat:

8 Canovan szerint Arendt azért sem tekinthető egzisztencialistának, mert az ember (man) helyett minden esetben az emberek együttélésére (Mitsein) helyezi a hangsúlyt.

9 Arendt szerint a modern társadalomban személyiségünk mások előtt való megjelenítése a görög eposzok hőseihez hasonló hőstett, hiszen az emberi történetek hőseinél „már abban is jelen van a bátorság és a vakmerőség, amikor képesek elhagyni bűvőhelyüket, és megmutatni és felfedni önmagukat a másik előtt”, a hősiesség tehát a „beszédre és cselekvésre való hajlandóságban rejlik”.

10 Arendt a szemlélődők szerepét a görög tragédiákban szereplő kórus szerepéhez hasonlítja, amely a színpadon zajló cselekmény kommentálásával képes a „történet közvetlen és univerzális mondanivalójának közvetítésére” a nézők felé (Arendt 1998: 187–288).

Arendt egy olyan életet kínál, amely „sajátosan emberi”: a kifejezés a „születés és halál közötti pillanatot” jelöli, amennyiben az narratívával reprezentálható, és megosztható más emberekkel. [...] Így a születés és a halál reprezentálásának, időben való elképzelésének és másoknak való elmagyarázásának lehetősége – vagyis az elbeszélés lehetősége – az emberi életet abban alapozza meg, ami sajátos, ami nem állati, nem fiziológiai benne.

Richard Rorty *Human Rights, Rationality, and Sentimentality* c. esszéjében Arendt-hez hasonlóan az ortodox, megalapozáselvű (*foundationalist*) elméletek helyett a „történetiség fontosságát” hangsúlyozza az emberi jogok érvényesülésének esetében is (Rorty 1998: 170). Rorty szerint „az emberi jogi kultúra felemelkedése semmiképp sem a megnövekedett morális tudásunknak köszönhető, hanem a szomorú és szentimentális történetek meghallgatásának” (Rorty 1998: 172). Az amerikai filozófus ezzel arra utal, hogy a történelmi emlékezet fenntartása sokkal inkább hozzájárul az emberi jogok tiszteletben tartásához, mint azok a korábban említett morális elméletek, amelyek az emberi jogok elméleti megalapozására helyezik fókuszpontjukat.

Arendt szerint a narratívák továbbadásában és interpretációjában elsősorban az irodalom és a történettudomány nyújthat segítséget,¹¹ ugyanis a költők és a történészek „feladata, hogy a narráció folyamatát elindítsák és minket is bevonjanak a folyamatba” (Arendt 1968b: 21). Arendt szerint a történetmesélés és az olvasó bevonódása azért fontos, mert a „az elbeszélésnek köszönhetően megteremthető a történelem állandósága és tartóssága. Ezzel a narratíva elfoglalja helyét a világban, ahol túlél minket. Ott tovább élhet, mint egy történet a sok közül. [...] Egyetlen filozófia, egyetlen elemzés vagy aforizma, legyen az bármilyen mélyreható, sem mérhető össze a jól elbeszélte történetek jelentésének intenzitásával és gazdagságával” (Arendt 1968b: 22). Annak érdekében, hogy a polisz intézmény- és értékrendszere az emberi jogokkal együtt hosszú távon fenntarthatóvá váljék, szükséges a társadalmi emlékezet kialakítása és fenntartása. Ez pedig az arendti filozófia szerint, Rorty pragmatizmusához hasonlóan, a történetmondás mentén tartható fenn.¹²

11 Arendt esszéjében William Faulkner *Példabeszéd* c. regényét hozza fel példaként, melynek olvasása során megérthető és átélhető az első világháború tragikuma (Arendt 1968b: 20).

12 A történelemnek az emberi jogok elméletében betöltött fontossága mellett foglal állást Martti Koskenniemi: „A történelem, vagy legalábbis a fogalomtörténet, arra törekszik, hogy a jogokat elhelyezze azoknak a vitáknak a kontextusában, amelyben a jogokat arra használták fel, hogy megvédjék vagy megtámadják a jogrendszer elosztási modelljeit és igényeit. A történelem nem oldja meg a mai problémákat, azonban képes eloszlatni azt az aggodalmat, amely szerint, ha elveszítjük abbéli hitünket, hogy a jogok képesek konyhakész válaszokkal szolgálni a társadalom problémáira, akkor ennek a hitnek az elvesztése elő is idézi majd ezeket a társadalmi problémákat. A történelem e jogokat képes lehozni a fogalmi mennyországból, és megmutatni, hogy e jogok az emberi világ részei, ahol formát és jelentést adnak terveinknek és törekvéseinknek. Az a feladat azonban továbbra is a politikai döntéshozatal része marad, hogy hogyan kéne e jogokról gondolkodnunk, vagy hogyan realizálhatjuk őket szűkös erőforrásaink közepette.” (Koskenniemi 2018: 43.)

Ahhoz, hogy a polisz intézmény- és értékrendje hosszú távon fenntartható legyen, szükség van a társadalmi emlékezet kialakítására és fenntartására. Arendt szerint ezt a történetmesélés révén lehet fenntartani. Ahogy Kristeva értelmezi Arendtnek az elbeszélések fontosságáról vallott nézetét:

Arendt számára a politikai élet elválaszthatatlan a történetétől, amely mindenki számára (dokei moi) megmutatja konfliktusait; ez egyedülálló annyiban, amennyiben ez a politikai élet ellenáll saját esztétizálásának, önmagát olyan „tevékenységnek” (praxis) tekinti, amely nem redukálható egyszerű termékére (poiesis), és megengedi, hogy az élők redukálhatatlan pluralitása osztozzon benne. [...] A történetre és a regényre irányuló figyelemmel Arendt megmutatja, hogy a narráció hogyan vesz részt egy másik politikában, a nyílt emlékezet politikájában, egy megújított és megosztott emlékezetben, amelyet ő a ki életének nevez.” A szerző a »ki« életének nevez (Kristeva 2003: 43).

Michael D. Jackson egzisztencialista antropológiája: az antropológia és Arendt találkozása

Az egzisztencialista antropológia alapjai

Amit Kristeva a „nyílt emlékezet politikájaként” ír le, azt Michael D. Jackson empirikus kutatásai révén be is mutatja valódi közösségek és valódi emberek sorsán keresztül és ezzel az emberi jogok helyi kulturális beépülésének mélyebb megértést kínálja. Jackson kutatásainak elméleti kiindulópontjául Walter Benjamin, Karl Jaspers, Michael Oakeshott és elsősorban Hannah Arendt írásait választotta (Jackson 2005a). „Egzisztencialista antropológiájának” középpontjában a megjelenés lehetőségének kérdése helyezkedik el, amelyet Arendt és Jaspers elméleteiből kölcsönöz, és igyekszik az antropológia számára operacionalizálni (Jackson 2005a: x). Úgy véli, hogy az etnográfiai módszertan képes azt az arendti elvet bizonyítani, amely szerint a társadalomról való „gondolkodás is politikai cselekvés”, mert ahhoz, hogy a társadalmi valóságot reálisan lássuk, nekünk is „benne kell élnünk a közös világunkban, ahelyett hogy jogot formálnánk valamilyen privilegizált pozícióra [az életvilágon] túl” (Jackson 2013b: 255). Az etnográfus pedig pontosan ezt teszi: az események résztvevőjeként ismeri meg a világot.

A politikai egzisztencializmusból átvett fogalmak a jacksoni antropológiaelméletben

Jackson elsősorban azért nyúl a politikai egzisztencializmushoz, mert úgy véli, hogy a kortárs társadalomtudomány a társadalmi egyenlőtlenség tematikáját kizárólag a

materiális javakhoz való hozzájutás kérdésére redukálja.¹³ Ez az emberi létezésről alkotott elképzelés azonban hiányos, mert nem szolgáltat megfelelő kiindulópontot ahhoz, hogy a társadalomtudományok a tárgyat a maga komplexitásában ragadják meg (Jackson 2005a: x). Azt gondolja, hogy „az emberi létezés [*humanness*] egy dinamikus *kapcsolat* eredménye azon körülmények között, amelyekre kevés ráhatásunk van [...] és a között a képességünk között, amely lehetővé teszi a *létezést* ezen körülmények között” (Jackson 2005a: xi).¹⁴

Az ausztrál antropológus és filozófus ennek okán ódzkodik a társadalomtudományban sok esetben felbukkanó általánosításoktól és leegyszerűsítésektől, mert úgy véli, hogy ezek egyetlen esetben sem tudnak hiteles módon számot adni kutatásuk tárgyáról, az emberekről és az emberek alkotta különböző csoportokról.¹⁵ Az általánosítások elkerülése érdekében kutatásai centrumába ezért olyan *kritikus események* bemutatását állítja, amelyekben „láthatóvá válik a kapcsolat a minket befolyásoló erők és ama képességünk között, hogy [ezen események közepette is] képesek vagyunk újat hozni létezésünkbe” (Jackson 2005a: xi). Az antropológia eszköztárát pedig alkalmasnak tartja arra, hogy a létezés és a jólét absztrakt kategóriát „végtelen számú vernakuláris és valódi fogalomra fordítsa le” (Jackson 2005a: xii).

Ebből adódóan a jacksoni antropológia a Heidegger világban-való-lét (*Dasein*) fogalmának Arendt által továbbgondolt fogalmából, tehát a *subjective-in-between*-ből indul ki annak érdekében, hogy az emberi létezést a maga komplexitásában mutassa be, amelyben egyszerre vannak jelen az emberi környezet rajtunk kívül álló adottságai és nehézségei, sőt szörnyűségei, de arról sem feledkezik meg, hogy „egyetlen nap sem telik el anélkül, hogy ne rendülnénk meg a szeretetre és az örömeire való emberi képességen, amelyet a szűkösséggel és egyenlőtlenséggel sújtott világban képesek felmutatni az emberek, és azon a találékonyságon, amellyel emberek újragondolják és felülmúlják azokat a helyzeteket, amelyekbe belekerültek” (Jackson 2005a: xv). Jackson ezzel a látásmóddal képes arra, hogy felülkerekedjen a fejezetben bemutatott, sok esetben meddő teoretikus vitákon, és arra is, hogy az aktivizmus megannyiszor

13 Jackson azt gondolja, hogy „a fenomenológia, az egzisztencializmus, a kritikai elmélet és a pragmatizmus középpontjában az a módszertani kérdés áll, hogy miként lehet a [társadalomról való] gondolkodást lehorgonyozni az emberi életvilágokban, és nem az, hogy ezektől az életvilágoktól absztrakt módon eltávolodjunk” (Jackson 2013b: 254).

14 Jackson megjegyzi, hogy az emberi létezés itt bemutatott fogalmát Sartre-tól kölcsönzi, de ki is kívánja terjeszteni azt.

15 E meggyőződését Michael Oakeshottnak arra a megállapítására alapozza, amely szerint az elmélet nem más, mint egy recept, amely „nem egy függetlenül kitermelődött kezdőpont, amellyel aztán elkezdődhet a főzés; ez könyv ugyanis nem más, mint valaki főzéstudományának absztrakt kivonata: inkább mostohagyermek, semmint szülője a tevékenységnek” (Oakeshott 2001, idézi Jackson 2005a: xv).

fekete-fehér nézőpontját meghaladva, a közvetítő szintek ismertetése helyett a legalacsonyabb szinten elhelyezkedő jogalanyok története felől közelítse meg az emberi jogok kérdéskörét.

Jackson szerint a társadalomtudományok emberképét is meg kell változtatni ahhoz, hogy a társadalmi valóságról életszerűbb képet kaphassunk, ehhez pedig Arendt *natalitás*-tézisét hívja segítségül (Jackson 2005a: xxi), miszerint ahelyett, hogy az embereket passzív befogadóként szemlélnénk, helyesebb, ha aktív, kezdeményező személyekként tekintünk rájuk, akik képesek a *világban-való-léthez* szükséges második születésre (Jackson 2005a: xx). Ezzel biológiai létük mellett megteremtik a *második természetet*, azt, amely Arendt szerint közösségi létünk alapját képezi. Jackson azt vallja, hogy az emberek *második születése* valójában a kultúrateremtés, amely „képesség nemcsak ahhoz, hogy az adottat reprodukálják, hanem ahhoz is, hogy újragondolják és újratерemtsék, sőt akár megtagadják, vagy szembeszálljanak vele” (Jackson 2005a: xxi).

Az arendti emberkép hangsúlyozása mellett Jackson kiemeli azt is, hogy ha az embereket aktív cselekvőként látjuk, akkor „a világ sem olyan valami, amelyben egyszerűen csak élünk, és passzívan reprodukáljuk [az emberiséget], hanem a praxison keresztül formáljuk és átformáljuk azt, amelynek révén egy olyan világot teremtünk, amelyben megéri élni” (Jackson 2005a: xxii). Azonban, ha ezt a világot megsemmisítik valamilyen külső behatás eredményeként, akkor a „cselekvésre, az építésre és a beszédre való képességet” is megsemmisítik, amiként azt a jogfosztott emberek esetében látjuk (Jackson 2005a: xxii).

A kritikus események leírása mint az egzisztencialista antropológia alapja

A jacksoni antropológiai elmélet alapján az életvilág és az emberi létezés komplexitása akkor ragadható meg, hogy ha az etnográfus a korábban már említett *kritikus események* megfigyelésén és leírásán keresztül megmutatja, hogy az emberek miként képesek „a jólétért folytatott küzdelemben” megtalálni a saját útjukat (Jackson 2005a: xxviii). Jackson szerint ahhoz, hogy ezeket az eseményeket valóságghú módon adhasák vissza, „félre kell tenni azokat az episztemológiai kérdéseket, amelyek ezeknek a jellemző eseményeknek (*representing events*) az igazságát vagy hamisságát firtatják annak érdekében, hogy feltárják a társadalmi és etikai következményeiket” (Jackson 2005a: xxviii). Az egzisztencialista antropológiát tehát szükségképpen jellemzi a módszertani relativizmus, amely Jackson szerint szükséges ahhoz, hogy a globalizációelméletekről és az emberi jogi diskurzusról kifejtett kritikája képes legyen arra, amit Oakeshott a következőképpen ír le: a „közeli és részletes ismertetése (*appreciation*) annak, amely ténylegesen megjelenik” (Oakeshott 1991, idézi Jackson 2005a: xxx).

Miután még a legrigorózusabb módszertani relativizmust követő etnográfus is értekel és ítéletet alkot az általa megfigyelt események lejegyzése közben, Jackson fontosnak tartja az általa követett gyakorlatot ábrázolni, amely szintén Arendt ítéletről

kifejtett elméletéből¹⁶ táplálkozik, miszerint az „ítélet előfeltételezi a világot, amelyen sokakkal osztozunk” (Jackson 2013b: 256). Ez az elv Jackson számára azt jelenti, hogy „az ítéletalkotás nem származhat a priori elképzelésekből arról, hogy miképp kapcsolódunk a másikhoz, vagy hogyan kéne mások szenvedésén enyhítenünk; az ítéletalkotásnak a mások iránti elköteleződésből kell származnia” (Jackson 2013b: 260).

Az a priori ítélekezésről kifejtett gondolatok azért lényegesek az emberi jogi diskurzus és az azt kutató antropológia szempontjából, mert Jackson ebben egyértelműen eltér az aktivista antropológia által szorgalmazott perspektívától, és az emberi jogokról folytatott helyi dialógusokat nem a nemzetközi jogi szervezetek vagy az aktivisták szemszögéből, közvetett módon szeretné megérteni, hanem közvetlenül az emberi jogok laikus jogalanyainak történeteiből, az általuk elmesélt *kritikus eseményekből* (Jackson 2002: 254; 2013b: 261). Ez a választása lényegesen eltér a kortárs antropológia fősodrának képviselői által alkalmazott módszertantól, és határozott visszatérési szándékot jelent a Boas által kijelölt klasszikus etnográfia irányába, amely elsősorban megérteni és nem megváltoztatni szerette volna az általa szemügyre vett közösségeket (Jackson 2005a: xxvi).

Ítéletalkotás az egzisztencialista antropológiában

Az ítéletalkotás jacksoni elmélete egyszerre jelenti az aktivista antropológia kritikáját és Arendt antropológiai vonatkozású kritikáját. Jackson szerint Arendt jól azonosította az ítéletalkotás lényegét, amely alapján az ítéletalkotás társas viszonyokban válhat érvényessé, de ő maga megállt a részvétel elképzelésénél (*imaginative participatory*). A világtörténelem elemzése ugyanakkor nem elegendő ahhoz, hogy a minket körülvevő életvilágról reális képet kapjunk (Jackson 2013b: 260–261). Ez utóbbihoz szükség van a „gyakorlati és társadalmi részvételhez”, ami azzal is jár, hogy a megfigyelés folyamata közben a kutató kilép a saját komfortzónájából, és megpróbál a lehető legtávolabb menni a saját értékrendszerétől azért, hogy elkerülhesse az aktivista antropológia gyakori hibáját, az egocentrikusságot, amely mindig jobb tudja a másiknál azt, hogy az miben szenved segítséget, és hogy a problémáját mivel lehet orvosolni (Jackson 2013b: 259).

16 Olay a „judgement” kifejezést ítélőerőnek fordítja (Olay 2008: 192), tekintettel arra, hogy Arendtnek az ítéletalkotásról kialakított elképzelése főként Kant elméletére támaszkodik, azonban ebben az írásban inkább az ítélet kifejezést választottam, mert véleményem szerint jobban átadja a Jackson által kifejtettek lényegét. Olay szerint Arendt „két fő szempont alapján ragadja meg [az ítélőerőt], melyek egyike az ítélőerő saját tárgyára, a másik pedig az emberek pluralitásában való közvetítésre vonatkozik” (Olay 2008: 192). Jackson az ítélőerő/ítélet fogalom második értelmezése alapján dolgozza ki saját elméletét. Az „ítélőerő hivatott Arendt késői fejtegetéseiben megoldani egy nehézséget, amely a pluralitás belső szerkezetéből adódik: a másokra vonatkozás és a mások figyelembevételének teljesítményét” (Olay 2008: 194).

Jackson a fent leírt kutatói attitűd gyakorlati fontosságával az 1991-től 2002-ig tartó Sierra Leone-i polgárháborút követően folytatott kutatásai során szembesült (Jackson 2017: 45). A polgárháború túlélőivel készített interjúk során arra figyelt fel, hogy közvetlenül a háborút követő hónapokban az emberek még nagyon nehezen tudták szavakba önteni azokat az élményeket és szenvedéseket, amelyeken a polgárháború során keresztülmentek, és ekkor még egyáltalán nem „»traumák« túlélőiként vagy »emberi jogi« jogsértések elszenvedőiként azonosították magukat” (Jackson 2017: 46). Miközben a polgárháborúból kilábaló országban divatos volt az emberi jogok győzelméről és az igazságtételi bizottságok (*truth and reconciliation committees*) szükségességéről beszélni, Jackson arra lett figyelmes, hogy a mindennapi közbeszédben aligha lehetett az emberi jogi diskurzus és a feltétel nélküli megbékélés diadaláról beszélni; interjúalanyai sokkal inkább beszéltek isteni közbeavatkozásról (Jackson 2005b: 167) és a megbocsátás nehézségeiről vagy éppen lehetetlenségéről (Jackson 2013a: 214).

A Sierra Leonében felvett interjúk során szerzett tapasztalatai alapján Jackson arra a következtetésre jutott, hogy a kutatás alanyainak legfontosabb problémája nem a konkrét emberi jogi jogsérelmek elszenvedése volt, sokkal inkább az emberi létezésükkel és a közösségekben elfoglalt helyükkel kapcsolatban merültek fel bennük kérdések (Jackson 2005b: 174). A kutató arra jutott, hogy az emberi jogok terminológiájának adaptálása ugyan alkalmas volt arra, hogy a nyugati országok komolyabban vegyék a túlélők problémáit, azonban sok esetben túlságosan leegyszerűsítette a fegyveres konfliktus során átélt szenvedéseiket, megakadályozva ezzel azt, hogy megfelelő módon artikulálják sérelmeiket (Jackson 2005b: 167–169).

Az egzisztencialista emberi jogi antropológia egyik fő kérdése ezért az lett, hogy milyen módon lehet adekvátabban átadni az interjúk során elhangzott történeteket (Jackson 2013a: 217). Jackson Arendtnek a *szánalom politikájáról* (politics of pity) írt gondolataihoz nyúlt vissza, amely szerint a materiális szükségletek kielégítésének hangsúlyozása és az áldozatként kezelés (*szociális kérdés*) az embereket természeti lényé, tehát láthatatlanná és cselekvőképtelenné degradálja. Ennek eredményeként az emberek képtelenné válnak arra, hogy a közösség teljes jogú tagjai lehessenek, tehát – a jószándék ellenére – megfosztják őket legfontosabb emberi joguktól, vagyis attól, hogy egy politikai közösség tagjai lehessenek (Arendt 2006: 109; Canovan 1992: 170–172).

Annak kiküszöbölésére, hogy az emberi jogok gyakorlati működésének vizsgálata és leírása közben az etnográfus elkerülhesse a szánalom politikájának útvesztőjét, Jackson konzervatív megoldást kínál. A szerző szerint az etnográfus azzal segíthetné az emberi szenvedés tényleges megértését, hogy minden egyes emberi cselekvést – így az emberi jogaikban megsértettek szenvedéseit is – kategorizálás helyett megkísérelné „a saját viszonyai között megérteni” (Jackson 2013a: 225). Ez viszont szakítást jelentene azzal a kutatói attitűddel, amelyet Jackson a „nyugatiak beszéddel való elfoglaltságának” nevez (Jackson 2013a: 224). Ez a „csönd értékének tanulásával” érhető el, amely úgy valósítható meg, hogy igyekeznek tartani magukat a kutatások során felvett interjúkban elmondottakhoz, és nem a saját absztrakt hipotéziseikhez ragaszkodnak, ha az elmondottak visszaadásának valóságtartalma a tét (Jackson 2013a: 224).

Jackson kutatásmódszertanról és kutatási etikáról kifejtett kritikus nézetei megkérdőjelezik a kortárs emberi jogi antropológia képviselőinek többsége által elfogadott paradigmáit, és ezzel segíthetnek abban is, hogy új szempontok kerüljenek a tudományterület művelőinek látókörébe. Az egzisztencialista antropológia programja rendhagyónak számító célkitűzései ezzel segíthetnek kizökkenteni az emberi jogokkal foglalkozó tudományos közösséget abból az állapotból, amelyet Laura Nader az igazságosság antropológiai kutatásaival kapcsolatban megfigyelt. Nader szerint az e témával foglalkozó szerzők között kialakult egy, a tanulmányaik szóhasználatában is megfigyelhető spontán konszenzus, amely statikussá tette a korábban újdonságnak számító elképzeléseket. Az igazságosság kutatásának népszerűvé válása azt eredményezte, hogy a témához kapcsolódó újonnan felmerült kérdéseket figyelmen kívül hagyták, vagy a már jól bevált fogalmakkal igyekeztek körülírni, ezzel a módszerrel azonban nem tudtak kielégítő válaszokat adni a megoldatlan kérdésekre (Nader 2009: 323–325).

Harri Englund és Thomas Yarrow (2013) is a Jacksonéhoz hasonló szempontok szerint bírálta a kortárs antropológia helyzetét. Szerintük ugyanis az 1990-es évek után megváltozott az elmélet és a gyakorlat (a szerzők a gyakorlatot a „helyel” azonosítják) viszonya, és ennek köszönhetően előtérbe kerültek azok, akik a globalizálódás kulcsfogalmaira hivatkozva egy-egy jól hangzó és korábban helyhez kötött elméletet igyekeztek egymástól különböző kulturális kontextusokban alkalmazni (Englund és Yarrow 2013: 135).

Englund szerint ennek oka az 1990-es évek közepétől egyre elterjedtebbé váló posztmodern társadalomelmélet hullámában keresendő, amely a globalizálódásra mint új jelenségre hivatkozva elutasította a klasszikus etnográfia helyhez kötött, eseten tanulmányokon alapuló módszertanát, és mindenáron valami új és holisztikus metodológia kialakítása mellett érvelt (Englund 2018: 126). Ez a módszertan az antropológiában a George Marcus (1995) által kidolgozott (és Merry által is alkalmazott) *multi-sited ethnography* lett, amely az egymástól eltérő földrajzi és társadalmi terek összehasonlító kutatására helyezte a hangsúlyt (Englund 2018: 126).

Ez a klasszikus etnográfiát elutasító tendencia azonban azzal a nem kívánt mellékhatással járt, hogy a *multi-sited ethnography* kizárólagos és megkérdőjelezhetetlen helyzetet foglalt el az antropológiában, miközben sok esetben figyelmen kívül hagyja az egy helyhez kötött kutatások előnyeit (Englund 2018: 127). Englund és Yarrow ezzel szemben akként érvelnek, hogy a kulturális relativista szemléletmód fenntartása indokolt, mert az elméletek lokalizálása nem ad reális képet az eltérő helyi viszonyokról (Englund és Yarrow 2013: 136).

Englundék szerint a kortárs antropológiának be kell látnia, hogy a globalizáció túlhangsúlyozásával a terület fontos szempontokat téveszt szem elől, ezért vissza kell térni a helyhez kötött etnográfiahoz, mert az „elméletek kézzelfoghatósága a különböző helyekkel való összehasonlításban rejlik”, és a kvalitatív módszertant alkalmazó etnográfia „nem tekinthet úgy a helyekre, mint az összehasonlítások alapját képező alapegységekre” (Englund és Yarrow 2013: 136).

Jackson, Englund és Yarrow kritikai írásai rávilágítanak azokra az emberi jogok antropológiájában – így Merry kutatásai esetében is – manapság felmerülő esszenciális pontokra, amelyek a kultúrák közötti közvetítés és a *multi-sitedness* alkalmazásának eredményeként elvesznek. Ezért javasolják azt, hogy „az antropológusoknak meg kell engedniük, hogy a *helyek* behatárolják kutatásaik néprajzi és elméleti mozgásterét”, ami azt jelenti, hogy az egyedi antropológiai perspektíva fenntartása érdekében vissza kell térni az egyes helyek mérsékelt relativista vizsgálatához (Englund és Yarrow 2013: 145).

Az emberi jogok antropológiája esetében a mérsékelt relativista módszertan és a helyhez kötöttség rehabilitációja mellett fontos figyelembe venni az emberi jogok filozófiai eredetét is, ezért az Englund és Yarrow által hangsúlyozott módszertan alkalmazásán túl elengedhetetlen egy olyan minimumelmélet, amely minden kutatás esetében hipotézisként alkalmazható. Egy ilyen minimumelméletként is értelmezhető Jackson egzisztencialista antropológiája, ugyanis a *jog, ahhoz, hogy jogaink legyenek* arendti koncepciója kellő mértékben megengedő a kulturális különbségekkel szemben.

Összefoglalás

Írásomban arra törekedtem, hogy részletesen feltárjam Hannah Arendt politikai filozófiájának központi elemeit, különös tekintettel a narratívák és a történetmesélés szerepére a demokratikus politikai közösségek tartósságának fenntartásában. Céloom az volt, hogy Arendt gondolatai mentén megvizsgáljam, milyen mértékben segítheti közösséggelví és republikánus politikai filozófiája a mai demokratikus rendszerek kihívásainak megértését és kezelését.

Arendt filozófiájának egyik alapvető kiindulópontja, hogy az emberi jogokat csak akkor lehet hatékonyan érvényesíteni, ha az egyén egy politikai közösség része. Ezt nevezi Arendt „a jogokhoz való jognak” (*right to have rights*), amely az alapvető emberi jogok közül is a legfontosabb. Tanulmányomban hangsúlyoztam, hogy Arendt szerint a közösséghez tartozás az egyetlen biztosíték arra, hogy az egyének jogait tiszteletben tartsák, és megvédjék őket, amikor az állami intézmények kudarcot vallanak. Arendt különösen kritikus az emberi jogok második világháborút követő nemzetközi deklarációival szemben, amelyek szerint gyakran hamis biztonságérzetet keltenek az emberekben. Azt vallja, hogy a jogok papírra vetése nem elégséges, ha nincs mögöttük valódi politikai közösség, amely garantálhatja e jogok gyakorlását.

Arendt az ókori görög polisz rendszerét tekinti az ideális politikai közösségnek, ahol a közéletben való aktív részvétel, a nyilvános beszéd és cselekvés lehetősége garantálta az egyenlőséget és a szabadságot. A tanulmány e gondolat mentén elemzi a politikai cselekvés fontosságát, Arendt *vita activa* fogalmára építve, amely az emberi lét egyik legfontosabb dimenzióját jelenti. E szerint a politikai közösség csak akkor maradhat fenn, ha az egyéneknek lehetőségük van nyilvánosan megjelenni és részt venni a közéletben.

A narratívák és a történetmesélés központi szerepet játszanak a politikai közösségek fenntartásában. Arendt úgy véli, hogy a közösségi emlékezet kialakítása és fenntartása elengedhetetlen a közösségi intézmények tartósságához. A történetmesélés révén a közösség tagjai újraélhetik a múlt eseményeit, és tanulhatnak a korábbi hibákból. Ezt az elvet Julia Kristeva úgy értelmezi, hogy a közösség egyes tagjai „szemléltetővé” válnak, akik képesek megőrizni és továbbadni a közösség történetét a jövő generációi számára. Ez a folyamat biztosítja, hogy a közösség hosszú távon is fennmaradjon, mivel a múlt hibáinak elkerülése a jövőbeli döntések alapjául szolgálhat.

Írásomban külön fejezetet szenteltem Arendt cselekvéseméletének, amelyben három alapvető emberi tevékenységet különít el: a munkát, a mesterséget és a politikai cselekvést (*vita activa*). Arendt megkülönbözteti azokat az egyéneket, akik biológiai szükségleteik kielégítésére (*animal laborans*) összpontosítanak, azoktól, akik a politikai közösségben aktívan részt vesznek, és ezzel megteremtik a közösség fennmaradásának alapjait. A *vita activa* révén az emberek nemcsak a saját személyiségüket jelentik meg a politikai térben, hanem egyúttal új kapcsolatokat hoznak létre, és ezáltal megújítják a közösséget.

Arendt nézetei szerint a politikai cselekvés és a nyilvános megjelenés lehetősége nemcsak az egyének szabadságának, hanem a politikai közösség tartósságának is záloga. A politikai közösségek időről időre megújulhatnak, ha az embereknek lehetőségük van részt venni a közösség életében és hozzájárulni annak folyamatos újraformálásához.

Tanulmányom utolsó részében Arendt politikai filozófiáját Michael D. Jackson egzisztencialista antropológiájával vettem össze. Jackson Arendt nézeteire építve arra törekszik, hogy az embereket ne passzív lényekként lássa, akik a körülményeik áldozatai, hanem aktív cselekvőkként, akik képesek a világukat újratemteni. Jackson megközelítése szerint az emberi jogok megértése és érvényesítése szoros kapcsolatban áll az egyén cselekvési képességével, valamint azzal, hogy az emberek hogyan élik meg mindennapi életüket és hogyan alakítanak ki kapcsolatokat közösségükben. Ez az antropológiai megközelítés segít abban, hogy az emberi jogokat ne absztrakt, elméleti fogalomként kezeljük, hanem a gyakorlati élet részévé tegyük.

Tanulmányom a fentiekben arra a kérdésre kereste a választ hosszú kitérőkön és megállókön keresztül, hogy Arendt politikai filozófiája, különösen az emberi jogokkal és a politikai közösségekkel kapcsolatos gondolatai, milyen mértékben járulhatnak hozzá a kortárs demokratikus rendszerek kihívásainak megértéséhez és kezeléséhez. Úgy vélem, hogy van mit tanulnunk Arendttől és az ő nyomán elinduló szerzőktől, mert a politikai cselekvés, a nyilvános megjelenés és a közösségi narratívák fenntartása olyan interdependens összetevői demokráciáinknak, hogy együttes számbavételük kiemelt fontosságú akkor, amikor azt vizsgáljuk, hogy milyen gyakorlatok révén tarthatjuk fenn politikai közösségeink hosszú távú demokratikus működését.

Hivatkozott irodalom

- Arendt, Hannah (1968a): Karl Jaspers: Citizen of the World? In *Men in Dark Times*. New York, NY: Harcourt, Brace & World, Inc., 81–95.
- Arendt, Hannah (1968b): On Humanity in Dark Times: Thoughts about Lessing. In *Men in Dark Times*. New York, NY: Harcourt, Brace & World, Inc., 3–33.
- Arendt, Hannah (1992): *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest: Európa.
- Arendt, Hannah (1998): *The Human Condition*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Arendt, Hannah (2000): *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról*. Budapest: Osiris.
- Arendt, Hannah (2002): Mi a politika? In *A sivatag és az oázisok*. Budapest: Palatinus Kiadó, 21–207.
- Arendt, Hannah (2006): *On revolution*. New York: Penguin Books. (Magyarul: *A forradalom*. Budapest: Európa, 1991.)
- Benhabib, Seyla (2003): *The reluctant modernism of Hannah Arendt*. New ed. Lanham, Md.: Rowman & Littlefield.
- Besson, Samantha (2012): The Right to Have Rights: From Human Rights to Citizens' Rights and Back. In *Hannah Arendt and the Law*. Marco Goldoni és Christopher McCorkindale (szerk.). Oxford and Portland, Oregon: Hart Publishing, 335–357.
- Canovan, Margaret (1992): *Hannah Arendt: A Reinterpretation of her Political Thought*. 1. kiad. Cambridge: Cambridge University Press.
- Englund, Harri (2018): From the Extended-Case Method to Multi-Sited Ethnography (and Back). In *Schools and Styles of Anthropological Theory*. Matei Candea (szerk.). Routledge, 121–133. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315388267>
- Englund, Harri és Thomas Yarrow (2013): The Place of Theory: Rights, Networks, and Ethnographic Comparison. *Social Analysis* 57(3). DOI: <https://doi.org/10.3167/sa.2013.570308>
- Habermas, Jürgen (1994): Hannah Arendt's Communications Concept of Power. In *Hannah Arendt: Critical Essays*. (SUNY series in political theory.) Lewis P. Hinchman és Sandra K. Hinchman (szerk.). Albany: State University of New York Press, 211–231.
- Jackson, Michael (2002): *The Politics of Storytelling: Violence, Transgression, and Intersubjectivity*. Copenhagen [Denmark]: Portland, Ore: Museum Tusculanum Press, University of Copenhagen – Distributor USA & Canada, International Specialized Book Services.
- Jackson, Michael (2005a): The Struggle for Being. In *Existential Anthropology: Events, Exigencies, and Effects*. New York: Berghahn Books, ix–1.
- Jackson, Michael (2005b): Whose Human Rights? In *Existential Anthropology: Events, Exigencies, and Effects*. New York: Berghahn Books, 159–181.
- Jackson, Michael (2013a): The Prose of Suffering. In *Lifeworlds: Essays in Existential Anthropology*. Chicago: The University of Chicago Press, 209–229.
- Jackson, Michael (2013b): Where Thought Belongs: An Anthropological Critique of the Project of Philosophy. In *Lifeworlds: Essays in Existential Anthropology*. Chicago: The University of Chicago Press, 253–271.
- Jackson, Michael (2017): *How Lifeworlds Work: Emotionality, Sociality, and the Ambiguity of Being*. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Jay, Martin (1991): Hannah Arendt politikai egzisztencializmusa. *Világosság* 32(7–8): 595–609.
- Katznelson, Ira (2003): *Desolation and Enlightenment: Political Knowledge after Total War, Totalitarianism, and the Holocaust*. New York: Columbia University Press.
- Koskeniemi, Martti (2018): Rights, History, Critique. In *Human Rights: Moral Or Political?* Adam Etinson (szerk.). Oxford: Oxford University Press.
- Kristeva, Julia (2003): *Hannah Arendt*. New York, Chichester: Columbia University Press.

- Marcus, George (1995): Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology* 24: 95–117.
- Nader, Laura (2009): Epilogue: The Words We Use: Justice, Human Rights, and the Sense of Injustice. In *Mirrors of Justice*. Kamari Maxine Clarke és Mark Goodale (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 316–332.
- Oakeshott, Michael (1991): *Rationalism in Politics and Other Essays*. Indianapolis: Liberty Fund.
- Oakeshott, Michael (2001): Politikai képzés. In *Politikai racionalizmus*. Budapest: Új Mandátum, 153–174.
- Olay Csaba (2008): *Hannah Arendt politikai egzisztencializmusa*. Budapest: L'Harmattan.
- Rorty, Richard (1998): Human Rights, Rationality, and Sentimentality. In *Truth and Progress: Philosophical Papers*. Cambridge: Cambridge University Press, 167–185.
- Tönnies, Ferdinand (2004): *Közösség és társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Waldron, Jeremy (2000): Arendt's constitutional politics. In *The Cambridge Companion to Hannah Arendt*. Dana Richard Villa (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 201–219.
- Waldron, Jeremy (2010): Arendt on the Foundations of Equality. In *Politics in Dark Times – Encounters with Hannah Arendt*. Seyla Benhabib (szerk.). New York: Cambridge University Press.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 17. kötete

Kövér György
A MAGYAR
TÁRSADALOMTÖRTÉNET-ÍRÁS
HISTORIKUMA

Jóllehet a magyar társadalomtörténet-írás történetéről született már rövid összefoglaló jó húsz évvel ezelőtt, a téma számtalan részlete mind ez idáig legfeljebb nagy vonalakban volt ismert: elszórt tanulmányok, itt-ott megjelent interjúk, szakmai beszélgetések révén lehetett a darabkákból töredezett képzet alkotni. Kövér György munkája eme kisebb-nagyobb részleteken túllépve, új források bevonásával teremt koherens elbeszélést, és mutatja be a 20. század elejétől az ezredfordulóig eljutva a diszciplína történetét. A téma azonban kötelez, a társadalomtörténet alapvetéséhez híven nem pusztán eseménytörténetet, szerzők és művek kibővített listáját kapja kézhez az olvasó, hanem annál sokkal többet. A szívós és szisztematikus levéltári kutatások, az elkészített interjúk és nem utolsósorban a szerző saját tapasztalatai és emlékei alapján rajzolódnak ki a társadalomtörténet művelő történészek, szociológusok, demográfusok, néprajzosok gondolkodásának ágai-bogai. Kövér György pontosan tisztában van azzal, hogy nemcsak a cél – vagyis a könyvek megírása – a fontos, hanem legalább annyira meghatározó az út is, azaz a társadalomtörténet örök kérdéseire elvezető gondolatok megismerése. A csoportalkotás, a léptékválasztás, az interdiszciplinaritás, a módszertan eldöntése mind olyan probléma, amelyek ugyanúgy foglalkoztatták Domanovszky Sándort és Hajnal Istvánt, mint például Ránki Györgyöt és Bácskai Verát. Levelezésükön, vitáikon, írásaikon, elbeszéléseiken, olykor esendőségeiken keresztül szembesül az olvasó azokkal a kérdésekkel és válaszokkal, amelyek mentén a hazai társadalomtörténet-írás formálódott, és amelyek nyomán alapvető művei megszülettek.

Somorjai Szabolcs

A 476 oldalas kötet ára 5500 Ft.

Megrendelhető a <https://korallfolyoirat.hu> honlapon.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

Párhuzamos narratívák

Történetek a diszciplináris kereteken túl

Székely Júlia ELTE Társadalomtudományi Kar, egyetemi adjunktus

Tóth Fruzsina ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, egyetemi adjunktus

Prof. dr. Vajda Júlia egyetemi tanár, az MTA doktora, ELTE Társadalomtudományi Kar; Országos Rabbiképző

– Zsidó Egyetem

Absztrakt: A tanulmány célja, hogy feltérképezze a narratíva fogalmának különböző diszciplináris értelmezéseit, és bemutassa a transzdiszciplináris megközelítésben rejlő lehetőségeket. A szerzők abból indulnak ki, hogy bár a narratív fordulat az elmúlt évtizedekben több tudományágban – például az irodalomtudományban, a történettudományban, a szociológiában, a pszichológiában és a jogtudományban – is hangsúlyosan megjelent, a diszciplináris határok közötti valós párbeszéd gyakran elmarad. A tanulmány célja továbbá, hogy rámutasson a különböző területek narratíva-fogalmának közös vonásaira, valamint arra, hogy ezek együttes, interakcióalapú vizsgálata hogyan segítheti az összetett társadalmi és egyéni tapasztalatok mélyebb megértését. A szerzők a narratív interjú módszertanára – különösen Schütze és Rosenthal munkásságára – támaszkodva egy házaspár, Andrea és Kálmán párhuzamos élettörténeti elbeszélésének egy részletét elemzik. A vizsgálat középpontjában a demokráciához, a joghoz és a mássághoz való viszony áll, miközben a szereplők egyéni tapasztalatai és családtörténeti háttere (zsidó származás, vallási elkötelezettség, kivándorlás, apartheid) komplex kontextusban jelenik meg. Az elemzés rámutat, hogy az élettörténetek nemcsak visszatükrözik a társadalmi és történeti folyamatokat, hanem újra is értelmezik azokat – sokszor nem tudatos módon. A tanulmány végkövetkeztetése szerint a transzdiszciplináris narratívaelemzés nemcsak mélyebb megértést tesz lehetővé, hanem hozzájárulhat a társadalomtudományos kutatások önreflexív és kritikai újragondolásához is.

Kulcsszavak: narratológia, transzdiszciplinaritás, narratív interjú, hermeneutikai esetrekonstrukció

Parallel Narratives

Stories Beyond the Disciplinary Boundaries

Abstract: This study explores the diverse disciplinary interpretations of the concept of narrative and investigates the potential of a transdisciplinary approach. The authors argue that although the so-called "narrative turn" has gained prominence across a wide range of academic fields – including literary theory, history, sociology, psychology, and law – genuine interdisciplinary dialogue often remains lacking. By comparing disciplinary approaches, the paper highlights shared conceptual tools and analytical frameworks that could enable a more integrated understanding of complex individual and social experiences.

Relying on the narrative interview technique developed by Fritz Schütze and the hermeneutic analysis method of Gabriele Rosenthal, the authors analyze selected excerpts from life-history interviews conducted with a married couple, Andrea and Kálmán. Their narratives focus on personal experiences of democracy, legal consciousness, and interethnic relations, embedded in broader historical and cultural contexts – including Jewish heritage, religious identity, family history during the Holocaust, emigration, and experiences in post-apartheid South Africa. The analysis reveals the layered and sometimes contradictory ways in which personal identities and social values are narrated and reinterpreted through life stories.

The authors argue that narratives should not be viewed solely as research data, but also as co-constructed expressions of meaning and identity, shaped by both the storyteller and the researcher. The life stories presented here demonstrate how narrative not only reflects the world but also actively constructs and challenges social realities. Ultimately, the article promotes a transdisciplinary narrative analysis that combines sociological, historical, psychological, and legal insights to achieve a deeper understanding of lived experiences. This approach encourages critical self-reflection within social science research and challenges the boundaries that traditionally separate disciplines, advocating instead for a more holistic and collaborative mode of knowledge production.

Keywords: narratology, transdisciplinary, narrative interview, hermeneutic case study

Bevezetés

Akira Kurosawa 1950-es, *A vihar kapujában* című filmjében három szereplő – egy favágó, egy buddhista pap és egy közember – Rashomon városának kapujában keres menedéket a vihar elől. A kapu, mely alatt a favágó és a buddhista pap egy nemrégiben történt bűnesetről társalog, végül különböző narratívák ütközőpontjává válik: nemcsak ők állítanak mást egy szamuráj halálának és felesége megerőszkolásának története kapcsán, hanem a bűncselekmény központi szereplői: a szamuráj tárgyaláson megidézt szelleme, a felesége és a legfőbb gyanúsított, Tajomaru, egy bandita is.¹ A filmben felvázolt alaphelyzet már önmagában is megközelíthető lenne különböző – szociológiai, pszichológiai vagy akár jogi – szempontokból, mégis a filmen keresztül legerősebben a narratíváknak a különböző diszciplínákon átívelő eltérő működés-módjára látunk rá. Ebben az értelemben a kapu párhuzamos valóságok metaforájává válik: az egymásnak ellentmondó narratívák erőteljesen kérdőjelezik meg az igazsághoz való hozzáférhetőséget, illetve felvetik az események különböző értelmezési – és narrációs – lehetőségeit is. Bár a Rashomon-effektus kifejezés azóta bevett fordulat az egyedi nézőpontok valóságának leírásában és megértésében, jelen tanulmány magának a narráció fogalmának különböző diszciplináris értelmezéseit veszi számba, azzal a szándékkal, hogy végül e különböző megközelítéseket közelebb hozza egymáshoz.

Az 1970-es és 80-as évek óta számos humán és társadalomtudományos diszciplína szerzői foglalkoztak az ún. narratív fordulat jelenségével. Bár a tanulmányok szerzői egyaránt a narratíva fogalmának előtérbe kerülését hangsúlyozzák a megismerés és a megértés különböző területein, a narratív fordulat ténye megsokszorozódik a diszciplínák eltérő kontextusában: a narratív fordulat fogalmára rákértesve számtalan tanulmánnyal találkozhatunk, pl. *The Narrative Turn in History* (Robinson 2011), *The Narrative Turn in Social Studies* (Czarniawska 2004), *The Narrative Turn in Psychology* (Vassilieva 2016), *The Narrative Turn in the Legal Field* (Di Donato 2021) vagy akár *The Narrative Turn in Fiction and Theory* (Meretoja 2014). Ezzel együtt, habár az utóbbi időben a narratívák interdiszciplináris megközelítésének gondolata egyre több helyen fogalmazódik meg (pl. D. Herman 2013), a tudományágak közötti valódi együttműködés megvalósulása – ahogy Dawson (2017) is hangsúlyozza – erősen kérdőjeles marad. Ezzel összhangban azt a kérdést tehetjük fel, hogy egy „valóságnak” hogyan lehetnek különböző tudományterületi olvasatai, azaz vajon segíti vagy inkább hátráltatja a megértést, ha nem komplexitásában szemlélünk egy eseményt vagy történetet, hanem külön-külön tudományterületenként. Tanulmányunkban – két részletben – azt a kérdést járjuk körbe, hogy (1) hogyan jelenik meg a narratíva fogalma a különböző diszciplínákban, illetve hogy milyen lehetőségek rejlenek a transzdiszciplináris megközelítésben, valamint (2) hogy hogyan tudjuk ezt a megközelítést egy konkrét esettanulmányra alkalmazni. A két rész egyben és külön-külön is olvasható.

1 Míg Tajomaru azt állítja, hogy a szamurájt párbajban ölte meg, amelyet a felesége kezének elnyeréséért vívtak, a feleség a vallomásában az elszenvedett erőszakot és az emiatt érzett szégyent emeli ki, melynek kapcsán a férje felelőssége is felmerül, ugyanis állítása szerint nem volt más lehetősége, mint hogy önkezével vessen véget életének.

1. rész

Narratívák a narratíváról

Bár az irodalomtudomány tényleges elsőbbségéről megoszlanak a vélemények (Hyvärinen 2010; Dawson 2017), a szakirodalom döntő többsége úgy tekinti, hogy a narratíva fogalmának elterjedését az irodalomelméletnek köszönhetjük (pl. Kreiswirth 1992), amelyen belül a narratológia – a strukturalizmus és a szemiotika hagyományába ágyazódó – irányzata volt az első, mely a narratíva szisztematikus tanulmányozását és elméletének formális megalkotását tűzte ki célul. A narratológia mint kifejezés Tzvetan Todorov 1969-ben publikált, *A Dekameron grammatikája* c. munkájában bukkant fel először, melynek gyökereit részben Arisztotelész *Poétikájában* (i. e. 335), részben az orosz formalisták, különösen Vlagyimir Propp *A mese morfológiája* (1928) című művében szokás keresni (Czarniawska 2004) – mindkét írás egyes irodalmi műfajok alkotóelemeit vizsgálta. Todorov és az irányzat további képviselői, mint pl. Jonathan Culler (1975), Roland Barthes (1977), Gerald Prince (1982), Gerard Genette (1980, 1988) vagy Mieke Bal (1985), szintén az elbeszélések univerzális struktúráit kutatták: azokat a hasonlóságokat, amelyek az elbeszéléseket lényegileg meghatározzák. Ebben a kontextusban nemcsak a narratíva két különböző rétegét, a történetet (story – az események sora) és a diskurzust (discourse – az elbeszélés módja) különböztették meg, hanem a narratív szöveg különböző elemzési kategóriáit is, mint például idő, mód és hang. Ugyanakkor maga a narratológia irányzata sem maradt változatlan, alakulását számos társadalompolitikai tényező befolyásolta, melyek közül a feminista mozgalmaknak központi szerep jutott. Az olyan feminista narratológusok, mint pl. Robyn Warhol (1989) vagy Susan Lanser (1992) újra és újra hangsúlyozták, hogy a narratívákat mindig „összetett és változó konvenciók határozzák meg, amelyek maguk is az író, az olvasó és a szöveget összekapcsoló hatalmi viszonyokban és azok által teremtdnek meg” (Lanser 1992: 5). Mindennek megfelelően 1999-ben Luc Herman és Bart Vervaeck már „posztklasszikus narratológiáról” ír, mely – némileg eltávolodva magától a szövegtől – „inkább azokat a körülményeket veszi figyelembe, amelyek az egyes olvasói aktusokat megkülönböztetik egymástól” (Herman és Vervaeck 2005: 450). Ebben az értelemben került előtérbe a – társadalompolitikai és kulturális – kontextus szempontja.

A narratíva fogalma természetesen a narratológia területén túl más tudományterületeken belül is felbukkant. Bár maga a klasszikus narratológia sem kizárólag az irodalom kontextusában gondolkodott, amit Todorov (1967) alább idézett definíciós kísérlete is alátámaszt, végül sok tekintetben mégis irodalom-központú maradt.

A narráció jelenségével nemcsak az irodalomban találkozhatunk, hanem más olyan területeken is, melyek mindegyike egyelőre más tudományághoz tartozik (például népmesék, mítoszok, a film, az álmok stb.). A narráció olyan elméletét próbáljuk meg kidolgozni, mely alkalmazást nyerhet mindezen területeken. Munkánk ezért nem annyira az irodalomtudományhoz, mint inkább egy még nem létező tudományhoz,

a narratológiához, az elbeszélésről szóló tudományhoz tartozik (Todorov 1967, ford. Thomka 1981).

Ezzel együtt Barthes sokat idézett kijelentése, miszerint „a narratíva nemzetközi, történelmen és kultúrán átívelő: egyszerűen csak van, mint maga az élet” (Barthes 1977), egyre inkább olyan keretben jelent meg, melyben a narratíva – az irodalom kontextusából kilépve – valóban az emberi tapasztalás és tudástermelés elsődleges formájaként tűnt fel. Míg Jameson (1981: 13) szerint a narratíva az emberi elme központi produktuma és megnyilvánulása, addig Alasdair MacIntyre (1981) az embert történetmesélő állatként írja le, amihez kapcsolódóan Walter Fisher (1984) már a *homo narrans* fogalmát is bevezeti. A narratíva – többek között – a történelem, a szociológia, a jog és a pszichológia területén belül is újfajta pozícióba került.

A történettudomány diszciplínáján belül a narratív történetírás szempontrendszere bizonyos értelemben mindig is jelen volt, ám a Leopold von Ranke (1824) által képviselt 19. századi, történeti pozitivizmus szerint a narratíva kizárólag a tények által közvetített objektív igazság rekonstrukciója. Ranke úgy vélte, a történeti források nemcsak hogy magukért beszélnek, de a történészek úgy adják vissza a történelmi eseményt, ahogy az valójában történt („wie es eigentlich gewesen ist”) (Ranke 1824: v–vi). Ennek fényében nem meglepő, hogy az – amúgy a történelemtudományt fenekestül felforgató – Annales-iskola első generációja meglehetősen elutasító volt a narratívákkal szemben: alapvetően irodalomként tekintettek rájuk, és mint ilyeneket összeegyeztethetetleneknek tartották a tudományosság kritériumával. A hetvenes években azonban a narratívák történelemtudományokban betöltött szerepe radikálisan újraértelmeződött. Hayden White az 1973-ban publikált *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe* című munkájában egyszerre ment szembe a rankei pozitivistá hagyománnyal és karolta fel a történetírás irodalmi megközelítését. White, miközben határozottan megkérdőjelezte az objektív tudományosságba és a történelmi igazságba vetett hitet, a történelmet – az irodalmi műfajokhoz közelítve – olyan narratív szöveggként értelmezte, melyben a valós események cselekményszerkezete bármely fikcióra is jellemző lehetne. *A narrativitás értéke a valóság megjelenítésében* című szövegében White a történelemírás stratégiáit boncolgatva, azt kívánta bemutatni, hogy:

a [...] valóságos események megjelenítése kapcsán a narrativitáshoz kapcsolt érték abból a vágyból fakad, hogy e valóságos események az élet olyan koherens, összeszedett, teljes és lezárt képét mutassák, mely csupán képzeletbeli lehet. Annak a meggyőződésnek a forrása, hogy valóságos események elképzelt eseményekről elmondható történetek formális jellemzőit mutassák, a vágyak, álmok és ábrándok birodalmában keresendő. Vajon a világ valóban jól megírt történetek formájában tárul fel előttünk, központi alannal, megfelelő bevezetéssel, tárgyalással, befejezéssel, s olyasfajta koherenciával, mely láttatni engedi a „véget” minden kezdetben? Vagy inkább olyan formában mutatkozik meg, [...] mint egy sorozat, melynek nincsen sem kezdete, sem vége, vagy pedig kezdetek sorozataként, amely megszakad, s soha

le nem zárul? És vajon a világ – a társadalmi valóság – valóban narratív formában tárul fel előttünk, amely már „magát meséli”, túl azon a horizonton, melyről rátekinthetünk képesek lehetünk tudományosan feldolgozni? Vagy csupán szükségünk van az önmagát mesélni képes és történetként feltárulkozó világ e fikciójára ahhoz, hogy megteremtjük azt a morális autoritást, mely nélkül sajátos társadalmi valóságunk elképzelhetetlen volna? (White 1997: 141.)

Azaz, állítása szerint a történetírás, illetve a történeti szöveg szükségképpen a történetíró választásán alapul: a történészek ilyen vagy olyan narratív struktúrát (cselekményesítést) követve, egyszerre befolyásolják az események értelmezését és a történelem megértését. És itt újfent elérkezünk a társadalompolitikai és a kulturális kontextusok kérdésköréhez.

Hasonlóképp a történelemhez, a szociológián belül a narratívák előtérbe kerülését szintén a pozitívizmus – és ehhez kapcsolódóan a kvantitatív módszertanok egy időben majdhogynem teljesen eluralkodó kizárólagosságának – kritikája idézte elő. Ugyanakkor az 1970-es és 80-as évek kvalitatív fordulatként is jellemzett tudománytörténeti megújulása itt sem előzmény nélküli. A legtöbb szakirodalom (pl. Lányi 2007; Hyvärinen 2016) a narratív szociológia gyökereit a Chicagói Iskoláig vezeti vissza, Thomas és Znaniecki eredetileg 1918 és 1920 között publikált, *A lengyel paraszt Európában és Amerikában* című többkötetes munkájára, melyben olyan személyes dokumentumokon keresztül vizsgálták lengyel bevándorlók élettörténeteit, mint például önéletírások, levelezések és harmadik személytől származó beszámolók (újságcikkek, hivatali iratok, bírósági jegyzőkönyvek, szervezeti feljegyzések). Thomas és Znaniecki úgy gondolják, hogy

egy társadalmi intézményt csak akkor érthetünk meg a maga teljességében, ha nem pusztán a struktúráját tanulmányozzuk, hanem azt is elemezzük, hogyan jelenik meg az intézmény a csoport tagjainak személyes tapasztalataiban, és nyomon követjük, hogyan hat az életükre (Thomas és Znaniecki 2002/VI: 10).

A szerzők intelmeit megfogadva, a Chicagói Iskola számos más szerzője is az élettörténeti kutatás módszertana felé fordult: Nels Anderson 1923-ban publikálta a *The Hobo: The Sociology of the Homeless Man* című munkáját, 1927-ben F. M. Trasher doktori disszertációt írt *The Gang: A Study of 1313 Gangs in Chicago* címmel, illetve ebben a vonatkozásban szintén sokat hivatkozott mű Clifford Shaw 1930-ban megjelent *The Jack-Roller: A Delinquent Boy's Own Story* című kutatása, melynek fókuszában egy Stanley nevű chicagói fiatalkorú bűnöző élettörténete áll (Shaw 1966).

Ugyanezen tendenciák megjelenése a magyar szociológiában leginkább a népi írók – Erdei Ferenc, Németh László, Illyés Gyula, Tamási Áron, Féja Géza – munkásságához köthető. Az 1920-as, 30-as években magukat eredendően íróként definiáló, többségében vidéki – szegényebb vagy módosabb – paraszti háttérből induló fiatal értelmiségiek csoportját az akkori, Trianon utáni Magyarország életviszonyai, a társadalmi egyenlőtlenségek foglalkoztatták. Háttérüknek megfelelően írásaikban főleg a falusi

és paraszti lakosságra fókuszáltak: olyan – eltérő, de mindenképpen erős szociális és nemzeti elkötelezettségű – irodalmat írtak róluk, melyet ma egyértelműen szociográfiának tekintünk. Ugyanakkor kortársuk, a szociológus Rézler Gyula (1938) szintén hasonló szellemben foglalkozott a magyarországi munkássággal.

Ez a szemlélet szintén jelen van az 1950–60-as évek Amerikájában az antropológiában is: a lengyel zsidó bevándorlók gyerekeként New Yorkban felnőtt Oscar Lewis, a „szegénység kultúrája” – mások által vitatott – fogalmának megalkotója, olyan szociográfiai munkái révén vált ismertté (Lewis 1951; 1961; 1969), amelyek már épp azt a narratív szemléletet képviselik, amivel jelen írásunkban is foglalkozunk.

Mindezzel együtt, a Chicagói Iskola élettörténeti kutatásai csak 1978-ban találunk újra visszhangra, amikor a IX. Szociológiai Világkongresszus néhány résztvevője – köztük Daniel Bertaux (1978) – ismét az élettörténeti módszer tanulmányozása felé fordult. E csoport tagjai 1981-ben – a W. J. T. Mitchell által szerkesztett, *On Narrative* című nagy hatású, ámde szociológiai írásokat nem tartalmazó esszégyűjtemény publikálásával egy időben – jelentették meg *Biography and Society: The Life History Approach in the Social Sciences* c., szintén gyűjteményes kötetüket (Bertaux 1981a), mely számos élettörténet konkrét szociológiai vizsgálatát mutatta be. A különböző narratívák tanulmányozása – és ezen belül az élettörténeti kutatás – a szociológia egyik meghatározó irányvonalává vált, amit jól szemléltet az a Philippe Roussin (2017: 389–390) által leírt fordulat is, miszerint Bourdieu 1986-ban az élettörténetet még „biográfiai illúzióknak” tekintette (legalábbis annyiban, hogy szerinte az irodalom konvencióin keresztül megkonstruált élettörténet egy mesterséges egésszé áll össze), de 1993-ban, a *Weight of the World: Social Suffering in Contemporary Society* c. kötetében már magától értetődőként kezelte az élettörténeti interjúk társadalomtudományi relevanciáját.

Ugyanakkor, miközben a *Biography and Society* (Bertaux 1981a) episztemológiai és módszertani szempontból is meghatározó volt a szociológia narratív fordulatának szempontjából, Bertaux a narratíva fogalmát magára a szociológiai írásra is rávetítette: a kvantitatív kutatások „tudományos” stílusát egyszerre kritizálta az „absztrakt elméleti diskurzusok filozófiai” hangvételével, mindkettőt „elavultnak” és „unalmas írásmódúnak” bélyegezve (Bertaux 1981b: 43). Helyette, érvelt Bertaux ugyanott, a szociológusoknak egy másik diskurzusformához, nevezetesen a „le récit” formájához kellene visszanyúlniuk, azaz történeteket kellene mesélniük.

Ez a megközelítés az antropológia területén belül is hangsúlyosan megjelent, ahol Clifford és Marcus *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography* című, 1986-os kötete szintén az etnográfia irodalmi minőségét pedzegette. Miközben az etnográfiai igazságok inherens részlegessége mellett érveltek, Clifford a kötet – magyarul is megjelent – bevezetőjében azt is megfogalmazta, hogy

Az etnográfiai szövegek készítője (de miért csak egy?) nem tudja megkerülni azokat a szóképeket, alakzatokat és allegóriákat, amelyek szelektálják és formálják az általuk lefordított jelentéseket. Ebből a szemszögből [...] bármely konstruált igazság

lehetővé válik a kirekesztés és a retorika hatalommal bíró (powerful) „hazugságainak” segítségével. Még a legjobb etnográfiai szövegek is – komoly, igaz fikciók – egyfajta rendszerei vagy ökonómiái az igazságnak. A hatalom és a történelem átüt rajtuk, olyannyira, hogy azt a szerző sem tudja teljes mértékben ellenőrzése alatt tartani (Clifford 1999: 500).

Ebben a megközelítésben felszámolódik a kutató személye és a kutatás tárgya közötti – illuzórikus – távolság: miközben a kutató kritikailag reflektál saját társadalompolitikai és kulturális meghatározottságára, a létrejövő narratíva egy – a kutató és a vele kontaktusba kerülő személyek által – közösen komponált elbeszéléssé válik.

Ugyanakkor e viszony „performatív” jellege, melyet mások az „autoetnográfia” fogalmán keresztül is tárgyalnak (Bochner és Ellis 2002), a narratíva fogalmát „személyes, szakmai és politikai emancipációs potenciállal” is felruházhatja (Spry 2001: 706). Ebben az értelemben a narratíva, mely egyszerre működik a szociológiai kutatás tárgyaként és produktumaként (Mangone 2022: 14), egy olyan aktív szerephez jut, mely nemcsak hogy leképezi, de folyamatosan (újra)konstruálja vagy adott esetben meg is kérdőjelezi a körülöttünk levő társadalmi „valóságot”. A domináns narratívák könnyedén szembe találhatják magukat más (ellen)narratívákkal, melyek aztán az egymással versengő „hangok” kavalkádjában csapnak össze. Ahogy Polletta és Lee (2006: 718) az *Is telling stories good for democracy?* című tanulmányukban fogalmaznak, „a történetmesélés olyan álláspontok elfogadó meghallgatásra találását képes biztosítani, amelyek egyébként valószínűleg nem találnának ilyen meghallgatásra”.

A jogtudományban is hasonló fordulatnak lehetünk tanúi, amely ugyanakkor a narrativitás fogalmát a jog és a jogi viszonyok hatalmi vonatkozásai felől közelíti meg. Már Felstiner, Abel és Sarat (1980) is felhívták a figyelmet *Naming, Blaming, Claiming* című munkájukban arra, hogy a jogban milyen látens akadályokkal szembesül az, aki sérelmet szenved. Ezek az akadályok nem csupán fizikaiak vagy egzisztenciálisak, sokkal inkább kapcsolódnak ahhoz, hogy egy sérelmet szenvedett egyén hogyan tudja vagy nem tudja a vele történeteket a jog sajátos logikájához igazítani és ennek megfelelően elbeszélni (Felstiner et al. 1980). Bár munkájuk a mai napig alapvető jelentőséggel bír a jogtudomány területén, a szerzőknek nincsenek módszertani reflexiói. Ugyanakkor az az állításuk, miszerint a jogi gondolkozás hatalomtelített módon követel meg egy bizonyos fajta nyelvhasználatot, cselekvési stratégiát és elmesélési módot, számos későbbi szerzőre megtermékenyítően hatott.

A Felstinerék által felvetett problémára reflektál Richard Delgado *Storytelling for Oppositionist and Others: A Plea for Narrative* (1989) című munkája is, amely elnyomott csoportok jogérvényesítése, illetve jogtudata oldaláról közelít a narrativitáshoz.

Alávetett csoportok mindig is történeteket meséltek. Fekete rabszolgák énekekben, levelekben, versekben meséltek fájdalomikról és az elnyomásról. Rámutattak a fehérek által elkövetett borzalmas tettekre, és kigúnyolták a fehérek álcázott kifinomultságát, melyet a rabszolgák szenvedéseinek vásároltak (Delgado 1989: 2435–2436).

Delgado állítása szerint a társadalom alávetett csoportjainak a többségtől eltérő élményei vannak a jogról, amelyeket a hatalomhoz való hozzáférés jelentős különbségei miatt nem tudnak egyenrangúként megjeleníteni a jogi diskurzusban. E csoportok narratíváiban ugyanakkor olyan történetek is megjelennek, amelyek másfajta (jogi) valóságról árulkodnak. Írásában e történetek elismerésére tesz kísérletet, és amellett érvel, hogy a különböző narratívák a jogtudomány szempontjából kiemelkedő jelentőségűek, hiszen a zárt jogi logikán túl, azt meghaladva mutatják meg az elnyomásban élő emberek komplex valóságát (Delgado 1989). Derrick Bell és Toni Massaro is visszatérően hangsúlyozzák az elnyomott csoportok narratíváinak fontosságát, melyeket, mint mondják, a jogtudománynak megismerési és értelmezési forrásként kellene használnia (Bell 1989; Massaro 1988). Massaro úgy véli, hogy az uralkodó jogtudományi felfogás kétféle módon szűkíti az egyéni történetek megélését. Egyrészt a narratívákban megjelenő és sokszor hangsúlyos emocionális elemet egyszerűen megpróbálja kizárni: a maga módján racionalizálni igyekszik a történetet. Másrészt a jogi gondolkodás kiválogatja a „jogilag releváns tényeket”, ezzel együtt pedig kiemeli az eseményeket a kontextusukból, vagy egészen egyszerűen szelektál az általa fontosnak vagy nem fontosnak vélt tényezők közül. Így valójában átértelmezi az egyéni történeteket (Massaro 1988).

Szintén ebbe a körbe tartoznak a kulturalista jogtudatkutatók is, melyek az egyes egyének joggal kapcsolatos narratíváin keresztül értelmezik egyén és jog kapcsolatát. Patricia Ewick és Susan Silbey (1998; 2003) több száz interjún keresztül jut el arra a következtetésre, hogy ezekben a narratívákban a jog nemcsak hogy nem választható el a társadalmi-gazdasági-politikai kontextustól, hanem a mindennapi kultúra részeként jelenik meg (Ewick és Silbey 1998). Értelmezésük szerint

a narratívák mindig együttműködésekben jönnek létre, melyeket beszélő és közönség, szöveg és olvasó közötti kapcsolatok hoznak létre, egymást átfedő kapcsolati kontextusban. Amikor valaki elmesél egy történetet egy közönségnek, a szubjektív élményeit olyan közös nyelvvé kell fordítania, amely kulturálisan elfogadható értelmezéseket alkalmaz (a karakter, az indíték, a cselekedetek és az eredmények tekintetében). Még a legszemélyesebb történet is olyan közösségi sémákhoz nyúl – szimbólumokhoz, nyelvi megfogalmazásokhoz és indítékokhoz, szókészletekhez –, amelyek nélkül a történet érthetetlen és értelmezhetetlen maradna. Ebben a közös értelmezésben a mesélő hegemoniába illő történetet vagy azt alacsony történetet konstruálhat; azonban bárhogyan is épül fel a történet, erkölcsi értelmezést és helyzetdefiníciót kínál (Ewick és Silbey 2003: 1343).

Később Marc Hertogh a jogi elidegenedés jelenségét vizsgálja narratívákon keresztül (Hertogh 2018): ahogy Ewick és Silbey, úgy Hertogh is amellett érvel, hogy a társadalmi jogtudat és a joghoz való viszony narratívákon keresztül érthető meg, mivel azok hordoznak egy olyan komplex valóságértelmezést, melyen keresztül az egyén (jog) értelmezése feltárható. Ez az elképzelés a hazai jogtudatkutatókban is megjelenik:

narratív élettörténeti interjúkon (Kiss 2014) keresztül legutóbb Fleck Zoltán és munkatársai próbálták feltárni a magyarok joghoz való viszonyát (Fleck et al. 2017).

A narratív fordulat a pszichológia területén is új szemléletmódot emelt be a tudományos gondolkodásba, mely már közvetlenül is elvezet minket a narratív identitás fogalma felé. Theodore Sarbin a *Narrative as a Root Metaphor for Psychology* (1986) című munkájában – miközben megfogalmazza a túlságosan teoretizáló pszichológiai tudomány kritikáját, mondván, általános kategóriái kiragadják a kontextusból az egyén döntéseit, cselekedeteit és érzelmeit – amellet érvel, hogy

az emberi lények narratív struktúrák szerint gondolkodnak, észlelnek, használják képzeletüket és hoznak erkölcsi döntéseket [...] A narratíva magába foglalja mind a szereplők cselekedetének okait, mind a történet okait (Sarbin 1986: 8–9).

Hasonlóképp, Jerome Bruner (2001) a gondolkodás két formáját: a logikai-formális, illetve a történeteken és elbeszéléseken alapuló gondolkodást különbözteti meg, melyek közül utóbbit egy olyan megismerési forrásnak tekinti, melyben az elbeszélő narratívája egy érzelmi-okozati kontextusban jelenik meg. Visszhangozva Sarbin (1986) állításait, Bruner (2001) elméletében a narratíva egy olyan önkifejezési lehetőségként tűnik fel, mely által az egyénről nemcsak hogy komplex(ebb) képet kaphatunk, de mélységében is megismerhetjük.

Egyén és narratíva kapcsolatát vizsgálva Paul Ricoeur már a narratív identitás fogalmát is bevezeti, melyre érvelése szerint „az ember az elbeszélő funkció révén tehet szert” (Ricoeur 2001: 15). Ebben a kontextusban Ricoeurt elsősorban az élettörténet elmesélése és az elbeszélő személyes azonossága közötti viszony érdekli (Ricoeur 1999), melyből következően az identitás fogalmát is két részre osztja, *idemre* és *ipse*-re. Az *idem*-identitás, melyet magyarul ugyanazságnak szokás fordítani, a külső perspektívából való állandóságunkra, az időben folytonos változásunk ellenére ugyanakként való megmaradásunkra reflektál, míg az *ipse*-identitás lényege az önmegélésünk, az, hogy kinek-minek éljük meg önmagunkat, s ezért fordítják ezt magyarra önmagaságként (Ricoeur 2001).

Mindezekkel együtt jár a folyamatos változás és újraértelmezés: az egyén, története újabb és újabb elmesélése révén, nem csupán újraéli élettörténetét, de újra is fogalmazza azt. A sorsesemény fogalmát Tengelyi László éppen azoknak a helyzeteknek a leírására alkotta meg, amelyek az egyént saját története újraírására – azaz a korábbiól lényegesen eltérő új megfogalmazására – kényszerítik (Tengelyi 1998).

Az egyes, fent röviden bemutatott diszciplináris megközelítések összevetése során – melyet az I. táblázatban is összefoglaltunk – az az állítás rajzolódik ki, miszerint ezek a diszciplínák sok esetben nagyon is hasonló fogalmi készleten és szempontrendszeren keresztül beszélnek a narratíva fogalmáról, melyből logikusan következne a diszciplínák szorosabb együttműköd(tet)ése. Ugyanakkor – s erre a különböző diszciplínák eltérő mélységben reflektálnak – a narratívák elemzésén keresztül az azt mesélő egyén történetét a kutatók, legyenek azok történészek, antropológusok, szociológusok

vagy jogászok, saját személyiségén és személyes történetén átszűrve ismerhetjük meg, ami egyértelműen rámutat az interpretáló személy önreflexiójának, illetve a tudományos közösséggel való megosztásának fontosságára.

1. táblázat: A narratívák különböző diszciplináris megközelítésének szempontjai

	Irodalom- elmélet	Történet- tudomány	Szociológia/ antropológia	Jogtudo- mány	Pszichológia
Kontextus	1969. Todorov: <i>A Dekameron</i> grammatikája 1989/1990. Feminista narratológia 1999. Poszt- klasszikus narratológia	1973. White: Meta-history	1970/80. Bertaux: Biography and Society	1980. Felstiner et al. (Delgado, Bell, Massaro) 1990/2000. Kulturalista jogtudat- kutatások	1990. Ricoeur: Narratív identitás
Narratíva jellege	Plurális	Plurális	Plurális	Plurális	Plurális
Mi a narratíva?	Irodalmi mű	Történeti források és a történettudo- mányi művek mint irodal- mi szövegek	„Adatközlők” szövege és maga a társadalom- tudományi szöveg mint irodalmi szöveg (le récit)	„Adatközlő”/ jogalany/ jogalkotó szövegei és a jogi szöveg mint irodal- mi szöveg	Terápiás helyzet mint szöveg
Narratíva megértésé- hez használt fogalompá- rosok	Történet vs. diskurzus	Esemény- történet vs. diskurzus	Megélt vs. elbeszélt élettör- ténet (biográfia és elbeszélés)	Írott jog vs. élő jog	Idem vs. ipse
A narratívák mögöttese	Hatalmi viszo- nyok	Hatalmi viszonyok	Hatalmi viszonyok	Hatalmi viszonyok	Hatalmi viszonyok
Reflexió	Író/olvasó/ kutató személyére vonatkozó reflexió	Történelem abszolút igazsága Adatközlő/ történelem- író személyé- re vonatkozó reflexió	Kutatás objektivitása Adatközlő/ kutató szemé- lyére vonatkozó reflexió	Hegemón jogszerűség, igazságosság Jogalkotó/ jogalkalma- zó, ill. kutató személyére vonatkozó reflexió	Terapeuta/ páciens személyére vonatkozó reflexió

Jelen tanulmány keretei között tehát amellett érvelünk, hogy akkor járunk el helyesen, ha elengedjük a diszciplinárnak a tudománytörténetben fokozatosan létrejött elhatárolását, s ezeket zárójelbe téve arra teszünk kísérletet, hogy bármely vizsgált jelenséghez a diszciplináris határokat áthágva közelítsünk. Ily módon – hiszen ezek az egyes ember életében is együtt és egyszerre, nem pedig a tudományterületek határait tisztelgetve tartva jelennek meg – egybe tudjuk foglalni annak történelmi, társadalmi, jogi és pszichológiai vonatkozásait is.

Transzdiszciplináris narratívák

Dawson a narratív fordulat jelenségét vizsgálva azt az állítást fogalmazza meg, hogy a narratívák diszciplináris státuszát alapvetően a posztmodern – interdiszciplináris – irányzat kontextusából lehet eredeztetni (Dawson 2017: 413). Jean-François Lyotard – 1979-es, mára már klasszikussá vált esszéjében – a posztmodern fogalmát „a nagy elbeszélésekkel szembeni bizalmatlanságban” (Lyotard 1993: 8) határozza meg, mely Vajda Mihály tolmácsolásában úgy jelenik meg, mint ami

nem mond le arról, hogy az igazságot kutassa (akár szenvedélyesen is), de nem hiszi azt, hogy egy igazság van. Nem törekszik konszenzusra, mert meg van győződve arról, hogy a konszenzus csak látszólagos, ugyanis kikényszerített lehet. Nem akarja az örök dialógust és a politológusokat monológgá változtatni. Ennek megfelelően nem hisz az egységes és univerzális világtörténelemben (ez természetesen mindig a „legsikeresebb civilizáció”, az európai szemszögéből volt megírva), amely a megváltás, a nagy kibékülés felé haladna; úgy véli, különféle, s előre nem megírt történetek vannak (a grand récit, a great narration helyét az irodalomban is a petit récit foglalja el), egymás mellett, sokszor – mit tegyünk – egymás ellenében (Vajda M. 1987: 225).

Ennek megfelelően a tudás előállításának és elsajátításának posztmodern értelmezése inherens módon vezeti be azt az állítást, miszerint alapvetően narratívákon keresztül valósulnak meg a megismerés, a megértés és az értelemadás mechanizmusai. Ugyanakkor az is világosan megfogalmazódik, hogy narratívák nem léteznek ellen-narratívák nélkül, amit olyan társadalompolitikai projektek is látványosan alátámasztanak, mint a feminizmus vagy a posztkolonializmus, akár az irodalom, a történelem vagy a jog területén.

Mindezzel együtt a narratívák diszciplinákon átívelő kutatása messze nem magától értetődő, és ahogy David Herman fogalmaz, alapvetően azt a célt kell szolgálnia, hogy

elkerülje azt a fajta egyirányú kölcsönzést, amelyet bár általában az interdiszciplinaritással azonosítanak, valójában aláássa a tudományterületek közötti valódi párbeszéd és csere előmozdítására irányuló erőfeszítéseket. Ezért a narratívával foglalkozó tudósoknak túl kell lépniük azon, hogy más tudományágakban született

ötleteket adaptáljanak. A narratívával foglalkozó szakembereknek ehelyett arra kellene törekedniük, hogy az alapok szintjén közösen alakítsák ki a transzdiszciplinárisnak nevezhető vizsgálati tárgyakkal kapcsolatos munka koordinálásához szükséges fogalmakat és módszereket (D. Herman 2010: x).

Ebben az értelemben Herman egyértelműen különbséget tesz az interdiszciplinaritás és a transzdiszciplinaritás között, aminek kapcsán előbbit azért kritizálja, mert ezek a kutatások sokszor a tudományos együttműködések keretében úgy cserélnek fogalmakat, elméleteket vagy módszereket, hogy az egyes tudományágakat rögzített egységként kezelik, azaz végső soron újratermelik a diszciplináris határokat. Ezzel szemben a transzdiszciplinaritás egy holisztikusabb szemléletet képvisel, mely – ahogy azt már Michael Gibbons és szerzőtársai 1994-ben is megfogalmazták a *The New Production of Knowledge: The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies* c. könyvükben – a csere helyett a tudástermelés egy új formáját biztosítja.

Jelen tanulmány írói szintén a narratívák transzdiszciplináris megközelítése mellett teszik le voksukat, ám ennek alkalmazása nem feltétlenül a narratívák fogalmi tisztázásán (hacsak nem annak szándékos pluralitásán) keresztül válik megragadhatóvá, hanem inkább a narratívák vizsgálatának lehetséges módszertani választásai felől. Ezen módszertani megoldások sokszor magukban foglalják az akadémiai és nem-akadémiai szereplők (pl. civil szervezetek, szakértők, lokális szereplők) szoros együttműködését, melyet a különféle közösségi projektek műfaja (ld. pl. a részvételi akciókutatás) is széles körben kamatoztat. Mindezen esetekben nagy hangsúly helyeződik az egyéni megélések, a személyes történetek és a lokális tudás feltérképezésére. Tanulmányunk keretein belül mi egy másik módszertani megoldás – a narratív interjú technikája – felől közelítünk a transzdiszciplinaritás jelensége felé.

2. rész

Az elmélettől az empíria felé

Tanulmányunk első felében a narrativitás, a narratívák diszciplinákon átívelő fontossága mellett érveltünk. Arról írtunk, hogy hogyan vált a narrativitás egy elsődleges fogalommá a legkülönbözőbb diszciplinák számára, s rámutattunk arra, hogy azok mely eltérő aspektusait hangsúlyozzák a látókörükbe eső narratíváknak. A következőkben egy konkrét esetet fogunk bemutatni, amelyben egy házaspár tagjaival, a Schütze-féle (1983) narratív interjú technikával készült párhuzamos interjút – illetve azok egy-egy részletét – elemzünk a Rosenthal (1995) által kidolgozott hermeneutikai elemzési módszert alapul véve.

Az elméleti háttér és a konkrét elemzés közötti viszony természetesen nem „közvetlen”, hiszen amiről a tanulmány első része szólt, az valójában a narratív interjú szemlélet episztemológiai megalapozása volt, amelyből nem következik direktan és

egyedül lehetségesként a narratív módszer, azonban szemléletében megfelel az ott elmondottaknak. Ennyiben tehát a bemutatásra kerülő módszer egy lehetséges példája és illusztrációja annak, hogy hogyan lehetséges transzdiszciplináris módon elemezni élettörténeti narratívákat.

A schützei narratív interjúkészítés módszertana – mely a „hagyományos” mélyinterjú módszertől eltérően a hangsúlyt a személyes élettörténetre helyezi – már eleve egy transzdiszciplináris helyzetből indult, amiben a pszichológus és szociológus Fritz Schütze és Gabriele Rosenthal játszották a főszerepet (Vajda J. 2020). Ugyanakkor a pszichológia és a szociológia területein túl, a narratív interjúelemzés módszertánán keresztül, amelyet Rosenthal (1995) a hermeneutikai eszerekrekonstrukció fogalmával ír le, legalább annyira megjelenik egy filozófiai és/vagy irodalomelméleti logika is. Mindebből az következik, hogy a narratív interjú az egyén élettörténetét abban a struktúrában próbálja megismerni, ahogy azt az elbeszélő saját narratív identitásának meg- és újraformálása részeként története elmondásakor elrendezi. Az így készült interjúk esetében azután lehetőség van elbeszél és megélt élettörténet fogalmi megkülönböztetésére s arra, hogy általa egybevevünk az elbeszélő saját, belső és a szemlélő-értelmező külső perspektívájából megfogalmazódó történetet, s értelmezzük a kettő, a megfogalmazódó megélt és a kívülről látható elbeszél identitás viszonyát. A megélt és elbeszél történet ezen rosenthali kettőse mellé, mely sok szempontból megfeleltethető a *ricoeuri idem* és *ipse* fogalmi párosnak, a hermeneutikai elemzés során az elbeszélésből kiemelhető biográfiai adatokból rekonstruált történet, a szöveg szerkezetében megjelenő asszociációs lánc és a szöveg nyelvi megformálásának együttes elemzése egy mélylélektani szempontú fogalmi kettős, a tudatos és a tudattalan rétegeinek elkülönítését is lehetővé teszi. Ugyanakkor ez az elemzési eljárás nemcsak számol az interakciós helyzettel, amelyben az interjú születik, de alapvetőként használja fel interpretációjában az ott keletkező – a pszichoanalízisben indulatáttételnek, illetve viszont-indulatáttételnek nevezett – érzéseket, újabb fogalmi párost vonva be elemzési eszköztárába (Vajda J. 2020).

Két élettörténeti narratíva transzdiszciplináris megközelítése

„ha nem vezetik be a numerus clausust ott is akkor akkor akkor ezek egymást fogják ajánlani” (Kálmán)

„---- most ez nem=ne értsen félre /mer én nem vagyok fajgyűlölő sőt nagyon sok még egy barátunk volt ((gyorsan)) de hát nem egy tanult nép ugye ugye szegények a négerek” (Andrea)

A „Demokratikus viselkedés és joghoz való viszony családtörténeti háttérben” c. kutatásunk keretében 2024-ben több narratív interjút is készítettünk, melyeknek elsődleges fókuszja az egyén demokráciamegélése, demokráciához való viszonya volt. Az interjúk közül – jelen tanulmány keretei között – kettőt, egy házaspár élettörténeti

narratíváját, illetve ennek egy szeletét mutatjuk be, a fentebb leírt elméleti és módszertani keretbe ágyazva.²

Elemzésünk során az élettörténetekben megjelenő, egy közös élményre vonatkozó két narratívát vizsgálunk meg a kutatási kérdésünk és az elbeszélte élettörténeti konstrukciók kontextusában. E narratívák rendkívül összetettek, megjelenik bennünk az, ahogy interjúalanyaink értelmezik a körülöttük lévő világot, felbukkannak félelmeik és azok a stratégiák is, amelyek feltehetően hatással vannak a demokratikus attitűdökhöz, a jogállamisághoz való viszonyukra. Szövegünkben ugyanakkor megpróbáljuk interjúalanyaink teljes élettörténetét is felvillantani, még ha nem is vállalkozunk most azok teljes elemzésére.

Körülbelül másfél órája mesélte Andrea az élettörténetét, s még a főnarratíva felénél sem jártunk, amikor azt hallottuk tőle, hogy

jó jó tehát itt itt hagytuk az országot a rendszerváltás kezdetén és ott viszont kilencvennégyben ott is kezdődött egy rendszerváltás ott *mikor a négerek át akarták venni a hatalmat *a fehérek-től ((orrot fúj)) ---- sajnos ez meg is történt nekik és annyira le- ööö tönkretették az országot ---- most ez nem=ne értsen félre /mer én nem vagyok fajgyűlölő sőt nagyon sok még egy barátunk volt ((gyorsan)) de hát nem egy tanult nép ugye ugye szegények a négerek tehát nem tehetnek arról hogy azért ők még annyira nem tudták az egész ország irányítását mindent úgy továbbvinni mint ahogy azt korábban a fehérek ((orrot fúj)) --és-- és --- / szegény elfáradt ((együttérzőn, nevetve))

– Jaj, nem.

/bírja végig ((kérdőn)) szóljon---- öööö tehát a ottani egyetem mellett laktunk=ott volt az a csodálatos házunk és ugye mint a legtöbb *annak idején az ötvenhatos ellenforradalom a legtöbbje --- rendszerváltás azt ugye az egyetemisták szervezik tehát onnan indul ki.

Férje, Kálmán, pedig körülbelül másfél órányi főnarratívája után, az interjú kérdésesi szakaszának viszonylag az elején mondta azt, hogy

2 Az interjú szövegét erre alkalmas jelek segítségével fonetikusán gépeltük le. Az itt közölt részletekben a helyesírást a jobb olvashatóság kedvéért közelítettük a szokásoshoz, de a központosításban nem alkalmazkodtunk teljesen ahhoz: csak azokon a helyeket tettünk vesszőt, pontot ahol interjúalanyunk hanghordozásával egyértelműen tagolta beszédét. Ugyanakkor a leírásban használt jelekből is csak néhányat őriztünk meg: félkövéren szedtük a hangsúlyosan ejtett szavakat, két „kacsacsőr” (> <) közé foglaltuk a halkan ejtett szavakat, =-et tettünk a hadarva mondott szavak közé, *-gal jelöltük a rövid szünetet, míg hosszabb szünet esetében a szünetet annak hosszával arányos kötőjel (-) sorozattal jeleztük: egy kötőjel fél másodpercnyi szünetet jelez. A kötőjel ugyanakkor, ha egy szórészlethez tapad, a szó félbeszakadását jelzi. A metakommunikációra vonatkozó jelzéseket dupla zárójelbe tettük ott, ahol a jelzett szakasz véget ér, míg azt a pontot, ahol a jelzés érvénye kezdődik, / jellel jelöltük. Emellett az élőbeszéd jellegzetességeit, a köznyelvi fordulatokat, a hibás ragokat, az összes ismétlést, nyögést változatlanul hagytuk, illetve jeleztük.

még egyet akkor elmondok mert szerintem baromi érdekes hogy ott sikerült átelnem a ezt az egész zsidóság kultúra kérdéskört **mégpedig** a a **perzsákkal**, tehát ott az egyik legjobb barátaink azok bahai hívő * perzsák voltak [...] na és * amit mondok hogy ez a zsidóság történet hogy hogy például az Educational Authority tehát a a bophutswanai Educational Authority ami egy kormányhivatal volt ööö *fölvett egy egy ilyen bahái hívő perzsa főszert és akkor egy idő után * az derült ki hogy az Educational Authority tele lett velük tehát mert **amit** nem lehet nehéz volt meg-megvívótzni mert ezek mind amerikai diplomájuk volt * volt pénzük tehát egyszerűen ha beadtak egy pályázatot rohadt nehéz volt nem őket kihozni és értettek is hozzá * győztesnek na de ennek az lett a vége hogy a helyi a tswana ööö négek nem kerültek pozícióba és állandóan őrjöngtek hogy már megint egy megint egy **perzsa** kerül pozícióba és ott látta az ember hogy hát ez egy az egy lezajlik tehát amit amit a zsidóknak aa *terhére írtak ugye hogy nem tehát tehát --- a lélekszámukhoz képest felülreprezentáltak satöbbi ez gyakorlatilag ott aa bahái hívők perzsákkal ugyanúgy le volt modellezve tehát ami amire szerintem **nincs** megoldás mert mert mert hogy tehát vagy nem ha nem vezetik be a numerus clausust ott is akkor akkor akkor ezek egymást fogják **ajánlani** és hát persze hát ők a saját haverjaikkal érzik jól magukat de egy tehetséges nem tudom én szerényebb ööö *anyagi körülményű helyi versenyző nem fog labdába rúgni és az ott lezajlott szépen tehát ***ettől** még mi persze én jóban voltunk mert mert jó srác teniszezni jártam vele meg nem tudom.

Interjúalanyaink élettörténete rendkívül bonyolult, így egy-egy narratíva kiragadása nem ad rálátást erre a komplexitásra. Mégis felmerül a kérdés, hogy vajon kik ők, ki ez a házaspár, akiknek a saját demokraciamegélésükkel kapcsolatos élettörténeti elbeszélésében ilyen módon kerülnek szóba különböző etnikumok együttéléseivel kapcsolatos dilemmák.

Andrea és Kálmán az 1950-es évek elején születtek Budapesten. Háttérük azonban, leszámítva, hogy mindketten vallásos család gyermekei, igencsak eltérő, már mindjárt a tekintetben is, hogy a felmenők mely vallást gyakorolták: Andreaék zsidók, míg Kálmánék evangélikusok. Ugyanakkor annyiban megint csak hasonló a háttér, hogy mindkét ágon fontos közösségi szereplők is vannak a felmenők között: Andrea egyik nagyapja kántor, Kálmáné pedig lelkész, sőt Kálmán apja maga – éppen a soá idején – egy időben házmaster volt.

Andrea szüleinek a családjában a soá idején sokakat meggyilkoltak. Kálmán családjában viszont, ami sokkal kevésbé „természetes”, van olyan családtag, aki azért, mert zsidókat mentett a soá idején, később még a Világ Igaza kitüntetésben is részesült. Emellett volt olyan idősebb családtagja is, akinek az ÁVH-val volt konfliktusa, jobban mondva, akit az ÁVH üldözött.

Andrea és Kálmán családi háttere annyiban is eltérő, hogy míg Kálmán családjában a lelkészek mellett ismert erdélyi, illetve erdélyi származású, Magyarországon élő értelmiségieket is látunk, no meg különböző, Magyarországgal határos országok nemzeteivel való keveredést, addig Andrea szülei – feltehetően részben a numerus clausus következtében – nem jártak egyetemre, hanem iparosok lettek: apja – akinek,

mire Andrea a világra jön, már van az akkori feleség halálával végződött első házasságából két, nem sokkal a soá után született ikerlánya – nyomdász, anyja pedig kalapos. Kálmán családjáról annyit tudunk, hogy ők Trianon után telepedtek le a mai Magyarországon, míg Andrea esetében a család Magyarországra kerülésének történetéről nem tudunk.

Andreáék, ahogy akkoriban sok zsidó család teszi, nem informálják lányukat zsidó származásáról (ld. Erős, Kovács és Lévai 1985). Sőt, hogy az eltagadás még sikeresebb legyen, ki is keresztelkednek evangélikusnak. Teszik ezt annak ellenére, hogy az apa testvérei közül többen alijáztak Izraelbe. Kálmánék ezalatt – részben épp vallási meggyőződésük okán, mert apja aktív szervezője a saját evangélikus vallási közösségének – konfliktusba kerülnek a rendszerrel: az ÁVH folyamatosan figyeli őket. Ráadásul Kálmán apja '56-ban a munkahelyén szerveződő munkástanácsnak is aktív tagjává válik, de – talán azért, mert vezetőségi funkciót nem vállal – nem „kerül bajba” a forradalom leverése után. Családjának ugyanakkor olyan ismert magyar művészek is a rokonságához tartoznak, akik a szocializmus időszakában a „három T”, a tiltott, túrt és támogatott csoportok közül a még éppen eltűrték közé tartozott.

Mindenesetre mire aztán Andrea és Kálmán felnőnek, családjaik kellőképpen beilleszkednek a kádári konszolidáció békésebb rendszerébe ahhoz, hogy ők maguk a hetvenes évek elején gond nélkül kerülhessenek be a Műszaki Egyetemre, s tanulhasanak tovább gépészmérnököknek. Egymást is itt ismerik meg, s valamikor az egyetemi évek vége táján össze is házasodnak.

Az egyetemi évek után Kálmán egy geodéziai kutatóintézetbe kerül, Andrea pedig egy kereskedelmi vállalatba. A nemsokára megszülető fiú-, illetve lánygyermekük már kisiskolás, amikor a kutatóintézetből Kálmánt kiküldik egy évre a szocialista Észak-Koreába kutatni, majd miután visszajöttek, a hamarosan elkövetkező rendszer-váltás után három évvel a Dél-afrikai Köztársaságba. Innen akkor térnek haza, amikor az apartheid rendszer végét jelentő első olyan választást tartják, ahol nem csak a fehérek szavazhatnak, s kitör egy felkelés.

Visszatérve Magyarországra, Kálmán visszakerül a kutatóintézetébe, Andrea pedig, aki eddigre – még a koreai évek alatt – elvesztette szüleit, HR-es lesz egy multinál. Később Kálmán is bekerül a piaci világba, miáltal jelentős vagyonra tesznek szert. Gyerekeik mindeközben felnőnek, unokáik születnek.

Ha kívülről, a kigyűjtött adatok raszterén keresztül rátekinünk a két történetre, azt látjuk, hogy az igencsak eltérő indulás után a két narratíva – legalábbis abban az értelemben, hogy mindketten beilleszkedett tagjaivá válnak a nyolcvanas évek szocializmusának – mégis egyfelé konvergál. Olyan, mintha a Kálmán családjában jelen levő erős keresztény hit, amely még arra is készíti a felmenőket, hogy hitelveiket valóban komolyan véve, segítsenek felebarátaiknak abban, hogy a soá vérzivatarában is életben tudjanak maradni, könnyűvé tenné számukra az „összetanulást”, s talán Andreának is azt, hogy vállalni tudja, legalábbis Kálmán felé, a származását. S mint-hogy a két családnak a kommunista rendszerhez, különösen annak a kádári konszolidáció előtti változatához való eltérő viszonya részben szintén a kereszténység – s vele

a felebaráti szeretet – komolyan vételen alapul, láthatóan ez sem okoz köztük feszültséget. E ponton az is segítséget jelenthet, hogy Andrea családja a kikeresztelkedéskor épp Kálmán – a zsidókat a keresztény egyházak közül amúgy is leginkább elfogadó – hitére tért át. Mindennek ellenére rejtőzhetnek fontos kérdések a háttérben.

Például: hogyan cipeli Andrea, illetve a családja a soá terhét? Hol a helye ebben az apa első felesége halálának? Vajon tudnak-e ezekről beszélni, vagy abban reménykednek, hogy a hallgatás lesz a gyógyír a sebeikre?

És a másik oldalon? Vajon mit jelent az, hogy Kálmán apja a zsidók üldöztetése idején házmester volt? Hogy egy olyan foglalkozást űzött, amelyben elváratott a (zsidókat üldöző) rendszerrel való együttműködés? Eleget tett ennek? Vagy éppen ellenkezőleg, empátiával fordult az üldözöttek felé, s a Yad Vashem által kitüntetett rokonhoz hasonlóan segítséget nyújtott a bajban levőknek?

Mindezek után tegyük fel magunknak a kérdést, hogy vajon hogyan beszéli el, illetve éli meg két hősünk az élettörténetüket. Hogyan élik meg magukat a történeteket, s az ennek részeként létrejött kapcsolatukat? Hogyan éli meg ki-ki a saját családja múltját, milyen kapcsolatot lát a család múltja és a saját élettörténete, illetve kettejük kapcsolata között?

Arra, hogy mélyen belemerüljünk a két interjú főnarratívájába, az elbeszélés azokban megjelenő rendjébe, jelen tanulmány terjedelmi korlátai miatt nincsen módunk. Nagyjából azonban meg tudjuk nézni ezek vonalvezetését, főbb témáit, s azt reméljük, ezek is elég közel visznek elbeszélőik önértelmezésének megértéséhez, illetve ahhoz, hogy révükön – s aztán a két interjúrészletbe belemerülve – valamelyest meg tudjuk érteni, hogy miért úgy mesélnek, ahogy. Miért úgy élik meg önmagukat, ahogy.

Andrea főnarratívája azzal kezdődik, hogy beszámol születése körülményeiről, hogy ui. Pesten született, apja második házasságából, mely az első feleségnek az interjúban nem részletezett halálával végződött. És hogy ezáltal van két féltestvér nővére. Majd arra tér rá, hogy hogyan jutott hozzá a család ahhoz a belvárosi lakáshoz, amelyben gyerekkorában éltek. Aztán saját zsidó származásáról mesél, s hosszan részletezi a zsidó nagyszülőkről, oldalági rokonokról őrzött emlékeit és mindazt, amit apja munkaszolgálatáról és hadifogságáról hallott, illetve hogy az apa nem szívesen beszélt a múltjáról. Ennek részeként arról is, hogy – mint oly sokan mások a soá utáni egyikét évtizedben születettek közül (ld. Erős, Kovács és Lévai 1985) – ő is a származásáról való tudás nélkül nőtt fel, s hogy nem pusztán hiányzik neki a családtörténetről való tudás, de hogy nyomozza is azt (vö. Vajda J. 2020: 118–147). Aztán meg az izraeli rokonsággal foglalkozik, a velük való kapcsolattal, a náluk tett látogatásokkal. Ezen preambulum után kanyarodik vissza saját tényleges történetéhez, de ismét nem halad kronologikusan: máris a saját gyerekeiről számol be, és saját anyaságát hasonlítja össze az emlegetett zsidó nagymamáéval. Majd visszakanyarodva saját anyjára, illetve nővéreire, arról beszél, hogy ő mennyivel sikeresebb, mint a másik két lány, annak ellenére, hogy szerinte az egyikük – aki szintén korán meghalt – sokkal tehetségesebb volt, mint ő maga. S miután ezáltal ismét a saját felnőttkorába ért, megint a gyerekeiről mesél, hogy ők mennyire nem szerették azt a belvárosi lakást, ahol éltek.

Aztán – bár azzal vezeti fel a következőket, hogy szülei foglalkozásáról eleddig elfelejtett mesélni – valójában a szülők soabéli történetéhez ér vissza, az ő veszteségeiket részletezi, illetve azt, hogy a láger, illetve a bujkálás után természetesen adódott, hogy baloldalivá lettek.

Majd, visszakanyarodva személyes történetéhez, belekezd saját tanulási, illetve kariertörténetébe, de épp csak villanásnyira: ismét visszatér oda, hogy tanulási vágya onnan ered, hogy a zsidó családokban a tanulás elsődleges. Itt ér el aztán végül a szülők foglalkozásához, hogy az anya kalapos, az apa pedig nyomdász, de hogy ennek ellenére – mert ügyesek voltak – jól kerestek. Sőt, hogy örül, hogy akkor volt gyerek: „--- ugyan **ma** nagyon sokat szidják az előző **rendszer** de mivel az én szüleim nem voltak rendszerellenesek nekünk énnem nagyon jó életem volt szóval öö -- én csak **jóra** emlékszem és én csak **jót** kaptam attól a rendszertől”.

Majd arról számol be, hogy hogyan választott pályát, tanult a Műszaki Egyetemen vegyészetet, majd lett belőle HR-es. Tanulmányai ismertetése közben beszámol arról is, hogy milyen lelkes tagja volt a KISZ-nek, de hogy párttag nem akart lenni.

Eddigre túl vagyunk az interjú első félórán. A második félóra alapvetően a házasságáról szól. Az egyetemen való megismerkedésről, a radikálisan eltérő háttérükről, az ebből következő nagyon eltérő viszonyukról a női szerepekhez, ami komoly konfliktusokat okoz anyja és férje között. Ezután a gyerekei születéséről, majd a koreai kiküldetéséről hallunk, s hogy anyja betegsége és halála miatt hogy jött Koreából haza.

Mindezek után érkezünk el az afrikai kiküldetéshez, amelyet – mint mondja – részben az apartheid lett lehetővé, mert sokan épp emiatt nem akartak oda menni sem a helyiek közül, sem távolabbról. Majd, miután hosszan ecseteli, hogy mennyire élvezték azt a gazdagságot – szép lakást, szakácsot, sofőrt, ami az állással járt –, érkezik el körülbelül negyedóra után a fent idézett részhez, melyet követően még vagy további húsz percen át az afrikai élményeiről, ottani életükről mesél. Amikor aztán eljut a hazatérés történetéhez, azt igazából az út nyereségével – a gyerekek nyelvtanulásával – vezeti be, amit azoknak a nehézségeknek az elsorolása követ, hogy itthon mindent neki kellett intéznie mind a gyerekek, mind a saját állása, mind a felmenők körül. Eközben azt is megtudjuk, hogy milyen módon szereztek – még anyja biztatására – egy önkormányzati lakást, illetve hogy hogyan tudták a rendszerváltás után megoldani, hogy megvehessék saját önkormányzati lakásukat. Mindezekkel összefüggésben a lakások története elvezeti fia pszichés problémáihoz, majd a fia nőüléséhez, unokájához, s később a lányától született unokákhoz. A magánéletre koncentráló szövegben a saját betegségei mellett legfőképpen a gyerekeivel, unokáival kapcsolatos történeteket hallunk, amelyek során gyakran bukkannak fel az olyan állítások, hogy – nem tudjuk, hogy kapcsolatok, esetleg ajándék, pénz segítségével – sikerült dolgokat „*ügyesen megoldanunk*”, s például bejuttatták a gyerekeket különféle helyekre, ahová talán nem volt evidencia, hogy a „bejuttatás” nélkül is bekerültek volna. Ezek az esetlegesen „*ügyeskedést*” sejtető szavak azt a benyomást keltik az olvasóban, hogy Andrea azon szorongott, hogy a rendszerváltás utáni „új világ” számára ismeretlen helyzeteiben másképp nem fogja tudni megoldani a saját problémáit és a családtagjait. Elbeszélésében a

férje csak annyiban van jelen, mint aki mindig dolgozik, de nem sokszor bukkan fel, amikor a családi életet részletezi.

A majdnem háromórás főnarratívát azzal zárja, hogy egész életét végigdolgozta, s úgy érzi, most már megengedheti magának, hogy nyugdíjasként pihenjen. Majd amikor a kérdező hagyja, hogy e lezárás után belemerüljön még egy kicsit a gondolataiba, újfent a zsidó témához tér vissza, hogy ui. „a gyökereket jó lenne **megtalálni**”, s ezért keresi az Izraelbe és a New Yorkba szakadt rokonait, meg hogy próbál utánaolvasni a zsidó hagyományoknak, mert ez az „ami kimaradt *ugye az ifjúságomból sajnos* ((gyorsan)) **nem jó gyökértelenül felnőni *de hát ez van ----- (tulajdonképpen) -----*”. De – talán, hogy egészen visszaérjen a történetmesélésből a jelenbe, illetve a hiányokból abba, amit sikernek él meg – még felemlégeti, milyen nagy élmény volt, hogy HR-esként beutazhatta az egész világot.

Azt látjuk tehát, hogy Andrea elbeszélése – természetesen nyilván részben azért, mert nyitó kérdésünkben az egyéni élettörténet mellett a családtörténetre is rákérdeztünk – alapvetően a családra koncentrál. Kezdetben a zsidó családra, amelyből származik, s amelyben elfelejtették informálni arról, hogy zsidó, s hogy családjá komoly veszteségeket szenvedett el a soában, majd olyan történeteket mesél el, amelyekből az világlik ki, hogy elkötelezett híveivé, tulajdonképpen kádereivé váltak a rendszernek (bár ezt így nem fogalmazza meg). Büszke erre? Vagy a rendszerváltás utáni perspektívából nézve felmerül benne, hogy mások szemében esetleg szégyellnivaló, hogy ez történt? Vagy mert természetes számára a történet ilyen alakulása, s amúgy is azonosul az akkori rendszer szavakban hirdetett értékeivel, nem is érzékeli a rendszerváltás előtti és utáni valós „társadalmi értékrendek” között feszülő ellentmondást? Esetleg mert a rendszerváltás előtti időknek a megfogalmazott értékeire figyel csak, még büszke is rá, hogy „ilyen erősen baloldaliakká” lettek? A fentebb idézett mondat, hogy ui. „--- ugyan **ma** nagyon sokat szidják az előző **rendszert**, de mivel az én szüleim nem voltak rendszerellenesek nekünk énnekem nagyon jó életem volt szóval ööö -- én csak **jóra** emlékszem és én csak **jót** kaptam attól a rendszertől”, mintha ez utóbbit látszana igazolni.

Amikor ezek után az új családjára tér rá, a hangsúly, mint láttuk, arra kerül, hogy ott – szemben a származási zsidó családdal – a számára elfogadhatatlan tradicionális női szerep szerinti viselkedést várták volna el tőle, ami után meglepő, hogy bár azt fogalmazza meg, hogy „**de sajnos a férjem hát ezt hozta magával és ez nekem nehéz volt** –”, azzal zárja le az erre való rövid utalást, hogy „**mégis *megküzdöttünk ezzel**”, s nevetve mondja el, hogy igazából ilyen különböző háttérrel nem is lehet mást várni. Mintha tulajdonképpen ebbe „csatornázná be” a saját problémáit is, amikor arról számol be, hogy a férje és az anyukája között igazi, vérre menő veszekedések voltak, s ott fogalmazná meg a férjével szembeni panaszt, amikor azt mondja, hogy „**nem volt hajlandó figyelembe venni anyukám kéréseit, és rettenetesen sok veszekedés volt köztük ami számomra szinte egy tragédia volt -- volt olyan **ebéd** hogy ordított egymással a kárácsnyfánál az a két személy akiket én nagyon- a **legjobban** szerettem**”. S azzal, hogy sikerül a konfliktust az anyja és férje kapcsolatára áttenni, tud úgy beszélni, mint aki

belül mindazt, amit kívül elvárnak tőle, elutasítja, de mintha kifelé mindezek ellen tulajdonképpen már nem kellene hadakoznia. Vagy csupán szégyellné, hogy konfliktusos volt a házassága? Olyan képet szeretne mutatni magáról, amelyből az látszik, hogy ő mindent elfogad, és bármihez tud alkalmazkodni? Esetleg valóban ezt is tette volna?

Mindezek során – érdekes módon – apja első házasságáról nem mesél. Annyit említ csupán, hogy apja felesége meghalt. Ugyanakkor a nem sokkal a soá után született nővérei története esetében mintha zavarná, hogy önmagánál sokkal kevésbé látja őket sikeresnek, mintha nem gondolkozna el ennek okán, vagy legalábbis nem találna rá olyan magyarázatot, amit meg tudna velünk osztani. Nem merül fel benne az, amire mi így, kívülről rátekintve a történetre, könnyen gondolnánk, hogy az anya halála, illetve az apa új házassága szerepet játszhat ebben. Valójában ő is ezt sejtene, és csak az emiatt érzett büntudat akadályozná meg ennek kimondásában? Ugyanakkor a teljes hallgatás az apa első feleségéről mintha azt sejtetné, hogy itt is valami titok lappang: vagy őelőle titkoltak el valamit, vagy ő titkolja, amit tud. Olyan, mintha elfogadná a két nővért, de nem is akarna tudni róla, hogy honnan kerültek oda, esetleg azt akarná a világgal – vagy saját magával, esetleg a családjukkal – elhitetni, hogy valójában ők is ugyanattól az anyától származnak. Lehetséges volna, hogy a nővérek anyjának halálát a soából eredezteti, s emiatt akarná azt ennyire távol tartani? Vagy olyan családi konfliktusok lappanganak itt, amikről nem mesélt nekünk? Esetleg mindez a származással kapcsolatos, későn felfedett titokkal függene össze számára?

Ugyanakkor a jelenről szóló narratívának mintha leginkább az lenne az üzenete, hogy ő – és hangsúlyosan ő egyedül, a férj nélkül – mindig mindent, a ma oly gyakran használt köznyelvi terminológiát használva, „megoldott okosba”, a rendszerváltás előtt éppúgy, mint annak utána. Persze nem így mondja ezt, s úgy érezzük, fontos neki, hogy mindezzel – a szocializmus idején mindenképp – a szülei által kijelölt utat járja, akik a soá után, feltehetően bízva az új rezsimben, hogy az megvédi őket a zsidóként való kirekesztéstől, azt minden módon elfogadták, s ő is élvezte a rendszer mellett állásból fakadó kedvezményeket. Ezzel szemben – legalábbis a főnarratívában elmesélt munkahelytalálási gondok kapcsán – a rendszerváltás utáni világgal elégedetlen, főleg, mert ekkor a munkaerőpiacon is felbukkan az, ami már otthon is gondot okozott neki, hogy ui. nőként hátrányban érzi magát, hisz a „*férfiaknak minden könnyebben megy ((nevet))*”. Ugyanakkor abból, ahogy a férjéről mint a családban alapvetően igazából nem jelenlevőről mesél, azt is feltételezhetjük, hogy sikeresnek érzi magát a házasság kezdetén ráoktrojálni próbált női szerep elleni küzdelemben. Talán ez a nyitja annak is, hogy nem mesélt ilyesfajta konfliktusokról. Hogy ezeket is hasonló módon oldotta meg, mint a külvilágbeli problémákat. De aztán – talán, mert amikor igencsak hosszú és részletes főnarratívája után megpihen, s eszébe jut a családtörténetre vonatkozó nyitó kérdésünk, meg hogy honnan is indult, vagy mert bizonyos értelemben már ez foglalkoztatja leginkább – a családtörténettel, a zsidóságról való tudásával kapcsolatos hiányérzetét fogalmazza meg, kicsit azt üzenve ezzel, hogy hiába a magánéleti problémáktól természetesen nem mentes, de azért alapvetően sikeres élet, itt van valami olyan hiány, amelynek bepótlása nélkül nem tud igazán elégedett lenni.

Kálmán elbeszélésére térve, azt látjuk, hogy – nyitó kérdésünknek megfelelően – az ő élettörténeti elbeszélése is a családtörténettel indul. Arról mesél, hogy – tipikus osztrák–magyar monarchiabeli családként – vannak a felmenői között ruszinok, erdélyi magyarok és magyarországi magyarok is, s hogy voltak közöttük olyanok is, akik bár Magyarországra kerültek, soha nem tanultak meg magyarul. Aztán felemlégeti a család „híres” erdélyi értelmiségi felmenőit, s beszél arról is, hogy kik mikor, hogyan haltak meg, megemlítve, hogy apja, aki hetven évig élt, kivétel, mert mindenki más korábban halt meg. Majd beszámol a család vallásosságáról, hogy apja mélyen hívő evangélikus volt, ugyanakkor földrajztudós, akinek nehezeére esett a választás a lelkeszi hivatás és a tudományos pálya között, de hogy aztán a kutatói pályán 1956-ban szerencsére elkerülte, hogy ő legyen a munkástanács titkára a munkahelyén, s hogy később nem esett bántódásuk: az összes gyerek gond nélkül mehetett egyetemre, bár apját a forradalom után azért zaklatták.

Majd a privát vonalra tér rá, apja egészségére, betegségére és halálára, illetve a feleségével való kapcsolatának születésére az egyetem idején. Ennek kapcsán beszámol arról, hogy felesége zsidó, s elmeséli felesége családjának a történetét is, hogy ui. híres kántor volt a dédpapa, meg hogy sokan áldozatául estek a soábeli üldöztetésnek, illetve hogy a maradékból sokan kivándoroltak Izraelbe, majd a napi politikára térve megfogalmazza, hogy mindezek alapján érthető, hogy nagy volt a távolság közöttük e téren, de hogy mostanra kezdenek közeledni egymáshoz: Andreáék kevésbé szeretik már a baloldalt, ők viszont a Fidesztől távolodnak.

Ezután, hirtelen visszakanyarodva a saját élettörténetére, inkább a munkahelyeit kezdi sorolni, mintsem hogy élete igazán privát aspektusairól beszélne. Azért lenne ez, mert a munkájában érzi úgy, hogy igazán ki tud teljesedni? Vagy ezzel védi meg magát attól, hogy igazán el kelljen merülnie a saját érzéseiben? Mintha mindkettő igazságát támasztaná alá az, ahogy villámsebesen eljut elbeszélésében az Észak-Koreába való kiküldetéshez s a fantasztikus körülményekhez, amiket ott biztosítottak nekik. Mindeközben gyerekei ugyan felbukkannak, de csak mintegy mellékesen. Ezek után pedig rövidesen arra a dél-afrikai munkára tér át, amelynek kapcsán – de már valamivel később, az interjú kérdezői szakaszában – a kiemelt idézet is elhangzik. Hosszan és részletesen mesél minden – inkább a munkával, mint a magánélettel kapcsolatos – élményéről: arról is, hogy hogyan talált rá a munkára, hogy hogyan kapta meg azt, hogy hogyan utaztak ki, meg arról is, amit ott – és amit korábban Észak-Koreában – megéltek. Ennek során sokat mesél Dél-Afrikáról, az ottani élet- és politikai viszonyokról is, meg hogy milyen jól érezték magukat. Az ezek közben nem igazán felbukkanó családról akkor hallunk majd (de ismét inkább csak említés szintjén), amikor eljut oda, hogy végül az ottani változások miatt jött haza előbb a felesége a gyerekekkel, azután ő maga is. Ezek kapcsán végül a magyarországi újra munkába állásáról s aztán politikáról is elkezd beszélni, s hangsúlyozza az azzal való elégedetlenségét, legfőképpen a korrupció miatt. Talán mert az ebből adódó Fidesz-kritika megvallása nehéz számára, következik az, hogy amikor mégis megfogalmazza azokat a problémákat, amiket például az egészségügyben lát, rögvest megjegyzi, hogy

igazából Angliában sem működik jól az egészségügy, s ezzel bizonyos értelemben elhatárolódik a Magyarország-kritikáktól. Majd, gyorsan témát váltva, azt fogalmazza meg, hogy reméli, sikerült igazán őszintén elmesélnie történetét, amivel nem egészen egy óra után véget is ér a főnarratíva.

Mi pedig, elmerengve a hallottakon, azt éljük meg, hogy miközben Kálmánnak igazán fontos a Trianon előtti Magyarország sokszínű nemzetiségi életéhez, de ezen belül mégis a magyar értelmiségi léthez meg az evangélikus hithez való kapcsolódás, kifejezett érdeklődéssel s legalább ekkora empátiával fordul felesége zsidó története felé is, s tudatában van annak, hogy ennek következményei sok évtized után is sok mindent meghatároznak házasságukban. Sőt, neki fontosabb, mint Andreának, hogy a jelenben is tudatosan reflektáljon arra a különbségre, amit házasságukban az eltérő háttér jelent, hisz ő szavakban is megfogalmazza azt, hogy mára közelebb kerültek egymáshoz, legalábbis a magyar politikával kapcsolatos véleményükben, míg Andreánál azt látjuk, hogy viselkedésében ugyan láthatóan szembeszáll a férje családja által képviselt elvekkel, de nem fogalmazza meg ezzel kapcsolatos érzéseit.

Ugyanakkor a szocializmus alatti – bizonyos értelemben szintén a család vallási meggyőződéséhez kapcsolódó – üldöztetéséről szóló elbeszélése kapcsán nem tudjuk eldönteni – mert a témát e mondat után gyorsan elhagyja –, hogy amikor apjáról értekezve azt mondja, hogy *„meg akarták tenni a munkástanácsok titkárának, de ezt valahogy sikeresen elkerülte”*, azt üzeni-e nekünk, hogy későbbi szerencséjére ő maga nem vállalta el a feladatot, vagy hogy – szerencséjére – kollégái nem őt választották meg a posztra. Lehetséges volna, hogy a téma elkenése mögött valami személyes rossz érzés állna? Hogy szeretett volna büszke lenni apjára, amiért az fontos pozíciót töltött be a munkástanácsoknál? S hogy kicsit szégyelli, hogy bár zaklatták őket a forradalom után, a házkutatások azért maradtak viszonylag könnyen abba, s azért nem esett bántódása az egyetemi felvételinél egyiküknek sem, mert a hatóságok sem találtak semmit, amibe beleköthettek volna? Vagy netán úgy érzi, a történetben valami nem stimmel?

Emellett az ő élettörténetében, szemben Andreáéval, meglehetősen kicsi a hangsúly a családon, Andrea családjának zsidóságát leszámítva: mind felesége, mind gyerkei inkább csak a karriertörténet mellékszereplőiként bukkannak fel, valamelyest alátámasztva Andrea azon állítását, hogy Kálmán továbbviszi a keresztény család tradicionális férfi szerep melletti elköteleződését.

Érdekes módon a kiküldetések kapcsán viszont kevésbé jelenik meg akár a szocialista rendszerhez, akár a rendszerváltás utáni világhoz való viszonya: mintha mindkét kiküldetés remek menekülőút lenne az itthoni világ elől, amelyhez való kapcsolódását, ahhoz való tartozását ugyanakkor mégis fontosnak érzi főnarratívája végén hangsúlyozni.

Két, bizonyos értelemben hasonló, másfelől mégis gyökeresen eltérő élettörténet. Mégis, mindezek ellenére mintha mindkét történetnek a lényegéhez tartozna a politikától, az általánosabb társadalmi kérdésektől való elhatárolódás, vagy legalábbis az azok iránti közömbösség.

Mit jelent ezek után mindaz, ami a két idézett részben éppen ezzel kapcsolatban megjelenik?

Ha a két narratívára a klasszikus diszciplináris határokat betartva néznénk rá, a különböző tudományterületeken keresztül az elbeszélések más-más vetületei tárulnának fel. Míg az irodalomtudomány valószínűleg magára a történetekre helyezné a hangsúlyt, illetve arra, hogy hogyan – milyen diskurzusban (stílusban, struktúrában, hangnemben) – mesélődnek el ezek a történetek, egy történész talán azt próbálná megérteni, hogy európai fehéreként hogyan jelenítik meg ezek a szereplők az afrikai apartheid eseményeit. Mindezekkel szemben a szociológiát és az antropológiát elsősorban az foglalkoztatná, hogy milyen csoportok közötti viszonyok tárulnak fel az elbeszélésekben, melyhez képest a jogot az érdekelné, hogy milyen jogtudati elemek, illetve emancipatórikus vagy igazságossági, jogosultsági hangok – mint pl. az emberek közötti egyenlőség, a joghoz való hozzáférés és az esélyegyenlőség témakörei – jelennek meg a szövegekben. A pszichológia pedig talán megpróbálná megérteni, hogy milyen traumák állnak a narratívák hátterében, illetve hogy hogyan ragadható meg Andrea és Kálmán viszonya a szövegben, és hogyan törekednek egy „közös nyelv” kialakítására. De mi történik, ha mindezeket a szempontokat együttesen próbáljuk megragadni az egyes narratívákban? Egyáltalán szétválasztható-e, érdemes-e szétválasztani tudományterületek mentén ezeket a narratívákat, történeteket?

Andrea, másfél óra után, arról mesélt épp, hogy a férje kapott egy állásajánlatot Dél-Afrikában, s megkérdezte az interjú készítőjét, hogy hány éves – talán, mert attól félt, hogy ha túl fiatal, akkor nem értheti igazán, amit ő mesél. Vagy esetleg remélve, hogy kellően fiatal az illető, hogy ne legyen a korszakról saját élménye, amelynek alapján vitathatja majd, amit ő akar mondani. Legyen bárhog is, miután megkapja az információt – kicsit ellentmondva a narratív interjú készítése szabályainak, de nyilván azért, mert a helyzetben a kérdező nem tudta, hogyan lehetne ezt elkerülni –, hogy beszélgetőtársa körülbelül egyidős a gyerekeivel, azzal folytatja, valamiért kissé akadozva, hogy *„jó jó tehát itt itt hagytuk az országot a rendszerváltás kezdetén”*, s mi azon merengünk, vajon mit volt ilyen nehéz kimondania. Sajnálná, esetleg szégyellné, hogy éppen az „új világ” beköszöntekor mentek el, s nem vettek részt annak építésében? Vagy a háttérben az lenne, hogy igazából ő nem akart volna rendszerváltást, hisz elégedett volt, jól érezte magát, s *félt az új időktől, hogy esetleg baja, bajuk lehet abból, hogy hűségesen álltak az előző rezsim mellett, de ezt most, a rendszerváltás után, úgy érzi, nem vallhatja be?* Mindenesetre, anélkül hogy erről bármi többet megtudhatnánk, azzal folytatja, hogy *„és ott viszont kilencvennégyben ott is kezdődött egy rendszerváltás”*, mint aki párhuzamot akar vonni a magyarországi és a dél-afrikai változások között, s hogy *„ott *mikor a négerék át akarták venni a hatalmat *a fehérek-től --- ((köhécsel))”*, egyrészt, hogy tájékoztassa a másikat, akiről feltételezi, hogy esetleg nem tudja, mi történt ott, másrészt hogy elhelyezze a történetet, majd megáll, talán, mint aki nem tudja, hogyan folytassa, vagy esetleg, mint aki felismerte, hogy manapság mindenesetre óvatosnak illik lenni azzal, hogy milyen szavakkal beszél az ottani fekete lakosságról. Ezután, meglepetésünkre, s bizonyos értelemben éppen azt jelezve,

hogy nem ez utóbbi volt a gondja, azt mondja, hogy „*sajnos ez meg is történt nekik*”, s nem egészen tudjuk hová tenni, hogy mit jelenthet az, hogy az üldözött zsidó háttérből származó Andrea sajnálatosnak tekinti az elnyomottak hatalomátvételi törekvését, s már ebből is világossá válik, amit a folytatás is megerősít, hogy nem a megfogalmazás, nem a ma már sokak szemében nem illendő szóhasználat okozott neki problémát. Azt mondja ugyanis, ismét kissé akadozva, hogy „*és annyira le- öö tönkretették az országot ----*”, hogy mondata azt a benyomást kelti bennünk, hogy *úgy érzi*, joggal kezeli fenntartásokkal a másik csoportot. Ugyanakkor azon is elmerengünk, hogy nem játszik-e szerepet ezekben a mondataiban a magyarországi rendszerváltás élménye, amelyet ő talán úgy élt meg, hogy az addigi hatalmon lévőkhelyére olyanok kerültek, akiknek szerint nem kellett volna. Amikor pedig azt „halljuk” a folytatásban, hogy „*most ez nem=ne értsen félre /mer én nem vagyok fajgyűlölő*”, felerősödik az az érzésünk, hogy „tudja”, hogy abban a közegben, amelyhez ő tartozik, nem teljesen *comme il faut* olyan módon fogalmazni, ahogy az előbb tette, valójában mégis vannak ilyen előítéletei, s ahogy sok második világháború előtti antiszemitának volt egy „kedvenc zsidaja”, ő is arról beszél, hogy „*sőt nagyon sok még egy barátunk volt ((hadarva))*”, s a hadarás mintha azt a zavart leplezné le, amit mindezen mondatok kimondása közben érez. Majd, most már kicsit megnyugodva, hogy kimagyarázta a helyzetet, mindenfajta fennakadás nélkül folytatja a feketéket nem igazán elfogadó véleményének kifejtését („*de hát nem egy tanult nép ugye ugye*”), de érezve, hogy ez esetleg bántó lehet, majd nyilván, hogy egy kicsit visszakozzon, meg elvegye az élet a mondottaknak, úgy folytatja, hogy „*szegények a négerek tehát nem tehetnek arról hogy azért ők még annyira nem tudták az egész ország irányítását mindent úgy továbbvinni mint ahogy azt korábban a fehérek ((orrot fúj))*”, és azt érezzük, hogy zavarban van, meg talán nem is egészen biztos abban, hogy mit is gondol a felidézett helyzetről. Aztán, talán hogy megszabaduljon ettől a problémától, belekezd valamibe („*-- és-- és ---*”), de mint aki megjijedt a saját gondolatától, talán beszélgetőtársára projiciálva azt, hogy mindezek után hogyan érzi magát, egy aggódó anyuka szerepbe bújva azt mondja, hogy „*/ szegény elfáradt ((együttérezőn, nevetve))*”. S amikor a kérdező ezt visszautasítja, még azt is mondja neki, hogy ha igen, akkor szóljon nyugodtan, majd némi szünet után visszatérve a történethez, hirtelen perspektívát vált, s arról beszél, hogy „*tehát a ottani kollégium közelében **laktunk**=ott volt az a csodálatos **házunk** és ugye mint a **legtöbb** *annak idején az ötvenhatos **ellenforradalom** a legtöbbje --- **rendszerváltás** azt ugye az egyetemisták **szervezik** tehát onnan indul **ki***”, párhuzamot vonva most már a dél-afrikai apartheid rendszer megszűnését eredményező mozgolódások és 1956 között. Valamiért – talán éppen, mert igazából nem tetszett neki a fehérek uralmának megszűnése, s a helyzetből csak a felfordulás zavaró voltát élte meg – egyáltalán nem reflektál az előbbi sikerére, szemben az utóbbi kudarcával. Ráadásul az is belekeveredhet a dologba, hogy számára, ahogy talán a szülei számára is, 1956 nem a világ jobbítását esetleg elhozó forradalom volt, hanem – ahogy mondta is – ijesztő ellenforradalom, amelynek győzelmét, ahogy a feketékét Dél-Afrikában, a lelke mélyén félelmetesnek találta, s ezért nem is kívánta. Olyan, mintha arra rímelve számára mindez rá, hogy

a család – megszabadulván az üldöztetéstől, s jól beilleszkedve abba a világba – nem érezte rosszul magát akkoriban, s ezt a jó érzést féltette a forradalomtól, amivel valójában ő maga is azonosulni tud. S ugyanígy az is lehet, hogy számára a rendszerváltás sem örömet jelentett, hanem a párhuzamot 1956-tal, melyet ijesztőnek élt meg. Ami miatt az is lehetséges, hogy mindezek a gondolatok, áthallások felzaklatják, mert a felszínre törő érzései eddig nem fogalmazódtak meg benne tudatosan.

Férje, Kálmán, pedig körülbelül másfél órányi főnarratívája után, az interjú kérdései szakaszának viszonylag az elején, egy, a fia születésére vonatkozó kérdésre válaszolva mesél a családi életükről, ennek révén a dél-afrikai munkájáról s arról, hogy szerinté milyen a dél-afrikai mentalitás, amikor egyszer csak egy új történetet vezet be azzal, hogy „**még** egyet akkor elmondok mert szerintem baromi érdekes”. S mi az ottani élet örömeiről, az ő jó helyzetükről, kapcsolataikról addig hallott történetei után valami hasonlót várunk. Így aztán meglepődünk, amikor azt halljuk „*hogy * ott sikerült átélnem a ezt az egész zsidóság kultúra kérdéskört*”, hiszen az a világnak nem olyan pontja, ahol igazán nagy számban élnének zsidók. Majd azzal szembesülünk, hogy nyilván általánosabban értette a dolgot, hiszen azzal folytatja, hogy „**mégpedig a * a perzsákkal**”. Aztán a saját privát történetükre tér rá, ti. hogy voltak perzsa barátai, akikről a fenti idézetből kihagyott részben elmeséli, hogy hogyan ismerték meg őket, illetve hogy velük barátkoztak a helyi magyarokon kívül, majd mert – joggal – nem bízik benne, hogy tudjuk, mi is a helyük, szerepük a perzsáknak az ottani társadalomban,³ elmeséli, hogy ők a Khomeini-féle Iránból jöttek, gazdagok voltak, s ezért ki tudták fizetni azt az összeget, amivel könnyen kaphattak letelepedési engedélyt, s még az ő bahái hitükről, annak a más vallások iránti toleranciájáról is mesél, majd ezt az ismertetést lezárva visszakanyarodik az elkezdett témához. Azzal vezeti fel a történetet, amit talán eredetileg is eltervezett, hogy „*na és * amit mondok hogy ez a zsidóság történet*”, azaz visszatérni látszik a bahái hitű perzsáknak a zsidókhoz való hasonlításához, s elmondja, „*hogy hogy például az Educational Authority tehát a a bophutswanai Educational Authority ami egy kormányhivatal volt ööö * fölvevett egy egy ilyen bahái hívó perzsa főszert*”, s szokatlan módon szlengbe hajlóan fogalmazva, kicsit mintha lebecsülően nevezné meg a perzsa férfit, akiről beszélni kezd, s nem világos, hogy miért teszi ezt épp azután, hogy elmesélte, hogy az ottani magyarokon kívül köztük találtak barátokra. Aztán elkezd részletezni, hogy „*és akkor egy idő után * az derült ki hogy az Educational Authority tele lett velük*”, s továbbra is érzünk valamiféle enyhén elutasító felhangot a szavaiban, bár persze messze nem olyan élesen, majd elkezdi magyarázni, hogy hogyan állt elő ez a helyzet. Hogy ui. „*...tehát mert amit nem lehet nehéz volt meg-megvédeni mert ezek mind Amerikában jártak egyetemre volt * volt pénzük tehát egyszerűen ha beadtak egy pályázatot rohadt nehéz volt nem őket kihozni és értettek is hozzá * győztesnek*”, azt érezzük, hogy valami módon haragszik rájuk, amiért nem is csak a külső körülmények okán, de tudásuk révén is sikeresek. Olyan, mintha azt a háború utáni szlogent ismételné el, csak most nem a zsidók, hanem a zsidókkal

3 A Dél-Afrikában élő bahái hitű perzsákkal kapcsolatban ld. Lee 2011.

azonosított perzsák vonatkozásában, hogy „többen jöttek vissza, mint ahányan elementek”, vagy legalábbis „többen vannak, mint amennyit szeretnénk”, de hogy ki az egyértelmű alanya itt a szeretni igének, az csak azután lesz világos, hogy azt halljuk, hogy *„na de ennek az lett a vége hogy a helyi a tswana öö négerék nem kerültek pozícióba és állandóan őrgöngtek hogy már megint egy megint egy **perzsa** kerül pozícióba”*, azaz mintha bizonyos értelemben a helyi, háttérbe szorult feketék nevében beszélne, méghozzá arról, hogy szerinte ők mit éltek meg, de mindeközben mintha a helyzetrel való azonosulása is belengene a szöveget, ami csak fokozódik, amikor tovább haladunk. Hisz ekkor azt „halljuk”, hogy *„és ott látta az ember hogy hát ez egy az egybe lezajlik tehát amit amit a zsidóknak a a *terhére írtak ugye hogy nem tehát tehát --- a lélekszámukhoz képest felülreprezentáltak satöbbi”*, s mintha a megakadások, az apró nyelvi hibák, a szöveg szaggatottsága, a tőle megszokottnál hosszabb szünet azt a zavart jelezné, amit e hasonlat kivált belőle. Ez azonban nem válik akadályává a hasonlat továbbvitelének, a zsidók háború előtti helyzete és a tswanai perzsák közötti párhuzam ismételt megfogalmazásának, amikor azt mondja, hogy *„ez gyakorlatilag ott aa bahái hívők perzsákkal ugyanúgy le volt modellezve”*, s amikor ezt azzal zárja le, hogy *„tehát ami amire szerintem **nincs** megoldás mert mert mert hogy -- tehát vagy nem ha nem vezetik be a numerus clausust ott is akkor akkor akkor ezek egymást fogják **ajánlani**”*, akkor ismét úgy érezzük, hogy azt gondolja, a helyzetből fakadó konfliktus megoldása csak és kizárólag ezeknek a csoportoknak a háttérbe szorítása lehetne, hiszen azt mondja, hogy *„és hát persze hát ők a saját *haverjaikkal érzik jól magukat”*, azaz mintha nagyon halványan és óvatosan arra utalna, hogy igenis van megoldás, méghozzá a helyzetnek egyfajta numerus clausus révén való szabályozása, ahogy az annak idején a zsidók vonatkozásában is történt, amit természetesen mára már kivitelezhetetlennek él meg, meg amelyet a családja embermentőivel azonosuló énje feltehetően el is utasít és szégyell. Mégis azzal folytatja, hogy erre már csak azért is szükség lenne, mert *„egy tehetséges nem tudom én szerényebb öö *anyagi körülményű helyi versenyző nem fog labdába rúgni”*, s bár a szöveg a felszínen arról szól, hogy nincs rendjén, hogy a feketéket a perzsák kiszorítják, mintha egy mögöttes rétegben – s a tudatosan is vállalt hasonlatban – a soá előtti magyarországi zsidókról is szólna, hogy nem volt velük mit tenni, és érthető, hogy az történt, ami, Sőt mi több, ha megengedjük, hogy eszünkbe jussanak Andreának a házassággal kapcsolatosan megélt panaszai, s felmerül bennünk, hogy ezek akár kölcsönösek is lehetnek, akkor az is lehet, hogy a háttérben bizonyos érzések a házasság feszültségeiből játszanak át ide. És amikor a történetet azzal zárja, hogy *„és ez ott lezajlott szépen”*, akkor egyáltalán nem világos, hogy mire gondol: arra-e, hogy a perzsák kiszorították a feketéket, vagy arra, hogy létrejött valami, amivel ezt meg tudták akadályozni, esetleg, hogy ezt – s nem tudjuk, mi lenne ez pontosan – mindenki elfogadta? S hogy feltehetően valamiféle büntudattal is küzd, jelzi az is, hogy azzal zárja le a történetet, hogy *„tehát ***ettől** még mi persze én jóban voltunk”*. Ha hinnénk abban, hogy a tévesztéseknek nincsen jelentősége, akkor azt mondhatnánk, hogy kijelentette, hogy mindez nem okozott zavart a kapcsolatukban, de mert azt gondoljuk, hogy a szöveg a háttérben, illetve az elbeszélőben zajló pszichés

folyamatok lenyomatát is őrzi, felmerül bennünk a gyanú, hogy Kálmán, miközben a mondatot kimondta, elbizonytalanodott abban, hogy ki is volt jóban kivel, azaz inkább, hogy bár úgy érzi, jó lenne azt gondolnia, hogy a kapcsolatuk töretlen maradt, már nem egészen tudja, hogy ki is maradt jóban kivel, s hogy az ő barátsága a perzsa férfi irányában vagy inkább a másik érzései őfelé váltak bizonytalanná, annak ellenére, hogy a következő félmondatban végre minden zavaró mellékszöveg nélkül említi a másikat meg a vele való közös tevékenységet, amikor azt mondja, hogy *„mert mert he-lyes krapek sokat sakkoztam vele meg nem tudom én”*. S mielőtt kimondja, hogy ennek a történetnek akkor most a végére ért, illetve nincs több mondandója a feltett kérdéssel kapcsolatban, még talál valamit, amivel meg tudja erősíteni azt az állítását, hogy nekik jó volt a perzsákkal vagy a perzsák között: *„... *még a zenéjük is egész hasonló meglepő módon a perzsáknak meg a népművészetük, ezek a textílek is ilyesmi egészen olyan kalotaszegi jellegű nagyon érdekes volt akkor most ezt megint befejeztük ((nevet))”*

Mindketten meglehetősen ambivalensek tehát az ottani történelmi pillanattal: a befogadó ország népességével, illetve az ott élő „elit” kisebbséggel is. Mintha Andrea nyíltan is, Kálmán meg csak rejtetten, de az idegen világban viszonylag szabadon engednék meg maguknak azokat az előítéleteket, amelyeket Magyarországon, illetve Magyarország vonatkozásában – legalábbis nyíltan feltehetően – nem vagy csak kevésbé mernek vállalni. Vagy mindebbe esetleg kettejük kapcsolatának részben – talán tudattalanul – a vegyes házasság számlájára írt konfliktusai is belejátszanának? Vagy mindez csak a mi érzéksalódásunk, és sem a zsidóként üldözött szülőktől származó Andreának, sem a hívő keresztény zsidómentő család sarja Kálmánnak nem okozna komoly gondot a feketék, illetve a bahái hitű perzsák megkülönböztetése? Vagy mindez a bennük uralkodó zűrzavarnak, a múltbeli saját, illetve a szülőktől örökölt történetek megemésztetlenségének, az azok által hátrahagyott zavarodottságnak a lenyomata lenne?

Családtörténet és demokrácia

Andrea és Kálmán vegyes házasságának tükrében

„Családtörténet és demokrácia” című, jelenleg folyó OTKA-kutatásunkban arra keressük a választ, hogy a családtörténet hogyan hat az egyén, jelen esetben pedig egy házaspár két tagjának a demokráciához való viszonyára. Két emberére, akik markánsan különböző háttérből jönnek, ugyanakkor több évtizedet éltek le együtt, melynek során egyfelől reflektáltak különböző hátterükre, másfelől – bizonyos értelemben – összecsiszolódtak. Egyes pontokon, a különböző háttér és az eredendően különböző politikai hozzáállás ellenére, kialakult – vagy fennmaradt – közöttük egy összhang. Mint az előző részben láttuk, ilyen például a másokkal szembeni előítélet s az emiatt érzett bűntudat, amely annak ellenére jellemzi őket, hogy egyikük maga is egy kisebbség tagja, másikuk meg, a többségi társadalom tagjaként, elutasítja ennek a kisebbségnek a kirekesztését. Egyéni – és olykor egymásra reflektáló – narratíváikban

is rálátunk arra az evidenciára, hogy a demokráciához való viszonyunk igencsak bonyolult: ez a viszony nemcsak a minket körülvevő társadalom folyamataiba ágyazódik bele az ebben elfoglalt helyünkkel összefüggésben, hanem az egyéni pszichés folyamatainkba is, miáltal narratíváik megértése nem történhet meg kizárólag egy diszciplína határain belül.

Mit érthetnénk meg Andrea és Kálmán történetéből, ha kizárólag az általuk átélt történelmi eseményekre vagy az őket ért traumákra koncentrálnánk, ahogy azt – az előbbi esetben – a történettudomány, míg az utóbbiban a pszichológia teszi? Mit érthetnénk meg, ha – a szociológia nyomvonalát követve – abból a társadalmi kontextusból akarnánk levezetni szemléletünket, amiben a jelenben élnek, vagy ha a jogtudományból kiindulva alapvetően az igazságossághoz való viszonyukra koncentrálnánk? Tudjuk, egy-egy ember életének eseményei nem válnak szét e diszciplínák mentén. Így a pusztán egy-egy diszciplínára koncentráló értelmezések révén csak egy-egy leszűkített, az adott diszciplína határai közé beszorított képet kaphatunk vizsgálatunk tárgyáról, illetve az éppen megkérdezett alanyáról. Az általunk képviselt transzdiszciplináris értelmezés, mely arra épít, hogy a különböző diszciplínák szemüvegeit egyszerre vesszük magunkra, lehetőséget ad arra, hogy egészben lássuk azt, ahogy az egyén megéli és értelmezi a világot. Tanulmányunk célja ennek demonstrálása volt.

Andrea és Kálmán történetében talán a legfeltűnőbb és leghangsúlyosabb elem az a zavar, ami a dél-afrikai események narratíváiban megjelenik. Mindketten magasan képzettek és tájékozottak, mégis, mintha nem tudnák kontextusba helyezni a dél-afrikai eseményeket. Szövegeik tanúbizonysága szerint mintha nem tudnának azonosulni az emancipatórikus és függetlenségi törekvésekkel, annak ellenére se, hogy életük különböző szakaszaiban ők maguk is átélték, hogy milyen az, amikor választaniuk kell az elnyomó hatalommal való megalkuvás és a saját, ettől eltérő nézeteik vállalásának veszélyei között. Úgy tesznek, mint akik nem érzékelik, hogy a hatalomnak való behódolás bár sok haszonnal jár, nem az egyedüli lehetséges alternatíva.

S mindez nem meglepő, ha tudjuk, értjük azt a teljes kontextust, amiben a fent elemzett narratívák születtek. A huszadik század komoly társadalomtörténeti változásai és rendszerváltásai – mint amilyenek, hogy csak a súlyosabbakat vegyük számba, 1919-ben, 1945-ben, 1947-ben, 1956-ban, 1989-ben érték a magyar társadalmat – azzal jártak, hogy az uralkodó rezsimiek által képviselt, illetve a társadalom tagjai által vallott értékek, társadalmi igazságok vagy célok sokszor pillanatokon belül cserélődtek le. Ezek a valós társadalmi vita, illetve közmegegyezés nélküli fordulatok sokszor magukat a változásokat is tabusították, ami azt eredményezte, hogy a változások és az általuk okozott traumák kibeszéletlenek, feldolgozatlanok maradtak. Célunk, hogy OTKA-kutatásunk révén az e tanulmányban ismertetett narratív és transzdiszciplináris megközelítésmódon keresztül jobban rálássunk arra, hogy hogyan hatott ez a rendkívül bonyolult és traumatikus történelmi teher a családokra, a családi emlékezetre, a demokráciához való viszonyra s ezáltal a minket körülvevő társadalomra.

Hivatkozott irodalom

- Anderson, Nels (1965): *The Hobo: The Sociology of the Homeless Man*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Bal, Mieke (1985): *Narratology: Introduction to the Theory of Narration*. Toronto: University of Toronto Press.
- Barthes, Roland (1977): *Image-Music-Text*. London: Fontana.
- Bell, Derrick (1989): *And We Are Not Saved: The Elusive Quest for Racial Justice*. New York: Basic Books.
- Bertaux, Daniel (1978): A Very Different Picture: From the Life History Approach to the Transformation of Sociological Practice. Paper Presented to the Ad Hoc Group on the Life History Approach. In *Transactions of the 9th World Congress of Sociology, Uppsala, August 14–19*. London: International Sociological Association.
- Bertaux, Daniel (szerk.) (1981a): *Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences*. Beverly Hills – London: Sage Publications.
- Bertaux, Daniel (1981b): From the Life-history Approach to the Transformation of Sociological Practice. In *Biography and Society: The Life History Approach in the Social Sciences*. Daniel Bertaux (szerk.). Beverly Hills – London: Sage Publications, 29–45.
- Bochner, Arthur P. és Carolyn Ellis (2002): *Ethnographically Speaking: Autoethnography, Literature, and Aesthetics*. Walnut Creek, CA: Rowman & Littlefield.
- Bruner, Jerome (2001): A gondolkodás két formája. In *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. László János és Thomka Béla (szerk.). Budapest: Osiris, 27–58.
- Clifford, James és George E. Marcus (szerk.) (1984): *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.
- Clifford, James (1999): Bevezetés: Részleges igazságok. *Helikon – Irodalomtudományi Szemle* 4: 494–513.
- Culler, Jonathan (1975): *Structuralist Poetics: Structuralism, Linguistics, and the Study of Literature*. London: Routledge.
- Czarniawska, Barbara (2004): The ‘Narrative Turn’ in Social Studies. In *Narratives in Social Science Research*. Barbara Czarniawska (szerk.). London: Sage Publications, 1–16. DOI: <https://doi.org/10.4135/9781849209502.n1>
- Dawson, Paul (2017): How Many „Turns” Does it Take to Change a Discipline? Narratology and the Interdisciplinary Rhetoric of the Narrative Turn. In *Emerging Vectors of Narratology*. Berlin–Boston: De Gruyter, 405–434. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110555158-020>
- Delgado, Richard (1989): Storytelling for Oppositionists and Others: A Plea for Narrative. *Michigan Law Review* 87(8): 2411–2441.
- Di Donato, Flora (2021): The Narrative Turn in the Legal Field. In *The Analysis of Legal Cases: A Narrative Approach*. London: Routledge, 38–64.
- Erős Ferenc, Kovács András és Lévai Katalin (1985): „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?” Interjúk. *Medvetánc* 2–3: 129–144.
- Ewick, Patricia és Susan S. Silbey (1998): *The Common Place of Law: Stories from Everyday Life*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ewick, Patricia és Susan S. Silbey (2003): Narrating Social Structure: Stories of Resistance to Legal Authority. *American Journal of Sociology* 108(6): 1328–1372.
- Felstiner, William L., Richard L. Abel és Austin Sarat (1980): The Emergence and Transformation of Disputes: Naming, Blaming, Claiming... *Law & Society Review* 15(3–4): 631–654. DOI: <https://doi.org/10.2307/3053505>
- Fisher, Walter R. (1984): Narration as a Human Communication Paradigm: The Case of Public Moral Argument. *Communication Monographs* 51: 1–22.
- Fleck Zoltán et al. (szerk.) (2017): *A jogtudat narratív elemzése*. Budapest: ELTE Eötvös.

- Genette, Gerard (1980): *Narrative Discourse: An Essay in Method*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Genette, Gerard (1988): *Narrative Discourse Revisited*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Gibbons, Michael (2010): *The New Production of Knowledge: The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies*. London: Sage Publications.
- Herman, David (1999): *Narratologies: New Perspectives on Narrative Analysis*. Columbus: The Ohio State University Press.
- Herman, David (2010): Editor's Column: Exploring Storyworlds across Media and Disciplines. *Storyworlds: A Journal of Narrative Studies* 2: VII–IX.
- Herman, David (2013): *Storytelling and the Sciences of Mind*. Cambridge, MA – London: MIT Press.
- Herman, Luc és Bart Vervaeck (2005): Postclassical Narratology. In *The Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*. David Herman, Manfred Jahn és Marie-Laure Ryan (szerk.). London: Routledge, 450–451.
- Hertogh, Marc (2018): *Nobody's Law: Legal Consciousness and Legal Alienation in Everyday Life*. London: Palgrave Macmillan.
- Hyvärinen, Matti (2010): Revisiting the Narrative Turns. *Life Writing* 7(1): 69–82. DOI: <https://doi.org/10.1080/14484520903342957>
- Hyvärinen, Matti (2016): Narrative and Sociology. *Narrative Works* 6(1): 38–62.
- Jameson, Frederic (1981): *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Kiss Valéria (2014): Az élő jog koncepciójának empirikus vizsgálata. A jogtudat kutatások módszertani problémái. In *Jogi tanulmányok. Jogtudományi előadások az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskolájának jubileumi konferenciáján: 20 éves a Doktori képzés az ELTE Jogi Karán*. Fazekas Marianna (szerk.). Budapest: ELTE ÁJK Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 238–248.
- Kreiswirth, Martin (1992): Trusting the Tale: The Narrativist Turn in the Human Sciences. *New Literary History* 23(3): 629–657.
- Lanser, Susan Sniader (1992): *Fictions of Authority: Women Writers and Narrative Voice*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Lányi Gusztáv (2007): Élettörténet és történelmi szociálpszichológia. A történelmi szociálpszichológia néhány metodológiai kérdése. In *Élettörténet a társadalomtudományokban. Szöveggyűjtemény*. Bögre Zsuzsanna (szerk.). (Pázmány Társadalomtudomány, 6.) Budapest–Piliscsaba, 11–24.
- Lee, Anthony A. (2011): *The Bahai' Faith in Africa, Establishing a New Religious Movement, 1952–1962*. Leiden–Boston: Brill.
- Lewis, Oscar (1951): *Life in a Mexican Village: Tepoztlán Restudied*. Champaign, Illinois: University of Illinois Press.
- Lewis, Oscar (1961): *The Children of Sanchez: Autobiography of a Mexican Family*. New York: Random House.
- Lewis, Oscar (1969): *A Death in the Sánchez Family*. New York: Random House.
- Lytard, Jean-Francois (1993): A posztmodern állapot. In Jean-François Lyotard, Richard Rorty és Jürgen Habermas: *A posztmodern állapot*. Budapest: Századvég, 7–146.
- MacIntyre, Alasdair (1981): *After Virtue: A Study in Moral Theory*. Notre Dame: Notre Dame University Press.
- Mangone, Emiliane (2022): Narratives and Sociology. In *Narratives and Social Change. Social Reality in Contemporary Society*. Emiliana Mangone (szerk.). Cham: Springer, 3–18.
- Massaro, Toni M. (1988): Empathy, Legal Storytelling, And The Rule Of Law: New Words, Old Wounds. *Michigan Law Review* 87(8): 2099–2127.
- Meretoja, Hanna (2014): *The Narrative Turn in Fiction and Theory*. London: Palgrave Macmillan.

- Mitchell, William John Thomas (1981): *On Narrative*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Polletta, Francesca és John Lee (2006): Is Telling Stories Good for Democracy? Rhetoric in Public Deliberation After 9/11. *American Sociological Review* 71(5): 699–723. DOI: <https://doi.org/10.1177/0003122406071005>
- Prince, Gerald (1982): *Narratology: The Form and Functioning of Narrative*. Berlin – New York – Amsterdam: Mouton Publishers.
- Propp, Vlagyimir Jakovlevics (1995): *A mese morfológiája*. Budapest: Osiris.
- Ranke, Leopold von (1824): *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1535*. Leipzig: Reimer.
- Rézler Gyula (1938): *A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914*. Budapest: Rekord.
- Ricoeur, Paul (1999): *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Osiris.
- Ricoeur, Paul (2001): A narratív azonosság. In *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. László János (szerk.). Budapest: Kijárat, 15–26.
- Robinson, Alan (2011): *Narrating the Past: Historiography, Memory and the Contemporary Novel*. London: Palgrave Macmillan, London.
- Rosenthal, Gabriele (1995): *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte, Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen*. Frankfurt – New York: Campus.
- Roussin, Philippe (2017): What is Your Narrative? Lessons from the Narrative Turn. In *Emerging Vectors of Narratology*. Jannidis Martinez és Pier Schmid (szerk.). Berlin-Boston: De Gruyter, 383–404.
- Sarbin, Theodore R. (1986): *Narrative Psychology: The Storied Nature of Human Conduct*. New York: Praeger Publishers – Greenwood Publishing Group.
- Schütze, Fritz (1983): Biographieforschung und narratives Interview. *Neue Praxis* 3: 283–294.
- Shaw, Clifford R. (1966): *The Jack-Roller: A Delinquent Boy's Own Story*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Spry, Tami (2001): Performing Autoethnography: An Embodied Methodological Praxis. *Qualitative Inquiry*, 7(6): 706–732.
- Tengelyi László (1998): Élettörténet és önazonosság. In *uő: Élettörténet és sorseselemény*. Budapest: Atlantisz, 13–48.
- Thomas, William I. és Florian Znaniecki (2002): *A lengyel paraszt Európában és Amerikában*. Budapest: Új Mandátum.
- Thomka Béla (1981): Prózapoeitika vagy narratológia? *Híd* 11(11): 1359–1373.
- Todorov, Tzvetan (1969): *Grammaire du Decameron*. Mouton: The Hague.
- Trasher, Frederic M. (2013): *The Gang: A Study of 1313 Gangs in Chicago*. Chicago: University of Chicago Press.
- Vajda Júlia (2020): *Ott, akkor... Túléléstörténetek a soábol*. Budapest: Múlt és Jövő.
- Vajda Mihály (1987): Körkérdés a posztmodernről. *Medvetánc* 2: 223–227.
- Vassilieva, Julia (2016): The 'Narrative Turn' in Psychology. In *Narrative Psychology*. London: Palgrave Macmillan, 9–47. DOI: https://doi.org/10.1057/978-1-137-49195-4_2
- Warhol, Robyn R. (1989): *Gendered Interventions: Narrative Discourse in the Victorian Novel*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- White, Hayden (1973): *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- White, Hayden (1997): A narrativitás értéke a valóság megjelenítésében. In *uő: A történelem terhe*. Budapest: Osiris, 103–142.

„Mindig valamit csináltam, s még nem végeztem el”

Társadalmi struktúrák és mozgástér egy széki nő
élettörténetében

Pröhle Janka Teréz Pirosfecske Pedagógiai Kollektíva

Absztrakt: A tanulmány kvalitatív élettörténeti kutatás keretében vizsgálja egy hetvenes éveiben járó széki (Kolozs megye, Románia) nő, Márta életútját, különös tekintettel a társadalmi struktúrák és az egyéni ágencia kölcsönhatásaira. A C. Wright Mills-féle szociológiai képzelőerő tág elméleti keretében elemzett interjúk rávilágítanak arra, hogyan formálják Márta életét a reprodukív munkákhoz és kereskedelemhez kötődő migráció, a lokális hálózatok, a nemi szerepek és globális folyamatok egyaránt. Szék meghatározó háttere Márta életének: a településen egyedi módon, a cselédség, majd a néprajzi érdeklődés nyomán kialakult városi kapcsolatok, az ebből kifejlődő ingázó migráció és a közösségi viszonyok erőteljesen alakítják cselekvési lehetőségeit és identitását. A mikroszintű (család, háztartás, munkaadók), mezoszintű (helyi közösség, migrációs hálózatok) és makroszintű (globális gondoskodási láncok, gazdasági viszonyok) elemzések kísérletet tesznek a strukturális kényszerek és az egyéni stratégiák összefonódásának átfogó vizsgálatára az élettörténetben.

Kulcsszavak: szociológiai képzelőerő, életút, női migráció, munka, Szék

„I Was Always Doing Things, But Never Finishing Them.”
*Social Structures and Room for Manoeuvre in the Life Story
of a Woman from Szék*

Abstract: This qualitative life-history study examines the life trajectory of Márta, a woman in her seventies from Szék (Cluj County, Romania), paying special attention to the interactions between social structures and individual agency. Analysed within the broad theoretical framework of C. Wright Mills’ sociological imagination, the interviews reveal how Márta’s life has been influenced by migration linked to reproductive labour and trade, local networks, gender roles and global processes. The settlement of Szék forms the decisive backdrop to her life: urban connections that emerged uniquely through domestic service, and later through ethnographic interest and the ensuing commuting migration, as well as the strong influence of community relations, all significantly shaped her opportunities for action and her identity. Analyses at micro-, meso-, and macro-levels (family, household, employers; local community; migration networks; global care chains; and economic relations) attempt to provide a comprehensive examination of the intertwining of structural constraints and individual strategies in her life story.

Keywords: sociological imagination, life trajectory, female migration, labour, Szék

Bevezetés

Székre¹ a legegyszerűbben egy magánvállalkozás által üzemeltetett buszjáratral lehet eljutni. Az indulás előtti napon telefonon keresnek, hogy egy repülő csatlakozás miatt csak később indulunk. Végül majdnem megtelik a kisbusz, és a Népligettől Szék felé vesszük az irányt egy budapesti reptéri, egy nagyvárad, majd egy kolozsvári megállóval. A buszon főként idősebb nők ülnek, hazafele tartanak, néhányan dolgozni voltak, van, aki a gyerekét látogatta meg. Azt a tanácsot kaptam, hogy mondjam meg

1 A települések nevét nem anonimizáltam. A szociológiában erről a kérdésről folyó diskurzus (lásd pl. *Módszeresen* vitasorozat 8. alkalom: *Miért és hogyan (ne) anonimizáljunk?* [<https://openarchive.tk.mta.hu/506/>, letöltve: 2023. 10. 26.]) ismeretében azért döntöttem így, mert fontosnak tartottam azokat a szakirodalmakat használni, amelyek kifejezetten székiekkel foglalkoznak. Szék földrajzi helyzete, a mai napig túlsúlyban lévő magyar lakossága, néprajzi és történeti sajátosságai megkülönböztetik más, első pillantásra felcserélhetőnek tűnő falvaktól, és ezek a sajátosságok magyarázó erővel is bírhatnak olyan hálózatok kialakulásában, migrációs folyamatokban, melyek Márta életében is meghatározóak.

a sofőrnek, hol tegyen ki, ha odaérünk, így végül csak néhány métert kell megtennem a hétórás út után a házig, ahol Márta nyitja a kaput.

Kutatásom fő fókuszában a kaput nyitó Márta elbeszéléseiben és élettörténetében tetten érhető szociológiai jelenségek állnak. Márta egy Romániából, a Kolozs megyei Székről származó, hetvenes éveiben járó magyar nő, aki a '90-es évek óta rendszeresen jár Budapestre, ahol áruival kereskedik, és különböző háztartásokban a legkülönbözőbb házimunkákat végzi. E tanulmányban a vele felvett interjúk anyagok és tereptapasztalatok alapján arra a kérdésre keresek választ, hogy milyen társadalmi strukturáló tényezők érhetők tetten Márta élettörténetében és elbeszélésében, és ezek között ágensként mekkora mozgásteret van. Munkám koncepciója, hogy C. Wright Mills (1959) szociológiai képzelőerő fogalma nyomán egy mikroszociológiai, radikálisan kis mintán, kvalitatív módszerekkel végzett kutatásban az egyéniben keressem a közösségit, strukturálisat, globálisat, és a társadalmi strukturáló tényezők összhatásának lehetőségeit egyetlen élettörténetben.

A következőkben elsőként a programként szolgáló szociológiai képzelőerő fogalmát mutatom be röviden. Ezt követően részletezem a kutatási kérdést és az e dolgozathoz hasonló élettörténeti kutatások társadalomtudományos kontextusát, majd az alkalmazott módszerekről írok. Az empiria elemzését beszélgetőtársam, Márta biográfiájával, majd az elbeszélésében „mikroszinten”, a közvetlen családi és munkakörnyezetében tetten érhető strukturáló tényezők vizsgálatával kezdem. Ezt követően a „mezoszintet”, vagyis a települési és migrációs hierarchiák működését elemzem, majd kísérletet teszek madártávlatból is rátekinteni Márta élettörténetére, és globális, „makroszintű” hatásokra rámutatni életének alakulásában.

A szociológiai képzelőerő

A szociológia tudományának kezdettől fogva központi kérdése, hogy az ember életét mennyiben határozzák meg szabad, egyéni cselekvések, és mennyiben a cselekvési tereket beszűkítő struktúrák, valamint hogy a meghatározottság konfliktusos-e vagy harmonikusan működő (Giddens 2008: 97). Marxtól kezdve Durkheimen át Goffmannig sokan sokféle választ adnak erre a kérdésre, amelyről akarva-akaratlanul az összes szociológiai munka állít valamit. Giddens (uo.) maga arra hívja fel a figyelmet, hogy bár a társadalmi struktúrák valóságosak, és irányítják az egyén mozgásterét, mégsem az egyénen kívüliek, mivel az cselekvésével képes megerősíteni a kötelekeket vagy alakítani rajtuk. Érdemes tehát egyszerre figyelni arra, hogy a rendszer hogyan befolyásolja az egyéni döntéseket, és arra is, hogy a cselekvők milyen hatással vannak a rendszerre (Risman 2004: 429).

Ehhez a megközelítéshez jól illeszkedik C. Wright Mills (1959) fogalma, a szociológiai képzelőerő, amely írásom fő elméleti keretét és kiindulópontját adja. Mills a *The Sociological Imagination* című könyvében azt az iránymutatást adja a társadalomtudományos munkát végzőknek, hogy se a nagy elméleteknek, se az apró részletekre

koncentráció empíriának ne tulajdonítsanak mindenható szerepet, hanem mindkettőt használva lássák meg az egyénben a struktúrát és a struktúrában az egyént. A szociológiai képzelőerő – vagy Kemény István fordításában: szociológiai szemlélet (Kulcsár 1979) – annak a felismerése és felvállalása tehát, hogy az egyéni életek vizsgálata egyszerre a struktúra és a társadalomtörténet, a struktúrák változásának vizsgálata is. Ez a gondolat magában hordozza azt is, hogy bármilyen társadalomtudományos munka a témaválasztástól kezdve a módszertanon át az esetleges publikációig elkerülhetetlenül politikai is, abban az értelemben, hogy a témaválasztás és megismerés által hatalmi viszonyok, egyenlőtlenségek válhatnak láthatóvá, utat nyitva ezzel a cselekvésre is. Ahogy a felvilágosodás, majd a 19–20. század nagy gondolkodói is, mint Marx vagy Freud, az érznek, felismerésnek komoly szerepet tulajdonítottak a szabadság elérésében, úgy rájuk hivatkozva Mills is azt vallja, hogy jöllehet a modernitás alkonyán természetesen megkérdőjeleződik, hogy a racionalitás és a szabadság kéz a kézben járnak-e, a cselekvési utak feltárása továbbra is fontos eszköze marad a felszabadulásnak (Mills 1959: 174; Misesics 2011: 91).

Ebben a tanulmányban abban az értelemben veszem a szociológiai képzelőerő koncepcióját alapul, hogy Márta életének és elbeszélésének fő motívumaiban egyaránt keresem a cselekvő egyént és a cselekvési teret behatároló struktúrát is. Témám kidolgozása kísérlet arra, hogy ezt a társadalomtudományos programot egy ilyen szűk fókuszról kiindulva is alkalmazzam. Írásom és kutatásom szerkezetében is törekszem arra, hogy a szociológiai képzelőerőt akár játékos, kreatív módon (Mills 1959: 212) a lehetőségek feltérképezéséhez segítségül hívjam, hogy ezzel esetleg olyan összefüggéseket is megláthassak, amelyek első látásra elkerülték volna a figyelmemet.

Életutak a nagy egészben – a kutatási kérdés és tudományos kontextusa

Kutatásomban arra a kérdésre keresek választ, hogy milyen társadalmi strukturáló tényezők érhetők tetten Márta élettörténetében és elbeszélésében, és ezek között ágensként mekkora mozgástere van. Azt vizsgálom tehát egyrészt, hogy Márta miként kapcsolja magát a közösséghez, narratívájával hova pozicionálja magát az őt körülvevő világban. Ezzel párhuzamosan pedig arra is kíváncsi vagyok, hogy ez mit árul el arról, hogy szűkebb és tágabb társadalmi struktúrák² hogyan határolják Márta cselekvési terét.

Márta életútjában fontos szerepe van a térbeli és társadalmi mobilitásnak, illetve az ezekben való navigálást segítő eszközöknek, készségeknek, amelyeket különböző társadalmi struktúrák szempontjából igyekszem megfigyelni. Történetének feldolgozásakor ezért nagyban támaszkodom olyan kortárs magyar szociológiai

2 Ezek a struktúrák szemléletem szerint elkerülhetetlenül hatalmi helyzetek is, melyekre kellő (ön)reflexióval szükséges tekinteni (Bögre 2020: 75).

írásokra,³ amelyek a Mártához hasonlóan kelet-közép-európai, külföldön gondoskodási munkákat végző, ingázó migrációt folytató nők életútját elemzik, és helyezik kontextusba a személyestől a globális szintekig, bizonyos értelemben szintén a szociológiai képzelőerőt használva ehhez.

Németh Krisztina (2016; 2020; Németh és Váradi 2018) több kutatásában is úgy vizsgál női mobilitási utakat élettörténeti keretben, hogy nagy figyelmet fordít a jelentések finom kibontására, esetenként kifejezetten az elmondhatatlanságokra összpontosítva (Németh 2016). Ennek a kutatói attitűdnek a tágabb elméleti keretek alkalmazásával való kombinációja lehetővé teszi, hogy az egyes esetek relevanciája egyszerre lehessen szélsőségesen személyes és társadalmi is, látszódnak a struktúra, de az ágencia se vesszen el. Ezekben a kutatásokban fontos szerepet játszanak a terek és a hozzájuk kötődő gyakorlatok is (Németh 2020; 2021), amelyeken keresztül a társadalmi térben, tágabb struktúrában való pozícióról, pozícióváltásokról is árnyaltabb képet kaphatunk.

Rendkívüli alaposággal ágyazza be a szociológiai irodalom és az intézményi, állami keretrendszer szövetébe ausztriai magyar idősgondozók élettörténeteit Gábrriel Dóra (2022). A *boldogulás útvesztői* című könyvében nagyrészt, de nem kizárólag női életutakkal találkozunk. Gábrriel sok személyes történet megismerése után rendszerbe szervezi a különböző társadalmi háttérrel és migrációs motivációkkal elinduló munkavállalók megéléseit, megküzdési stratégiáit. A szerző figyelmet fordít a cselekvőképesség vizsgálatára is. A különféle történetek és a kontextus megismerése által ki-rajzolódik nemcsak a globális gazdasági, munkaerőpiaci viszonyoknak egy szelete, hanem a konkrét közpolitikákból – például az idősgondozás piaci szférába való ki-szervezése általi formalizációjából – eredő vonzások és taszítások ereje is. A kötetben fontos szerepet játszik a migráció infrastruktúrájának vizsgálata is. Ez technológiák, intézmények és szereplők szisztematikus összekapcsolódása, amelyek elősegítik, és szabályozzák a mobilitást (Xiang és Lindquist 2014: 124). Ezekben a hálózatokban meghatározóak az informális kapcsolatok, illetve olyan szempontok is, mint például az etnicitás (Gábrriel 2022), amelyek Márta esetében is fontos részei a migráció infrastruktúrájának.

Turai Tünde (2018) etnográfiai terepmunkával, mélyinterjúk segítségével, életutakat is elemezve kezdi el feltárni – a régióban elsőként – közép- és kelet-európai nők beágyazódását a globális gondoskodási láncba, amelynek Márta is része. A szerző *Hierarchiák fogságában* című könyvében különböző nemzetiségű – köztük széki

3 A női élettörténeti kutatásoknak természetesen gazdag nemzetközi szakirodalma is van, melyek közül a témában fontos megemlíteni például Olena Fedjuk kutatásait, illetve érdemes kiemelni a női gondozási migráció vizsgálatának talán legtöbbet hivatkozott, úttörőnek tekinthető alakját, Rhacel Salazar Parreñast, aki *Servants of Globalization: Women, Migration and Domestic Work* című könyvében a Fülöp-szigetektől származó, az Egyesült Államokban és Olaszországban munkát vállaló nők migrációs útjait kutatja (Gábrriel 2022).

magyar – nők eseteit elemezve a vizsgált területen belül rá tud mutatni közös vonásokra és különbségekre is.

Szintén 2018-ban jelent meg Váradi Monika Mária tanulmánya, melyben ugyancsak kvalitatív módszerek segítségével keresi arra a választ, hogy a külföldi idősgondozást vállaló nők esetében a migráció mennyire jelenti az autonómiájuk növekedését. Írásában arra jut, hogy még ha anyagi értelemben és bizonyos kompetenciák terén a gondozók függetlenebbekké is válnak, ezért komoly árat fizetnek, és emancipációról sem lehet beszélni, hiszen mind a nemi szerepek, mind a munkavállalás hierarchiai erősen korlátozzák ezt. Váradi részletesen ír arról, hogy milyen gyakorlatokon keresztül nyerik vissza ágenciájukat a megszólalók, akiknek egyébként a kényszerek által meglehetősen szűk a cselekvési terük. Munkám során én is igyekeztem nagy figyelmet fordítani arra, hogy Márta miként navigál kiszolgáltatottság és cselekvőképesség között.

A röviden bemutatott szociológiai munkákban közös, hogy részletesen elemzik a munkavállalók és munkaadók viszonyát az abban megjelenő hierarchiák, hatalmi helyzetek figyelembevételével (Németh 2016; Turai 2018; Váradi 2018). Fontos társadalmi strukturáló tényezőként tekintenek a társadalmi nemre és a nemi szerepekre, azok esetleges változására a migráció vonatkozásában, az elemzéseikbe pedig bevonják a személyes és lokális szinten túl a globális egyenlőtlenségek szempontját is (Gábrriel 2022; Németh 2016; Németh és Váradi 2018; Turai 2018; Váradi 2018).

Bár Márta városi háztartásokban végzett munkái részben bentlakásos idősgondozást is jelentettek, ennél sokkal változatosabbak. Mégis jól összevethetők a hasonló módszerekkel készült, külföldi idősgondozás jellemzőit vizsgáló munkák Márta esetével.

Kutatásom szakirodalmi előzményeinek áttekintésekor fontos megemlíteni az erdélyi magyar néprajztudomány szociológiai hagyományának képviselőit is, különös tekintettel Nagy Olgára, aki többek között széki asszonysorsok kutatásával is foglalkozott. Nagy munkáiban egységet alkotnak a népmesegyűjtések⁴ és az élettörténetek elemzésén keresztül kibontakozó társadalomnéprajzi megfigyelések, amelyekben a szerző úttörő módon hívta fel a figyelmet a nemi szerepek strukturáló erejére (Svégel 2021). Nagy Olga (1989; 2016) Széken élve kutatta a paraszti társadalom működésében a szokásrend általi kényszerítőerő és az egyéni ágencia viszonyát – azt a viszonyt, ami Márta élettörténetének elemzésekor is a kutatás homlokterében áll.

4 Nagy Olga egyik legfontosabb adatközlője volt Győri Klára, akinek *Kiszáradt az én örömem zöld fája* (1975) című kendőzetlen önéletrajzi írása nagy port kavart az erdélyi magyar közéletben (ld. pl. Tamás Gáspár Miklós: „Karnyújtásnyira: az emberi emancipáció” [1977]), majd később Tompa Andra *Omerta* (2017) című regényében is forrásként szolgált.

Módszertan

Az empiria összegyűjtése két szakaszból állt. Az első a 2022-ben felvett lakáséletút-interjú, amely a kutatás előkészítő anyagának is tekinthető, ám önmagában is feldolgozásra került. Ezt az anyagot egyrészt arra használtam, hogy az adatgyűjtés második szakaszában támpontokat nyújtson, másrészt az elemzésben is visszanyúlók hozzá kiélezendő a későbbi interjúkat. A második szakasz terepi jelenlétbe ágyazott interjúkból áll. Ennek gyűjtésekor három napot Mártánál töltöttem Széken.

Etikai kérdések

Az alkalmazott módszerek összefoglalása előtt fontos kitérnem a kutatás körülményeinek etikai vonatkozásaira. Mártát gyerekkorom óta ismerem, és nem kizárható, hogy a köztünk lévő kapcsolatnak az ismeretség körülményeiből és szociokulturális helyzetkülönbségekből adódóan lehetnek olyan rétegei, amelyeknek hierarchiájában én vagyok magasabb pozícióban. Ez egy érzékeny helyzet, amely a kutatásban is felveti az egyenlőtlen viszony lehetőségét például azáltal, hogy a nekem való mesélésre, válaszadásra egy teljesítendő feladatként tekint. Ezt egyértelműen kizárni nem tudom, és tudatában vagyok annak, hogy bár nem szándékosan, esetleg visszaélhettem a helyzetemmel. Ezzel együtt igyekeztem mindent megtenni azért, hogy ez ne így történjen. Úgy ítélt meg, hogy több olyan szempont van, ami az ismeretség ellenére a Mártával való beszélgetés és az egyenlőség lehetősége mellett szól. Azonkívül, hogy természetesen a beleegyezését kértem a kutatáshoz, az egyik ilyen a köztünk lévő jelentős korkülönbség. A másik, hogy az adatfelvétel nagyrészt azon a terepen zajlott, amelyben ő mozog otthonosan, és ez teret nyitott arra, hogy még inkább kontrollálni tudja a beengedés, megmutatás folyamatát. Márta számára nem volt teljesen új az a helyzet, hogy ilyen módon az érdeklődés fókuszába kerüljön, mivel a Széken gyűjtő és alkotó néprajztudósok és művészek is többször megkeresték már azzal a szándékkal, hogy dokumentálják az életének egy szeletét. Azt tapasztaltam, hogy ezáltal a kutatási helyzetet, azt, hogy valaki ilyen módon az élete iránt érdeklődik, viszonylag természetesen kezeli, és szívesen mesél. Noha erre szóban nem reflektált, úgy gondolom, hogy a Széken töltött idő alatt nem vált, de nem is válhatott el élesen, hogy rám kutatóként vagy barátként, ismerősként tekint. Ezt azzal igyekeztem ellensúlyozni, hogy törekedtem az állásfoglalás elkerülésére, és arra, hogy viselkedésemmel minél inkább meg tudjam mutatni, mindenre kíváncsi vagyok, amit mondani akar. A határátlépések minimalizálása miatt döntöttem úgy is, hogy nem a narratív életútinterjú kifejezetten érzékeny témákat feltárni képes módszerét alkalmazom.

A szociológiai kutatás kvalitatív módszertani irodalmában általában nem javasolják a kutatást megelőző ismeretséget (Kvale 2005), míg más kapcsolódó diszciplínákban, például a néprajzban erre kevesebb figyelmet fordítanak. Jelen esetben úgy ítélt meg, hogy ha az adott témákat idegen emberekkel való beszélgetés során érintem, legalább

annyi információ elveszik a bizalmatlanság következtében, mint amennyi esetleg itt elveszhetett vagy lekövethetetlenül változhatott az ismeretség dinamikái által.

„Ügyhogyan van mit írjal hülyeségeket.” – A kutatás empirikus anyaga

A kutatás során félig strukturált interjúkat készítettem, a lakáséletút-interjúból szűk 1,5 órás, a terepen készült interjúk pedig összesen 6,5 órás hanganyag lett. Előbbi egyben vettem fel abban a lakásban, ahol Márta Budapesten a háztartás körüli feladatok elvégzéséért cserébe lakni szokott. A Széken létrejött interjú-szituációk változatosak voltak, és részben spontán helyzetekből alakultak. Először – rövid ráhangolódás után – arra kértem Mártát, hogy mesélje el az élete történetét. Ezek után, majd a következő interjúhelyzetekben is az elbeszélésében felbukkanó, de nehezen érthető vagy nem kifejtett témákra tértem vissza, kértem, hogy meséljen még róluk. Az is előfordult, hogy olyan eseményekről kérdeztem, amelyek még a lakáséletút-interjúban bukkantak fel, de Széken nem tért ki rájuk.

A lakáséletút-, majd a Széken felvett interjúk között lényeges különbség volt, hogy utóbbiaknál eleinte nem jelöltem meg konkrét témát. A téma megjelölése a legszabadabban hagyott életútinterjúknak, mélyinterjúknak is sajátja (Solt 1998), kutatási döntésem tehát több szempontból megkérdőjelezhető. Bizonyos szempontból nehéz helyzetbe hoztam Mártát azzal, hogy egy életnyi tapasztalatra különösebb iránymutatás nélkül rákérdeztem. Választásom mögött ugyanakkor az állt, hogy éppen arra voltam kíváncsi, melyek azok a történetek, amelyek ebben a helyzetben elsőként előkerülnek, még ha így a megosztandó információk válogatási szempontjait esetleg kevésbé is tudtam megismerni, és lényegében átadtam a kontrollt. Ami végül mindenképp érdekes tapasztalatként szolgál, az a különbség a budapesti és a széki interjúk anyagának strukturáltsága és stílusa között. Míg a budapesti lakáséletút-interjú a megjelölt témával összefüggőbb, lineárisabb, kronologikusabb és folyékonyabb elbeszélést eredményezett, addig a széki interjúk anyaga fragmentáltabb, anekdotikusabb, de hasonlóan gazdag lett.

A Széken töltött időre egy nagyon rövid, résztvevő megfigyeléssel végzett terepmunkaként is tekintek. A budapesti és széki interjúk között megfigyelhető különbségeket a helyszínekre való odafigyelés segített megérteni; míg az előbbi hely feltételezhetően keskenyebbé tette a beszélgetés medrét, addig a széki környezet a tér bátrabb belakását, az elbeszélés fragmentáltságát és a helyhez kötődő emlékek aktívabb felidézését segíthette.

A beszélgetések, interjúk és a terepmunka egyik legérdekesebb, de előre nem tervezett elemei azok a séták lettek, amelyekre Mártát elkísértem. A 2000-es évek óta a földrajz- és társadalomtudományokban is megjelent a sétáló interjú jelensége (Evans és Jones 2011). Ezekben a kutatásokban a térben való mozgás és az érzékszervek által is érzelt ingerek tesznek hozzá ahhoz, hogy a tér és az ember viszonya, esetleg verbálisan csak nehezebben hozzáférhető emlékek az akár performanszszerű bemutatás (Németh 2021) vagy a közös (újra)felfedezés által felszínre kerüljenek.

A sétáló interjúk egyik változata az úgynevezett *go-along*, amikor a kutatás alanya vezeti az utat, és az interjúerőt csak elkíséri az egyébként is elvégzendő teendők útján (Evans és Jones 2011: 850; Kusenbach 2003). Ebbe a kategóriába sorolható első sétám Mártával, amikor egy rokonához kísértem el, aki eladásra szánt ingeket varrt össze neki. Útközben Márta ismerősökkel találkozott, és beszélgetett, illetve az általam felteht kérdésekre is válaszolt. Második sétánk úticélját – férje szüleinek házát, ahol fiatal házasként rövid ideig ő is élt – már nem praktikus szempontok alapján választotta, hanem kifejezetten azzal a szándékkal, hogy megmutassa nekem. Ez alkalommal tehát az útvonal kiválasztásában nagyobb szerepet kapott a bemutatás, a kutatási helyzet tudatosítása, azonban itt is Márta diktálta az útvonalat. Pilot-kutatásukban Evans és Jones (2011) arra jutottak, hogy a sétáló interjúk technikáknak inkább az ember adott térhez való viszonyának és nem élettörténetének kutatásában van hozzáadott értéke. Ezzel együtt Márta esetében a közös séták ahhoz mindenképp hozzájárultak, hogy közelebb kerüljek bizonyos jelentésekhez, az elbeszélések térben is több értelmet nyerjenek, és a találkozások által olyan témák is felszínre kerüljenek, amelyek otthon valószínűleg nem jöttek volna szóba.

Az elemzésben közvetlenül az interjúk szövegeit használok, a terepnaplószerű jegyzeteket és a sétáló interjúk nem idézhető részleteit a dolgozatban kiegészítő tudásként kezelem.

Elemzés

Az összegyűjtött anyagok elemzése során arra törekedtem, hogy az elbeszélést szervező, rendszeresen visszatérő vagy ellentmondásokat sejtető motívumokra és témákra koncentráljak. Ezeket igyekeztem mind személyes szinten értelmezni, mind pedig meglátni bennük a strukturális kényszereket.

Biográfia

Az első alfejezetben a beszélgetőtársam által elmondottak alapján rekonstruálható rövid biográfiát fogom ismertetni. Ennek célja, hogy a ténytárház adatok megismerése a későbbiekben támpontot nyújthasson a hangsúlyos témák mélyebb megértésében és a történeti-társadalmi kontextus megtalálásában.

Márta 1949-ben született Romániában, a Kolozs megyei Széken, szülei első gyermekeként. Később még egy fiútestvére lett. Anyja családjá szegény volt, de apja valamivel jobb módú családból származott, ami miatt az államszocialista rezsim kiépülésétől kezdve kuláknak számítottak. Márta a helyi iskola első négy osztályát járta ki, majd 11-12 éves kora körül – szokás szerint – Kolozsvárra került egy zsidó családhoz cselédnek. Itt két évet töltött, de később még évekig visszajárt a városba alkalmi házimunkákat végezni. Az összegyűjtött pénzből a hozományát bővítette, hazatérve és a házasulandó korhoz közeledve ház körüli és mezőgazdasági munkákat végzett, közösségi életet pedig a fonóban és az utána következő táncalkalmakon élt. 17 évesen

megházasodott, férjével először néhány hónapot a férfi szülői házában töltöttek, majd az időközben elkészülő saját házukba költöztek. Az államszocialista Romániában az 1960-as évekre végbemenő kollektivizálás (László 2009) nyomán a korábban saját földeken végzett munkát részben felváltotta a termelőszövetkezeti munka, ahol Márta férje traktorosként dolgozott. A párnak egy gyermeke született, akivel Márta rövid ideig otthon maradt, majd később folytatta a mezőgazdasági munkavégzést is. A 1980-as években Márta elkezdett Budapestre járni, ahol különféle kézimunkáit árulta, majd elvállalt idősgondozási, takarítási és egyéb ház körüli feladatokat is. 1994-től kezdve egyre hosszabban maradt egyhuzamban Budapesten, előfordult, hogy csak 4–8 hetente járt haza, és akkor is csak rövidebb időkre. Mostanra a Széken töltött idők hosszabbak lettek, és valószínű, hogy a jövőben egyre inkább lecsökken majd a Budapesten töltött idő.

Mikroszint – elbeszélés, család, munkaadók

Érdemes elsőként megnézni, hogy Márta elbeszélésében melyek a leghangsúlyosabb motívumok, és ezeket milyen témák mentén hozza elő ismétlődően. Vagyis hogy legszűkebb közegét milyen rendszerek határozzák meg, és ő hogyan navigál ezek között. Az interjúk elemzése során az rajzolódott ki, hogy a fontos motívumok ezen a személyes szinten elsősorban két témán keresztül megragadhatóak. Ezek közül az egyik az otthon, a háztartás és a család viszonyrendszere, a térhez és az emberekhez való kapcsolódás ezen a síkon. A másik beszédes terület a munkaadókhoz és a munka tereihez való viszony, amelyből szintén kiviláglanak azok a tényezők, amelyek Márta élettörténetét személyes szinten integrálják.

„Mindig van dolgom, s nem megyek sehova” – Otthon, háztartás és család

A budapesti lakáséletút-interjú egyik legszembetűnőbb jellemzője az volt, hogy Márta a belakott tereket mind az ott végzett munkával írta le.

Porond volt a földön, utána már tettünk kátránypapírt. Mikor jött az ünnep, szépen a kátránypapírt – mert tudod, hogyha jártunk rajta, akkor csúnya lett – akkor szépen petróleummal bekentem, ha jött az ünnep, és szép fényes volt egy pár nap.

Saját háztartásáról, széki otthonáról (is) úgy tudott legkönnyebben mesélni, hogy aktív cselekvőként ábrázolja magát vagy többes szám első személyben magukat a férjével. Elbeszéléséből az érződik, hogy a terekhez szóban legkönnyebben úgy fér hozzá, hogy a „*dolog*” felől közelít. A fenti példában férjével első közös otthonukról beszél, illetve közös otthonuk kezdeti állapotáról. Szavai azt mutatják, hogy munkájának értéke és eredménye van, ezáltal képes hatást gyakorolni a környezetére, a tér az ő munkájával válik rendessé, széppé, megfelelővé. A lakáséletút-interjút feltűnően behálózó munka-szál önmagában is érdekes, de felmerül annak a lehetősége, hogy azért beszélt abban a helyzetben ennyire ebből a szempontból, mert maga a szituáció is erősen a

munkához kötötte, hiszen Budapestre Márta dolgozni jár, és a beszélgetés helyszíne is az a háztartás volt, ahol nemcsak lakik, hanem dolgozik is a városban. Ez a feltevés a széki interjúk után annyiban bizonyult igaznak, hogy ezekben kevésbé volt állandó ez a narratíva, viszont itt sem tűnt el, sőt olykor még erősebben, az egész életre kiterjedően jelent meg a munka mint életforma.

Ahhoz, hogy jobban megérthessük, milyen szerepet tölt be Márta élettörténetében a munka, érdemes távolabbról indulni. Török Emőke *Munka és társadalom* (2014) című monográfiájában a munka jelentésváltozásait vizsgálja. A szerző áttekinti a munka fogalmának értelmezéseit, és azt találja, hogy köznapi és szociológiai értelemben is általában a pénzbeli juttatásokért végzett erőfeszítést jelenti a munka. Török cselekvésselméleti megközelítésben is megvizsgálja a kérdést, melynek keretében Arendt és Habermas nyomán azt állapítja meg, hogy a munka alapvetően „nem szabad, nem önmagáért végzett tevékenység” (Török 2014: 181). Az újkor kezdete óta a munka elsődleges emberi tevékenységgé vált, az iparosodással egyre inkább bér munka formájában. A termelő bér munka központi szerepének visszaszorulásával többen a munka társadalmának végét látták,⁵ Török azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy sokkal inkább a munka kiterjesztéséről van szó, amennyiben a fogalom már nemcsak a fizetésért végzett tevékenységeket jelenti, hanem szinte minden célirányosan végzett vagy fáradságot jelentő dolgot. A könyvben a jelentés kitágulása problematikus jelenségként mutatkozik, arra alapozva, hogy amennyiben mindenre kiterjed a negatív felhangú munka használata, akkor a szabad és önmagáért végzett cselekvés fokozatosan eltűnik. Ezt a jelentéstágulást Márta elbeszélésében is megfigyelhetjük.

A munka szinte állandó jelenléte az elbeszélésben az (utó)paraszi munkaerkölcs és az önkizsákmányolás fogalmai felől is értelmezhető (Jávor 2000; Németh 2022). A paraszi társadalmak jellemzője Jávor (2000) szerint a munkaközpontú értékrend, a szorgalom és a kötelességtudat, amelyben „a gazdasági célszerűséget az erkölcsi kötelesség és a társadalmi presztízs szempontjai folyamatosan átszínezik” (Jávor 2000: 602). Szék lakossága az utóbbi évtizedek során állt át fokozatosan a mezőgazdasági termelésből a bér munkára, illetve a paraszi kultúrából kinövő folklór termékeinek értékesítésére, így Márta világlátásában a paraszi értékrend komoly szerepet játszhat. Ez a fajta munkaerkölcs és a megélhetési formák közti, átfedésekkel járó átmenet, a párhuzamos tevékenységek fenntartásának vélt vagy valós kényszere és a saját fogyasztás visszafogása önkizsákmányoláshoz is vezet. A saját megélhetésért vagy az utódok anyagi gyarapodásáért végzett, a bér munkán túli, a test erőforrásait a végletekig kihasználó munka nemcsak az államszocializmus alatt jellemző második gazdaságban, hanem a rendszerváltás utáni keretek között is értelmezhető. Az önkizsákmányoló túlmunka egy olyan stratégia, mely gyakran a fizikai szükségletek és a regenerálódás figyelmen kívül hagyásával, beáldozásával jár a társadalmi mobilitás vagy az életkörülmények javításának oltárán (Németh 2022: 4). Amikor Márta Budapesten van, az ott töltött idő szinte tisztán a saját testi erejének és tudásának áruba bocsátásával telik,

5 Ehhez lásd pl. Claus Offe, Ulrich Beck vagy André Gorz munkásságát.

és Székre hazatérve sincs lehetőség „elfelejteni” a megélhetést és relatív jólétet lehetővé tevő munkát. Az önkizsákmányolásnak és a munka köré épülő életnek nemi vetülete is van, amennyiben a bér munkán és a kiegészítő bevételt jelentő munkán túl a háztartásban felmerülő feladatok nagy részét – ahogy Márta esetében is – gyakran a nők végzik el.

„Mindennap csinállok valamit, csak nem végzem el” – mondja Márta, és valóban úgy tűnik, reggeltől estig valamit csinál. Személyes tereit a (re)produktivitás határozza meg: takarítás, vetemény, befőzés, varrás, főzés, mosás. A sétáló interjúk során történt egyik találkozáskor egy női kortársával való beszélgetésben is felmerül, hogy a munkának sosincs vége, csak a halállal, és ezekben a mondatokban kifejezően benne van mindaz, amit a szakirodalom reprodukív munkának nevez (Csányi, Gagyí és Kerékgyártó 2018: 6). Az élet újratermelését olyan feladatoknak az elvégzése jelenti, mint például a háztartási munkák, a gyereknevelés, gondoskodás, az ezek logisztikájához szükséges érzelmi és mentális munka. A kapitalizmusban a termelés feltétele a folyamatos újratermelés, amelyet jellemzően az otthonokban, magánszférában kell megoldani fizetetlenül, ami által a termelésből befolyó profit nőhet, hiszen lényegében a munka egyik fázisa, az újratermelés, regenerálódás a dolgozók magánügye. A reprodukív munka a kapitalista logikában egyszerre alacsony értékű és elengedhetetlen. Többnyire olyan feladatok ezek, amelyek nagyrészt a nőkre hárulnak, akik nemritkán a bér munka mellett végzik ezeket. Fontos jellemzője a társadalmi újratermelésnek az is, hogy alacsony értéke és szűk nyilvánossága miatt alacsony az elismertsége, és kevésbé köztudott, hogy ezek a tevékenységek is tudást és erőforrásokat kívánnak (Csányi, Gagyí és Kerékgyártó 2018).

Az emiatt *láthatatlan* munkának is nevezett feladatok körét Márta a saját elbeszélésében nyomatékosan *láthatóvá* teszi. Élete folyamatos munkaként való leírása arról is árulkodik, hogy a munka számára nemcsak a fizetett munkát vagy a termelést jelenti, hanem azokat a tevékenységeket is ide sorolja, amiért nem kap pénzt. Török Emőke (2018) állításaira visszautalva tehát a „nem szabad” munka kiterjedése minden fáradtságos tevékenységre összeköthető a reprodukív munka példáján keresztül. Ha a termelés elengedhetetlen és kevésbé megbecsült feltételévé válik a gondoskodás, és az élet minden részét a termelés logikája határozza meg, akkor nem csoda, hogy Márta narratívájában a fizetetlen, akár saját otthonban végzett feladatok is munkaként jelennek meg. Ezzel párhuzamosan pedig a munka központi szerepe a paraszti munkaerőkölcsértelmében a helyes élet bizonyítéka is.

Az elvégzett munka hangsúlyozása több szerepet is betölt Márta narratívájában. Feltételezhetjük, hogy egyfajta ellensúlyozása ez a megbecsültség hiányának, azon logika mentén, hogy ha elégszer verbalizálja, akkor mind a maga, mind a környezete számára világosabbá válik, hogy ezek is elismerésre méltó tevékenységek. A munkamotívumban azt is felfedezhetjük, hogy a tevékenykedésen keresztül Márta a cselekvőképességét is demonstrálni tudja. Hatással van a környezetére, és kontrollálja a folyamatokat, kézben tartja, mit, mikor és hogyan kell elvégezni. Ez az irány ugyanakkor ellentmondásos, hiszen előfordul az is, hogy a munka kényszerként jelenik meg.

Úgyhogy dolgoztunk eleget. Mint két ló. Nem kellett itt lovat vegyünk, mert lovak voltunk mük.

Ezzel a metaforával Márta kis túlzással igavonó állatként ábrázolja magát. A befogott állatok képe pedig nem arra utal, hogy a rengeteg munka terhe önszántából került a vállára. Az ellentmondást erősíti az is, ha bevonjuk a munkához is kapcsolódó másik ismétlődő motívumot, az otthon maradását.

Mindig csináltam valamit. Jobb volt, jobb érzés, mint most, látod. Azért nem megyek sehova, sehova. Nem jártam szomszédba, ezek [a szomszédok] ketten örökké együtt voltak. Volt úgy, hogy fél napokat beszélgettek.

Én nem járok soha sehol se. Nincs is időm, de nem is szoktam. [...] Úgyhogy, de én ilyen vagyok. Mindig van dolgom, s nem megyek sehova. S azért már '94-től elszoktam azt, hogy menjek, soha nem is szerettem szomszédolni. [...] De ezt szoktam meg, mert örökké, örökké valami dolgom volt.

A fenti interjúrészletekben megjelenik az is, hogy Márta 1994-től kezdve egyre kevesebb időt tölt széki otthonában. Itt többféle összefüggés lehetősége is felmerül. Egyrészt lehet, hogy ez az „elszokás” részben annak is köszönhető, hogy Márta már előtte is lazábban kötődött a közösséghez, és ez elősegítette a tartós Magyarországon ragadást. Elképzelhető viszont az is, hogy az otthon maradás, elszigetelődés élménye valójában csak '94 után jelentkezett erősen, és az elbeszéléssel kiterjeszti ezt korábbi életére is, sőt személyiségjeggyé teszi, ezzel oldva annak feszültségét, hogy a migráció destruktívan hathatott a közösségi integrációjára. A két fenti lehetőség nem feltétlenül zárja ki egymást. A munkát is bevonva az otthon maradás és Magyarországon ragadás mellé, azt látjuk, hogy az örökös dolgozás is az izoláció narratíváját erősíti. A feladatok végtelensége és az igásló-kép ellenére sem egyértelműen az rajzolódik ki, hogy Márta csupán elszenvedője a kívülről folyton ránehezedő elvárásoknak, előírásoknak. Elbeszélésében a dolgaiban kompetensnek mutatja magát, és érezni azt is, hogy noha a munka természete és mennyisége nem rajta múlik, mégis képes kontrollálni és akár élvezni is a folyamatokat, és közben – ha nem is szomszédol, de – nincs teljesen egyedül.

Nem tudom, most úgy gondolom, hogy nem csinálnám ezt a sok munkát, tudod. Akkor még élveztem, de mondom, azért még [a férjem] segített, azért csűrölt, hazajött, gyapattat vettem, megtekerte, akkor néném jött, befogdostuk, akkor örökké.

Úgyhogy ez van. Eltött. Már annyit nem futok ezután, tudod, mint amennyit futottam.

Az otthoni munkavégzésben megjelenő ágencia akkor válik végleg egyértelművé, mikor azt keressük, mi a különbség az otthon és a másoknál végzett reprodukív munka között: „Ha otthon nem akarok, nem csinálok” – mondja erről Márta. A munka tehát sosem fejeződik igazán be, azonban otthon lehetséges határokat szabni a mennyiségnek és annak is, éppen mihez nyúl az ember.

Majd egyszer. Most elraktam, mert már elegendő volt. Tudod, mikor mindennap azt csinálod. Úgyhogy azt már. Most elrakom, aztán majd mikor még lesz kedvem, élvezsem.

„...nem egy nap kell kifejtetni [a paszulyt], mindennap” – meséli ezt már arról, hogy férjének mit mondott, amikor az beleunt a bab fejtésébe.

Az otthon terein túl az idősödő és egyre gyengébb, betegesebb férjéhez való viszonyulásában is megjelenik az a kérdés, hogy a cselekvőképesség határai hol húzódnak, és arról is kapunk képet, hogy a nemi szerepek a munkához kötődően hogyan oszlotnak meg. A férfi évek óta nehezen mozog, mára főleg ágyban fekszik, el kell őt látni. Naponta néhányszor felkel, és apró munkákat, mint például a babfejtés, elvégez. A róla való mesélésben az látszik, hogy Márta saját kompetenciáját, cselekvőképességét abban is méri, hogy férje mennyire munkaképes. Nagyon negatívan éli meg, hogy már nem tud olyan sok mindent csinálni, és erről is sokat beszél, mégis mindig kiemeli ezt azzal, hogy kiemeli, mi az, amire mégiscsak képes a férfi, és a múltban is milyen tevékeny volt.

Régebben, mikor szűttem, annyit csűrölt ilyen csúkre, Janka, hogy egész nap szűttem, de nem kellett csűröljek a csövekre, hanem annyit csinált, ha hazajött a munkából, hogy elég volt, amíg más estig hazajött.

Márta a férjéről sok pozitív dolgot mond, ezzel mintegy kompenzálva a mostani rossz állapotát, és érzékeltetve egy olyan egységet, amelyben a munkabírás és az autonómia jelennek meg értékként, ami mögött azért halványan felsejlik az is, hogy a most autonómiaként értékelt élmények akkor inkább az egység hiányát jelentették.

De amikor vegyünk sört vagy ilyesmit magának? Soha. Nem vett. Soha. Pálinkánk volt örökké, az nem volt baj. Úgyhogy megvan. De most se, ő nem iszik semmit.

De soha nem mondta, hogy na most mi a fenéért mész [az unokára vigyázni]? [...] Nem haragszik soha.

Megerősíti azt a feltevést, hogy Márta a saját cselekvőképességét a férjére is kiterjeszti, hogy ezt mondja: „Csinál ő, hogyha ott vagyok mellette, akkor dolgozott.” Erősen megjelenik tehát az a kép, hogy a (reproduktív) munka logisztikai, kiosztási része Márta felelőssége, rajta múlik, hogy mi történik, így ha a férje munkabírása csökken, az az ő hatáskörére, ágenciájára is kihat. Annak elfogadását, hogy az öregedést – főleg másokét – tényleg kevésbé kontrollálhatja az ember, szinte refrénszerűen ismétlődő „Ez van, el kell fogadni. Mit csináljunk? Ez van, látod.” típusú mondatokkal erősíti, ami egyébként több olyan széken is feltűnő volt, akikkel találkoztunk az ottlétem során.

„A fiúcska annyira hozzám szokott, hogy nem maradt otthon” – A munkavállalókhöz és a fizetett munkákhoz való viszony

Márta először a negyedik elemi elvégzése után került el hosszabb időre Székről. Ekkor a településtől kb. 40 kilométerre fekvő Kolozsváron töltött két évet, ami alatt egyszer sem látogatott haza. A városban egy zsidó családnál szolgált, a háztartásban felmerülő reprodukív munkákat végezte a gyerekvívázástól kezdve a bevásárlásig.

Fontos szem előtt tartani, hogy bár szerepeit tekintve nagyobb elvárásokkal találkozik, Márta ebben az időben egy 12 éves kora körül járó gyerek, amit a visszaemlékezéseiben is felfedezhetünk.

De a fiúcska annyira hozzám szokott, hogy nem maradt otthon. Soha. Örökké jött velem. És akkor. Ugye hát, kicsi volt. Most aztán nem is bánták az anyjáiék, hogy csak vigyázzak rá jól.

Ebben a részletben, amelyben a munkaadói kisfiáról beszél, Márta abban a kettős szerepben jelenik meg, hogy egyrészt felelősséggel tartozó, dolgozó felnőtt, másrészt viszont – elsősorban a kisfiú szemében – játszótárs is. Amikor 20-30 évvel később elkezdi Magyarországra járni, és először „ottragad”, hogy bentlakásos idősgondozási és háztartási feladatokat végezzen, újra megjelenik a munkaadókhöz való viszony kettőssége. Azt látjuk, hogy amellet, hogy dolgozik nekik, érzelmi kapcsolatot is kialakít, történeteink sokszor az érződik, hogy némelyik munkaadóját igazán megszerette, és szép emlékként tekint vissza az együtt töltött időre. Fontos szem előtt tartani az érzelmi kapcsolatoknak azt a szakirodalomban (Várad 2018: 145) is rendre kiemelt szerepét, hogy elfedjék, sőt megerősítsék az elkerülhetetlen hierarchiát a munkaadó és a munkavállaló között, a kapcsolódások ugyanakkor a hatalmi helyzet felfüggesztéseként is értelmezhetőek (Turai 2018: 230).

Én is mentem a temetésre velük. Úgyhogy már sok mindenben által kellett döccenjek. Látod? De rendbe van, átdöccentünk.

Ebben az idézetben arról beszél, hogy az egyik gondozottja halálakor a szűk család mellett ő is ott volt a temetésen.⁶ Itt is előbukkan a már említett, ismétlődő „ez van, ezt kell elfogadni” motívum is; az „átdöccenés” hangulata az érzelmi bevonódás, gyász megéléséről árulkodik, amellet, hogy a beletörődés ezúttal is az öregedés, elmúlás témájához kapcsolódik.

⁶ Turai (2018: 230) könyvében egy hasonló témájú részletet olvashatunk egy szintén széki nővel készült interjúból.

Ahogy azt az otthonnal kapcsolatos részben már említettem, Mártának a bér munkaként, tehát másoknál végzett tevékenységek mennyiségének és mibenlétének megválasztásában alacsonyabb az ágenciája, hiszen ezekben a helyzetekben akkor is meg kell csinálnia a dolgokat, ha éppen nincs kedve. Az e téren elvesztett cselekvőképességét narratívájában azonban visszanyeri máshol. Munkaadóira képes kritikus szemmel tekinteni, és önérzetesen kifejezi, ha határátlépést tapasztal, valamint kereskedelmi tevékenységében tudja használni erőforrásait is, amivel bizonyos mértékig felülke-rekedik rajtuk.

Elbeszélésében a fizetségért végzett reprodukív munka kapcsán is feltűnik a „do-log” felől való közelítés. *„Na látod, én már akkor megkezdtem a dolgot, és még mindig dolgozok”* – mondja kolozsvári éveiről. Ágenciáját és az általa végzett munka értékét elbeszélésében azzal is láttatja, hogy másokban, például munkaadóiban is nagyra becsüli az ügyességet, szorgalmat, a reprodukív munkákban való gyakorlatiasságot.

Márta munkáit mindig az informalitás csatornáin keresztül kapta és kapja most is. Feketén dolgozik, önálló lakhelye a befogadó terepeken (Kolozsvár, Budapest) nincs. Ez azt is eredményezi, hogy önmagában véve kiszolgáltatott a helyzete.

Ezt a papírforma szerinti kiszolgáltatottságot tehát nem csoda, ha narratíváival és a hétköznapiakban való cselekvőképességével tölti ki, magáévá téve az informalitás terét.

Mikroszint – összefoglalás

A szociológiai képzelőerőt működtetve elsőként Márta életének legszűkebb terei kapcsán pillanthattunk bele a társadalmi hierarchiák és a személyes ágencia „játékába”. Az otthonnal és a munkaadókkal való viszonytal kapcsolatos elbeszélésből azt láthatjuk, hogy Márta életében meghatározó szerepet játszik a munka mint kényszer és ugyanakkor az ágencia felmutatásának terepe. A munkáról való beszédben a reprodukív munkán keresztül tetten érhető a nemi szerepek strukturáló ereje, amelyek ezáltal a munkavállalásra is kihatnak. Munkahelyein a cselekvési tere beszűkül, megmutatkoznak a hierarchia jelei, amelyek oldására a személyes kapcsolattal törekszik általában mind ő, mind a munkaadói, illetve itt is fontos szerepet kap a munkaképesség demonstrálása a kontroll visszanyerése érdekében.

Mezoszint – intézmények és hálózatok

A fentieket folytatva középszinten is két témára osztom az elemzést. Az otthon színterét a település, Szék színterére, a munkaadókkal való viszonyt pedig az e viszonyoknak háttérrel adó migrációra cserélem, és törekszem megmutatni, az ezekben rejlő kényszerek hogyan hatnak Márta életútjára, és ő hogyan helyezi el magát ezekhez képest.

„Egész nap ki voltak állva, hogy jönnék a románok. Én nem hittem.” – Szék hálózatai

„Az egykori Szék[en], melynek lakossága elérte valamikor a 6000 főt, a 2011-ben tartott népszámlálási adatok szerint 2.459 főt számláltak, a lakosságnak számottevő hányada magyar etnikumú: 93,78%, a lakosság 3,58%-a román etnikumú. A lakosság 2,2%-[á]nak pedig nem ismert az etnikai hovatartozása. Vallási hovatartozás szempontjából a lakosság 73,32%-a református, 9,92%-a hetednapi adventista, 6,43%-a római katolikus, 3,66%-a ortodox, 2,77%-a pümkösdista. A férfi lakosság nagy része napjainkban az építőiparban dolgozik és igen nagy megbecsülésnek örvend, ugyanis a széki munkaerő igencsak keresett ezen a téren, a nőket pedig főleg mint kitűnő háztartásvezetőket ismerik.”⁷

Ezt a leírást találjuk a település honlapján, ha általános információkat keresünk, és a benne felsorolt jellemzőket tekintve Márta egy tipikus székinek mondható: magyar etnikumú, református vallású és „kitűnő háztartásvezető”, már amennyiben ezen azt érthetjük, hogy nemcsak a saját háztartásában, hanem másoknál is, foglalkozásszerűen végez reprodukív munkákat. Persze az idézett részlet a végletekig egyszerűsít és sztereotipizál, mégis felsejlik benne néhány jellemző vonás. Az egyik ilyen a demográfiai adatok közé is becsempészett nosztalgia, a letűnt fénykor – 6000 fő – visszaszárítása. Szék valaha valóban virágzó helynek számított; a középkorban szabad királyi városi ranggal rendelkezett, sóbányái voltak, jólétével kiemelkedett térségének, a Mezőségnek a falvai közül, aminek a nyomai a 18. század környékétől kezdve már egyre inkább csak a település kultúrájában maradtak fenn (Kádár 1903: 380). A falu közösségének múltjára visszatekintő ellentmondásos nosztalgiát Márta elbeszélésében is találunk.

Azelőtt más volt azelőtt, mentek az anyám idejébe, akkor mentek a szomszédba. Mentek egyik a másikához. De most senki. Senki, senki.

A részlet rövidebb időtávra tekint csak vissza, de azt látjuk, hogy Márta úgy érzi, régen erősebb volt a szociális háló a faluban, miközben ő is része a felbomlásnak azzal, hogy elmondása szerint nem sűrűn jár másokhoz.

A másik árulkodó mondat a honlap szövegében az emberek romantikus egyszerűségben való ábrázolása, amiről azt feltételezhetjük, hogy akár a turisztikai marketing eszköze is lehet. Szék ugyanis a 20. század második felében a kibontakozó táncházmozgalom és a néprajzi gyűjtések ikonikus helyszínévé vált (Molnár 2005). A községben – valószínűleg történelmi múltjának és viszonylag elszigetelt földrajzi helyzetének is köszönhetően – sokáig elevenen éltek azok a népművészeti gyakorlatok és szokások, amelyek az ‘60-as évektől érkező gyűjtőket lázba hozták. A székiek ekkor

⁷ <https://www.szek-sic.ro/szek-kozseg/altalanos-informaciok>.

felismerték ennek jelentőségét és gazdasági hasznát, így elkezdtek építeni is azokra a jellemzőkre, amelyekről tudták, hogy vonzhatják az érdeklődőket.⁸ Már csak azért is érdekes a nők „kiváló háztartásvezetökként” való ábrázolása, mert éppen a helyi folk-lór iránti érdeklődés fellendülésével kezdtek a széki nők nagyobb mennyiségben eladásra szánt szőtteket, varrottasokat, egyéb kézműipari cikkeket is készíteni, ami túlmutat a társadalmi reprodukción. Márta a mai napig sokat varr, korábban saját szövőszékén szőtt is. A helyi népi kultúra iránti érdeklődés fellendülése emellett kapcsolati hálójának bővülését is jelentette, amiről a migráció hálózatait tárgyaló alfejezetben részletesebben is írok.

Márta történeteiben Szék közössége sokkal komplexebb módon jelenik meg az építőipari munkás férfiak és háztartásbeli vagy takarítónők együttélésénél. Az egyik leghangsúlyosabb, a falubeliekhez való viszonyról szóló téma az előjogokra, anyagi juttatásokra való jogosultság kérdése. Elbeszéléséből az látszik, hogy alapvetően általában reciprocitásban gondolkodik, valamit valamiért alapon, de a cserék sokféle formát ölthetnek, és főleg informális síkon jönnek létre.

Ez a szoba, mert azt mondta apósom, hogy ha már csináljuk, akkor már csináljunk még egy szobát. Ugye még akkor nem volt fürdőszoba. Azután csinálódott az is. Akkor nem engedték, engedélyt nem akartak adni, hogy csináljuk, bontsuk el. De aztán addig, hogy megengedték mindennel. Olyan volt, akkor egy nem idevalósi elnök vagy valami román volt, s nem engedte. De már addig jártunk, mondtuk neki, hogy na, akkor még nem volt fürdőszoba, csak két szoba.

Más kontextusban kiderül, hogy bár ebben a részletben megjelenik az etnicitás kérdése, Márta narratívájában elsősorban nem a románság az akadályozója az informális cserék létrejöttének (bár a nyelvi akadályok kétségtelenül húznak határokat), hanem inkább az, ha nem széki a hatóság embere. Úgy tűnik, a lokálisan működő hivatalos szervek rugalmasan mozognak a formalitás és informalitás között azzal a feltétellel, hogy van helyi kötődésük, hiszen ebben az esetben válik számukra is értelmezhető cserealappá például a komaság⁹ vagy valamilyen szívesség elvégzése. A helyi/rokon alapú kölcsönös szívességek rendszere a munkaközpontú elbeszéléshez hasonlóan a paraszti társadalmak jellemző vonása (Jávor 2000).

Aztán itt jóban is voltunk a rendőrrel, és többször is mehettünk, kaptunk útlevelet, mert azért hoztunk ilyen, én gyűrűt, én filbevalót hoztam nekik, feleséginek, úgyhogy volt elég jó elnézésünk. Nem ingyen, érted. De azért volt, volt, aki adott, az kapott is.

És akkor, mikor megyek, én s már, akkor mindig viszek a doktornénak, és veszek valami csokoládét, aki írja meg a receptet, és mer csak ketten vannak az egész faluba, elfogadja, és jól is teszi, hát azért viszem, hogy fogadja el. De pénzt nem fogadnak el.

8 Ennek későbbi, jobboldali politikai narratívák erősítésére használt burjánzásáról Pulay Gergő (2004) publicisztikájában olvashatunk.

9 Komák azok, akik nem feltétlenül kölcsönösen, de egymás gyerekének keresztszülei. Nem biztos, hogy vérrokonok, de a komaság által szinte rokonná válnak.

A fenti két idézetben is láthatjuk, hogy bár a cserék a lefizetés határait súrolják, Márta mindaddig vállalhatónak tartja őket, ameddig az előjogokért valamilyen formában megfizet. Másik fontos tanulsága a kiemelt példának, hogy az ügyintézésnek, üzletelésnek ez a módja átível a politikai rendszereken (lásd pl. Vigvári 2020); erősebb a helyileg szerveződő megoldási módok szövete, mint a felülről jövő jogszabályi, politikai keretek.

A valamit valamiért elvének fontosságát Márta elbeszélésében akkor érthetjük meg mélyebben, ha megvizsgáljuk, hogyan viszonyul a szociális juttatásokhoz és a pályázati rendszerekhez.

Ugye most megpályázol valamit, kapod meg. Itt úgy van, aztán nem tudom, Magyarországon, hogy hogy, de itt nagyon sok van. Ilyenből milliárdosak. Igen, hogy más futhat, amíg megbolondul, de olyan pályázatok vannak, hogy nem is tudom, hogy hogy tudja megengedni az állam ezeket. Nem sajnálom, mert mik már úgyse pályáznánk [...] Sose dolgoztak. És jobban élnek, mint egy miniszterelnök.

Azért nem tudom. Nem tudom. Ez a jó, vagy a régebbi jó volt. Mert azért ezek sok, azért ezek sok pénzt elvisznek. Azért neked, s a másoknak s a harmadiknak kell dolgozni, hogy legyen éved. Érted, hogy kapjál majd egy kis nyugdíjt. De sok, nagyon sok disznóság van. Nem lehet elmondani, hogy mik vannak. [...] Meg azt mondták, hogy a régi Ceaușescu-időben mi volt, ilyen nem volt. Ha nem dolgoztál, akkor megkérdezték, hogy honnét van ez a szekered vagy lovad vagy más volt. Jobb volt. Jobb volt az, mert más. Most mindenki. Mindenki csak a pályázat, a pályázat, hogy kapjon pénzt.

Amiről itt Márta beszél, az az utóbbi években Széken is megjelenő EU-s pályázatok jelensége. Elmondása szerint a nála fiatalabbak között sokan vannak, akik pályázati pénzekkel csálnak, és magáncélra költik az összeget, majd valahogy megoldják, hogy az ellenőrzésen zöld utat kapjanak. Ahogy mondja is, a problémája nem feltétlenül az, hogy nem ő kapja meg ezeket a forrásokat. Egyrészt tisztességtelennek, értékrendjével ellenkezőnek tartja a pénzszerzésnek ezt a módját, másrészt igazságtalannak is érzi. E két szempont mögött ismét felsejlik a munka motívuma. Bár első látásra hasonlíthat egymáshoz a pályázati ügyeskedés és a rendőrnek tett szívesség, a különbség az, hogy Márta úgy érzi, ő megdolgozik azokért a dolgokért, amelyeket megkap, míg másoknak az ölébe hullik a vagyon. A fenti részletekben Márta annak feszültségébe is kerül, hogy tudja, hogy a román államszocializmus időszakát egyértelműen rossz korszakként szokás megítélni, ő hirtelen mégis azon kapja magát, hogy úgy érzi, a számonkérhetőség, igazságosság, érdem szerinti elosztás jobban érvényesült akkor. Itt a helyi viszonyokon keresztül Márta az államhoz való viszonyáról is beszél, ami a pályázatokkal rokon szociális juttatások témájában is folytatódik.

És kapják a jó betegnyugdíjt. Hányan, s semmi bajuk nincsen. Semmi. És azt hogy kapják?

S ezernyolcszáz lej [kb. 139 000 Ft], gondold el, minden hónapban. Én kapok ezerkétszáz lej [kb. 93 000 Ft] nyugdíjt. Ők csak az apjuk után kapnak ennyit.

Jó, már úgyse sokat kell adjanak. Mi már nem élhetünk, nem tudom, meddig, csak sokszor bosszant, hogy ilyen sok pénzeket kapnak, és akkor ő nem látta az apját, s aztán nem kap semmit. Érte. De hát mindegy.

Betegnyugdíj, túlélő hozzátartozói nyugdíj és még ki tudja, hányféle, a román államtól igényelhető juttatás. Márta maga se tudja követni, de azt látja, hogy ha az összegeket összeveti, nem találja az igazságos, elvégzett munka vagy valódi rászorultság szerinti elosztást. Ebben a témában a munkával elért érdemen felül az is megmutatkozik, hogy Márta azt is jogos igénynek tartja, ha valaki betegsége, a (második világháborús) fronton meghalt rokonai vagy az igazán nehéz szociális helyzete miatt tart igényt pénzre. Feltételezhető, hogy a segélyek kapcsán az igazságtalanság érzete részben abból fakad, hogy vannak valóban jelentős különbségek a megkapott juttatásokban, amelyek mögött olyan bonyolult, bürokratikus nyelven megfogalmazott jogszabályi szempontrendszer állhat, amelyet nehéz követni.¹⁰ Ezenkívül abban is vannak különbségek, hogy ki milyen juttatásokat igényel egyáltalán. Márta például valószínűleg részesül bizonyos nyugdíjon felüli kiegészítésekben is, de sokszor beszél arról is, hogy csak gondolkodik rajta, hogy el kéne menni elintézni, tehát akik különböző okok miatt mindent el tudnak intézni maguknak, esetleg többfajta szociális segítséget kaphatnak.

Márta háztartása, családja valójában nem szorul rá további bevételekre, mégis úgy érzi, mások érdemtelenül sokat kapnak. Ezt a jelenséget a szociológiai szakirodalom jóléti sovinizmusnak nevezi, és gyakran tematizálja például bevándorlókkal vagy romákkal kapcsolatos attitűdvizsgálatokkal kapcsolatban (Enyedi, Fábíán és Sik 2004). Ezekben a kutatásokban az látszik, hogy a felülről jövő politikai narratívák is befolyásolják azt, hogy a kisebbségi csoportokat ne tartsák segítségre érdemesnek. Márta és Szék esetében azt figyelhetjük meg, hogy a közösségen belül jönnek létre törésvonalak annak mentén, hogy ki mennyit kap. Itt valószínűleg nem politikai narratívák befolyásolják leginkább az igazságtalanság érzetét, hanem talán maga a hozzájutás módja, és hogy a potenciális jogosultak hozzáférése nagyon különböző. Az sem egyértelmű, hogy az adott juttatásra jogosult-e valaki, az meg végképp nem, hogy hogyan juthat hozzá, és pontosan mennyit kaphat, így az egyébként a jóléti állam látszatát fenntartani igyekvő rendszer a lokális közösségre dezintegráló erővel is hat.

Mártát narratívája kettős viszonyban láttatja a település közösségével. Egyrészt egyértelmű, hogy életútját sok szempontból a lokalitás és az ő generációjának még magától értetődő szokásrend határozza meg (Bondár 2005), másrészt viszont el is határolja magát ezektől. Itt ismét felmerül a korábban otthon maradásnak nevezett motívum, valamint az örökös munka is. Elbeszélése szerint soha nem ment sehova, mert nem is szeretett, és örökké dolga is volt, de egyébként is különbözik, ki is emelkedik a többiek közül, még ha függ is tőlük. Az alábbi példán is észrevehetjük azt a kettősséget, hogy a

10 Amennyire az internetes fordítás érteni engedte, a túlélő hozzátartozói nyugdíjról szóló tájékoztatóban is olyan sokféle lehetőség és beadandó dokumentum van, amelyek alapján különösebb jogi tudás nélkül nehéz kiszűrni, az adott körülményekért mennyi pénz jár (<https://www.cnpp.ro/en/pensia-de-urmas>).

történet mélyen be van ágyazva a lokalitásba, magukat Márta azonban mégis kiemeli, másnak mutatja, akik nem hisznek a pletykáknak, hanem helyette dolgoznak.

Este jön haza [a férjem], s mondom, hogy el van állva már ott, ahogy jöttek be a Kapuson, ott ki voltak állva emberek, fák, hogy ne jöjjenek be a románok, de nem volt semmi igaz, csak valaki elindította. Mondom, te, hát el tudtál jönni ott a Kapuson? – mondom neki. Vannak még sok traktor s emberek? Hol? Nincs ott senki az égvilágon. Hát mondom, mindenki azt beszéli, jönnek románok. Jönnek a fenébe, ne félj, mert nem jönnek, aszondja. Úgyhogy reggel indultam Pestre. Egész nap ki voltak állva, hogy jönnék a románok. Én nem hittem.

A beágyazódás-kiemelkedés feszültsége utalhat egyfajta mobilitási útra is. Ide illeszkedik az is, ahogy Márta a házuk használatáról beszél. Széken jellemző, hogy házaspárok akár kétemeletes családi házakat építenek, amelyeknek valójában csak a földszinti egy-két helyiségét használják, a fenti terek pedig inkább reprezentatív funkciót töltenek be, nem igazán alszik vagy lakik ezekben senki (vö. Bondár 2005: 174). A ház felépítése és az, hogy Márta és férje a lenti, kisebb részt használják főleg, rájuk is igaz, Márta azonban megkülönbözteti magát a többiektől abban, hogy aktívabban használja a fenti tereket, unokája például bátran játszhat, és rendetlenséget csinálhat bennük. A helyi státuszszimbólumokon való felülemelkedés fakadhat a nagyvárosi hozzáállás elsajátításából is, amellyel például budapesti munkái során találkozhatott.

„Mondtuk, hogy ne te ne, még itt vannak székiek!” – A migráció hálózata

Kolozsvári szolgálásával Márta szinte gyerekként tapasztalta meg először azt, hogy pénzkeresés céljából hosszabb időre elszakad otthonról. Ez Széken nem volt szokatlan még a romániai államszocializmus kiépülése után sem. Generációk óta ismert gyakorlat volt a nők körében a kolozsvári cselédség, vagy később házasként az alkalmi mosás, takarítás a város polgári háztartásaiban (Bondár 2005: 165; Pulay 2005: 145).

Csütörtökön s vasárnap volt kimenő a cselédleányoknak.¹¹ Minden csütörtökön délután ki volt adva, hogy mit tudom én, 5-től 6-ig ki lehetett menni. De a fiúcska anynyira hozzám szokott, hogy nem maradt otthon. Soha. Örökké jött velem.

Ebben a korábban már részben idézett részletben fontos látni, hogy ugyan informális kapcsolatokon alapult a cselédség megszervezése, volt annyi intézményszerűség is, amennyi lehetővé tette a cselédek – és falubeliek – találkozását a városban. Az, hogy Márta ezekre az alkalmakra is magával vitte munkaadói kisfiát, némileg elmossa a határokat cseléd és városi polgár között, Mártát talán kicsit eltávolítja otthoni közösségétől, és közelebb viszi a városi környezetéhez.

¹¹ A széki cselédleányok kolozsvári kimenője jelenik meg Kányádi Sándor *Fekete-piros* (1972) című versében is.

A székiek – hiszen a kolozsvári tapasztalatok miatt korábban sem volt ismeretlen számukra a vándorlás – kapni tudtak az alkalmon, amikor az 1980-as években lazulni kezdtek a határátlépési szabályok. Nemcsak a Kolozsvárra járás gyakorlata, hanem a Szék népművészetének felfedezése által kiépült kapcsolatrendszer is tágitotta a Budapest felé vezető csatornát. A Romániából kezdetben csak kétévente – vagy ha gyakrabban, akkor szervezett turistaút résztvevőjeként –, rövid időre megközelíthető Budapesten nagy érdeklődés mutatkozott a székiek iparművészeti cikkei iránt, a népművészeti érdeklődés adta kapcsolatrendszerek pedig később is használhatóak voltak, és presztízszt is jelentettek (Turai 2018: 160). Ez a „folklór-hálózat” és az ennek is alapjául szolgáló közös nyelv az etnicitás erejét mutatja abban, hogy Budapestre indul a migráció (Pulay 2005: 147; Bondár 2005: 173).

...apám járt Szatmárra dolgozni, és az a buszos, aki hozta őket, a csoportot haza, az is járt így Magyarba. És akkor rengeteg dolgot megvásárolt tőlem. Állandóan szőttem, gypjúpárnákat, falvédőket. És akkor, mikor jött, mindig vásárolt egy csomót, ő is vitte, s adta drágábban. Úgyhogy ezért voltam, amikor fiatal voltam, ezért voltam annyi dolgom. Most már nincs annyi, vagy csinálok magamnak, de látod, de nem annyi, már annyi nincs. Annyi, szeretem a rendet, szeretek rendbe rakni mindent, de már nem, [a férjem] sokszor mondja, hogy mi a nyavalyát csinálsz. Miért nem fekszel le már. Mondom, még nem végeztem el a dolgot.

Ebben az idézetben láthatjuk, hogy a folytonos munka nemcsak a reprodukzív, hanem a termelő munkára is vonatkozik, sőt, Márta megjelenik kereskedői szerepben is, ami a mai napig is az egyik bevételi forrása. Ma nagyrészt Magyarországon kereskedik a termékeivel, de továbbra is használja hozzá a széki hálózatait. Az informális cseréket a társadalomtudományokban alapvetően nehéz kutatni, hiszen a hozzáférés a hálózatokhoz nem feltétlenül egyszerű. Márta esetében mégis azt figyelhetjük meg, hogy szinte minden kapcsolata, kereskedelmi partnere, munkaadója magától értetődően az informalitás csatornáin keresztül működik.

Csak mentem, de akkor ott a Budai Skálánál, tudod, hol van? Ott lehetett árulni, aztán jött a rendőr, futottunk. Az Astoria alatt is lehetett úgy árulni. Ott is, ha jöttek a rendőrök, futattunk. Csak akkor még az volt a jó, hogy a kapukat nem voltak bezárva abban az időben még, érted, hogy felmentél a föld alól, befutottál, felmentél a tizedik emeletre is. Hamar a két táskával, de az már elmúlt, mert most már mindenütt bé van a zárva kapu. Most már nem tudsz bémenni. Akkor az nagyon jó volt, hogy lehetett mindenüvé befutni.

Az egyre enyhülő szigorú államszocialista, majd az útkeresésben lévő rendszerváltás utáni Magyarországon az informális gazdaság nagyobb teret kapott a nyilvánosságban, mint ma (Danyi és Vigvári 2019: 17). A mozgósítható székiek (főként a rugalmasabb időbeosztással rendelkező nők [Bondár 2005: 174]) – érzékelve a keresletet – árujukkal az ‘70-es évektől rendszeresen elkezdtek járni Budapestre, ahol közterekre kiállva árultak akár csoportosan is (Bondár 2005). Érdekes eleme Márta

visszaemlékezésének, ahogy bérházak nyitott kapuiról mesél, amelyek értékes mendekeket nyújtottak az illegális utcai árusoknak félnyilvános térként.

Akkor úgy volt, hogy fel kellett iratkozni, és nagy busszal mentünk. [...] Akkor megvolt, hogy két csomag, kész. Többet nem lehet. De aztán volt először, úgy mentem is, hogy ugye nekünk már volt akkor ez a pálinkafőző üstünk. És akkor volt sok pálinka, és volt nekünk olyan. Valaki szerzett, hogy akármennyit általveszen. Volt, mikor mentem a busszal, és tudod, mi az a cserge? Ez egy olyan takaró. [...] Na, abba a csergébe beletettem egy 20 literes bádogot, műanyagot, és belé egy nagy táskába, az volt egy csomag. Úgyhogy mentünk [a lányommal], ketten ültünk egy széken, a busszal, így, ahogy ültünk. Ő itt fogott egy 10 literes bidont. Benne volt egy valami valamibe csomagolva, mellette ültem én. Itt is egy 10 literes, és még volt két-két taszka, az már ott volt 80 liter pálinka, és mentünk, de többször mentünk aztán. Egyszer szólt a vezető, hogy hallotta, hogy ilyen sok pálinkát visszük. Szálljunk le, nem visz. Már fel voltunk a Királyhágónál, és mondta, hogy szálljunk le, mert nem visz által, mert nem lehet. Mert megtalálják, akkor visszatérítik a buszt. Mondom, ha megtalálják, elveszik, akkor legyen az övéké. Mondom, én akkor se szállok le. [...] Tehát rizikós. Ő megkér, ha elveszik, mondom, ha elveszik, van még otthon. Átmentünk, meg se néztek. De gondolhatod, mikor letett a busz, 100 literrel az utcán.

Az utcai árulás, és még inkább a nagy mennyiségű szeszes ital Magyarországra csempészése nagymértékű kockázatvállalásra utal, azonban fontos látni azt, hogy az elmesélt helyzetben Márta valójában nem fél, valami miatt mégis megéri neki és falubelijeinek az utazás. A migrációs szakirodalom kiemeli, hogy a vándorlásban alapvetően fontos szempont a kockázatcsökkentés (Massey et al. 1993). Márta esetében azt feltételezhetjük, hogy a biztonságérzetet részben a migráció infrastruktúrája (Xiang-Lindquist 2014) nyújtotta. Az a kapcsolatrendszer, amelyben tudta, hogy árujának egyrészt biztos kereslete van, másrészt valahogyan akár a határról is biztosan haza tud jutni, tehát nemcsak egyéni ügye az ingázás, hanem be van ágyazva egy tágabb rendszerbe, amelyben mindenki a hazatérő vándorlásra van berendezkedve, és ehhez alkalmazkodik a logisztika, például a rendszeresen közlekedő buszok is (Pulay 2005).

Eltőtt, akkor azért mentünk. Mondom, árulni. Apámmal is voltam, anyámmal is voltam. Vittem ötöt is, és akkor mentem unokatestvérekkel. Azokkal is mondom, mikor bementünk a szállodába este. Magyaráztam neked, hogy itt tiszta tükör volt, ott a Béke Szállodában, későre mentünk be. Mondtuk, hogy ne te ne, még itt vannak székiek. És magunkat láttuk a tükörben. Azért az is jó volt. Sok mindent. Azt hiszem, ez is egy jó közmondás, hallottad. Sokféleképpen jár az ember életében, ha nem hal meg idejében.

A Budapestre járás kezdeti éveiről Márta önmagáról festett képe egy úttörőt mutat, aki a családtagjait viszi magával, és talpraesetten megoldja a váratlan helyzeteket. Ebben az időben Székről nagy számban kezdtek férfiak és nők is Budapestre járni vendégmunkára vagy árulni, de hosszabb távon főként a nők maradtak benne a körforgásban

(Bondár 2005; Pulay 2005). Úgy tűnik, Márta ebben a székieket kollektívan érintő folyamatban központi résztvevőként tekint magára.

Volt egy öreg néni is meg egy idős bácsi is, mind a kettő kicsit... nem voltak komplettek, de fogadtak azért. Ott hegyén-hátán aludtunk, ott férfi, nő, mindenki egybe. Ki kellett menni a WC-be megmosakodni egy kicsit, nem úgy volt, hogy volt fürdőszoba, ott, csak úgy. És akkor ott lefeküdtünk négyen-öten egy ágyba, aludtunk, reggel felkeltünk, s indultunk megint árulni. Hát akkor az volt az idő.

A székiek kezdetben olyannyira együtt mozogtak, hogy a legtöbben egy helyen, az idézetben is említett néhány, tömegszállásként üzemeltetett Bartók Béla úti lakásban aludtak, ha Budapesten voltak. A Szék és Budapest közti mozgást tehát nemcsak a pesti értelmiséggel kialakított kapcsolatok kölcsönösen előnyös hálózata, hanem a Széken belüli hálózatok Budapestig való kiterjedése is katalizálta. Később már nem, de ebben az időben Márta is része a székiek összetartásának, amelyben „inkább az otthoni lokalitás újratermeléséről van szó, mint új, migráns közösség építéséről” (Turai 2005: 189).

„Úgyhogy úgy kerültem oda, akkor még nem ment senki takarítani. Gondoltam, én elmegyek” – meséli Márta azt a történetet, hogy 1994 környékén hogyan vállalt el először háztartási munkákat is. Bondár tanulmányában 1996-tól számítja azokat az éveket, amikor a széki nők elkezdenek tömegesen hosszabb időre Budapesten maradni (Bondár 2005: 166), vagyis Márta valóban úttörőként, viszonylag hamar dönt amellett, hogy a kereskedelemből származó bevételeket a kiszámíthatóbb munkavállalással, idősgondozással, takarítással, vasalással egészíti ki. A legtöbb széki nőtől eltérően nem váltótársas rendszerben dolgozik, és nem albérlésben lakik a falubelijeivel, hanem mindig munkaadójánál kap szállást, munkájáért cserébe. Ebben pedig egyszerre van jelen az individualizmusa, a korlátozott térhasználat¹² cselédségből megmaradt megszokása és az a cserealapú gondolkodásból eredő megfontolás is, hogy ha adhat munkát is pénz helyett, akkor a fizetését inkább félreteszi más javakra, és „segítséggel” fizet a fekhelyért.

Hát, hogy fizetnek? Hát Pogányék se fizettek, Ágnes se fizetett. Nem is vettem volna el a pénzt. Hát, ha ott aludtam, de nem ingyen aludtam ott, hidd el, hát tudod, mert azért sokat segítettem. [...] De szívesen csináltam. Nem arról van szó, hogy csináltam. És kitakarítani is. Állandóan volt mit.

Márta elbeszélésében a későbbi időkről beszélve is úgy mutatja saját cselekvőképességét és azzal emeli ki magát a többiek közül, hogy azt mutatja, ő elbírtá azt is, ami másoknak esetleg lealacsonyítónak számított.

12 Habár Márta – és a hozzá hasonlóan kolozsvári cselédségen szocializálódott széki nők – budapesti munkákhoz való hozzáállásában nagyban megjelenik a cselédség tapasztalata, a fővárosban vállalt munkákat már sosem nevezik cselédmunkának (Bondár 2005: 165; Németh 2016).

S pénteken már Katától futottam, mert mentem le a Balatonra. Éjjel. Ki ment volna egy órákor, Janka. Le, s reggel mentem árulni Almádiba, s szombat-vasárnap mentem Káptalantótiba, és onnét futva haza, mert ott voltak a macskák. Úgyhogy ezt nem sokan csinálták volna meg.

Az előző alfejezet végén kitértem Márta társadalmi mobilitására mint a narratívájában mutatkozó feszültségek lehetséges okára, amelyre utaló nyomokat a migrációjához, budapesti életéhez kapcsolódóan is találunk. Elbeszélésében az látszik, hogy az évek során Budapesten stabilizálódtak a helyi kapcsolatai is, közeli, már-már családi kapcsolatba került azokkal a családokkal, akik háztartásukban foglalkoztatták. Ezáltal hozzáférést nyert azokhoz a kapcsolatrendszerhez is, amelyek ezeket a jómódú, (felső) középosztálybeli családokat vették körül. Számára a város már nemcsak a két otthonlét közti hely, ahova dolgozni jár, hanem épít is az ott igénybe vehető szolgáltatásokra, noha a végleges átköltözésre nem gondol.

A budapesti és széki élet összehasonlításában ismét feltűnik a változásban rejlő feszültség: *„Most az úgy van, mint Pesten, nem ismerjük egymást. Mondtam, hogy ez most falun is ez van, hogy senki senkihez nem jár.”* Az, hogy megismerte, Pesten hogyan működnek a szociális hálók, szomszédsági viszonyok, lehetséges, hogy része éppen annak is, hogy ma már Széken is azt tapasztalja, hogy megváltoztak ezek.

Középszintű integráló tényezők

A lokális és migrációs hálózatokat vizsgálva azt látjuk, hogy Márta életére nagyon erősen hatnak a Székre jellemző működésmódok, az informalitás, a helyi kultúrából származó előnyök. Ahogy a cserealapú, munkát középpontba helyező gondolkodásban megtalálja helyét és cselekvőképességét, úgy a felülről (állam, EU) érkező lehetőségek kiismerhetetlenebb, igazságtalanabbnak tűnő rendszerében elveszik, és eltávo-lodik általuk a közösségtől. A székiek lokális és Budapestig is elérő hálózatának Márta is része, migrációs és életútja sok szempontból tipikusnak nevezhető a széki nőket tekintve. A szociológiai képzelőerő adta keret szempontjából is fontos azonban, hogy a beágyazottságot újra és újra a másság hangsúlyozásával ellensúlyozza, ami ki is emeli őt a közösségből, ám ezáltal meg is könnyíti egyfajta korlátozott mobilitást, a városi élethez való közelebb kerülést.

Makroszint – globális munkamegosztás és neoliberalizmus

A Márta élettörténetében megjelenő társadalmi meghatározottságokban azt láttuk, hogy a lokalitás struktúrái fontos szerepet játszanak. Erdemes azonban még távolabbról is megfigyelni az interjúkban megjelenő témákat. Jóllehet az egyén életére kiható globális szintű erőhatások nehezen feltérképezhetőek, a következőkben szeretnék két rövid alfejezetben kitérni arra, hogy milyen globális struktúrák hathattak erősebben Márta elbeszélte életútjának alakulására.

Az Immanuel Wallerstein (2010) nevéhez fűződő világrendszer-elméletet a migráció egyik elméleteként is szokás értelmezni. A kapitalista világgazdaság mechanizmusait egybefoglaló világrendszerben a centrum, a félperiféria és a periféria között egyenlőtlenül oszlanak meg a javak. A centrumországokba olcsó munkaerő és nyersanyag áramlik, melynek következtében a termelt árut nagy nyereséggel tudják értékesíteni a (fél)periférián. Ebben az áramlásban egyenlőtlen a csere, de a világgazdaság szereplői függésben maradnak egymástól. A posztszocialista országokat, így Romániát és Magyarországot is félperifériaként értelmezi a világrendszer-elmélet, ami állandó pozíciókeresési és -megtartási erőfeszítéseket feltételez annak érdekében, hogy minél inkább a centrum és ne a periféria felé húzzanak gazdasági értelemben (Gábrriel 2022: 44). Jóllehet mindkét ország azonos típusba tartozik ebben a logikában, a Budapest–Szék viszonyt mégis értelmezhetjük sajátos centrum–félperiféria vagy „félperiféria–félperifériább” kapcsolatként, amennyiben Székről a helyi viszonylatban olcsó munkaerő a nagyvárosba áramlik.

A globális piacgazdaságban a gondoskodás az öregedő centrumtársadalmakban egyrészt hiánycikként jelenik meg, másrészt ebből adódóan is kommodifikálódik. A gondoskodó tevékenységek reprodukzív (és nőekkel asszociált) munka lévén alacsony értékű áruvá válnak. Fontos számba venni azt is, hogy a gondoskodási feladatok fizetett munkavállalóknak való kiszervezése Kelet-Közép-Európában már a 20. század elején kiépül a cselédség bevetté válásával (Gábrriel 2022: 32). A mai háztartási alkalmazotti szerepkör tehát ennek egy későbbi, megváltozott állapotának is tekinthető. A távolságok könnyebb áthidalhatóságának köszönhetően hosszabbak lettek a bejárható utak, így például Márta Kolozsvár helyett Budapesten végzi azokat a munkákat, amelyeket kiskamaszként a közeli városban végzett. A globális egyenlőtlenségek hatására a centrum irányába áramló munkaerő hiányt teremt a kibocsátó terepeken, vagyis esetünkben ha Márta Budapesten van, megoldandó feladattá válik Széken maradt, ápolásra szoruló férjének ellátása. Ezekre az összekapcsolódásokra vezeti be Arlie Hochschild (2000) a globális gondoskodási láncok fogalmát. E láncok szereplői különböző társadalmi helyzetű nők, akik kisebb-nagyobb távolságokat áthidalva „adják egymásnak” fizetve vagy fizetetlenül a társadalmi reprodukció bizonyos feladatait.

De hogy egy héten kétszer eljön valaki, és felmos, az pont elég. Mert most elmúlt az a világ, hogy jó, én nem is jártam soha se, sehova se. De hogy a szomszédba bemenjen valahova. Most az úgy van, mint Pesten nem ismerjük egymást. Mondtam, hogy ez most falun is ez van, hogy senki senkihez nem jár.

Mikor Budapesten van, bár a férjére rokonok is odafigyelnek, Márta fizet egy közel lakó asszonynak azért, hogy hetente kétszer kicsit tegye rendbe a háztartást, illetve ebédet is rendel előre az idős férfinak. Márta vágyakozva gondol vissza arra az időre, mikor ilyenre gondolni sem kellett volna, mert a szomszédsági háló magától

értetődően megoldotta volna a gondozást, miközben többek között ő maga sincs annyira jelen a faluban, hogy része lehessen egy ilyenfajta kölcsönös gondoskodásnak, amit tekinthetünk akár a globális egyenlőtlenségek kényszerítő hatásának is.

A globális gondoskodási láncok kialakulása összefügg a migráció feminizációjának nevezett jelenséggel is, amely arra utal, hogy a nők egyre inkább önálló és nagy számban jelen lévő szereplői lesznek a migrációs folyamatoknak, ahogy a széki nők és Márta esetében is látjuk. Saskia Sassen (2000) a globális dél és globális észak dichotómiájában beszél arról, hogy a globális délen a neoliberális tőke beáramlásával megváltozó fogyasztási minták és megélhetési lehetőségek afelé mutatnak, hogy egyre inkább a nőkre terhelődik a háztartások bevételeinek megoldása. A megváltozó helyi viszonyok között kevesebb megélhetési lehetőséget találó nők a nagyvárosok felé vándorolnak, hogy az ott keresett pénzből az otthon maradt családjuk megélhetését biztosítsák.

„Segítség nem volt” – A neoliberalizmus mint keretelési lehetőség

Márta elbeszélésében számos olyan elem megjelenik, amely arra az tapasztalatra utal, hogy az életben alapvetően magának oldja meg az ember a dolgokat, amihez folyamatos munkára van szükség. Ez a mintázat nagymértékű átfedést mutat azzal, amit Gregor és Grzebalska (2016: 11) a neoliberalizmus kulturális és társadalmi mintákba való beágyazódásának neveznek. A szerzők szerint a neoliberalizmust három különböző sík komplex összefonódásaként érdemes vizsgálni. Elsőként egy olyan világgazdasági rendszerként, amelyet a szabadpiac ural, és amelyben többek közt jellemző a magántulajdon és az alacsony adóterhek. Másodszor, a neoliberalizmus a fennálló egyenlőtlenségek, hatalmi viszonyok fenntartását célzó és a széles körű demokratikus részvételt akadályozó politikai-ideológiai projekt is. A harmadik aspektus a már említett kulturális-társadalmi vetület, amely a végletekig individualista, meritokratikus értékeket hirdet, figyelmen kívül hagyva azt, hogy éppen ezáltal tartja fenn a hierarchiát. Azáltal, hogy egyszerre több síkon gyakorol hatást, a neoliberalizmus a hétköznapi életet is meghatározó erővé válik.

De másképp nem jött segíteni soha [az anyósa], mert nem volt ideje. De nem is bántam, mert hamarabb megcsináltam egyedül, mint vele.

Márta nyomatékosan kifejti, hogy ha egyedül hatékonyabb, akkor inkább nem kér a segítségből, és ennek nyomán azokat a kapcsolatait értékeli nagyra, amelyek jobb munkavégzést eredményeznek. A neoliberalizmus abban is hatással lehet Márta életére és narratívájára, ahogy az őt körülvevő lokális hálózatot bomlani látja akár a korábban részletezett szociális juttatások, akár a szomszédolás elmaradásának szempontjából. Saját munkáját nem a többiekkel, hanem a többiekhez képest határozza meg, és minden áruvá, cserealappá válik. Fontos kiemelni, az államszocializmus végével az európai félperifériára berobbanó neoliberális működés az értelmezés lehetőségeinek csak egy rétege, amely esetünkben szorosan összefonódik egy eleve hasonló

logikát működtető kulturális és társadalmi berendezkedéssel, a paraszti munkaerőkölcszorgalom- és kölcsönösség-alapúságával. Abban azonban biztosak lehetünk, hogy a rendszerváltással megváltozott feltételek szerepet játszanak Márta történeteiben.

Akkora felibe valókat kapáltunk, hogy sokszor így varrok, s elmondom, hogy megnyit dolgoztunk, hogy... s mások üldögéltek. És még most se végeztem el a dolgomat. Janka. De nem baj. Na, csak ilyen volt. Ilyen volt az életünk. Mit csináljunk? Aztán azután ugye már vége lett a tsz-nek, akkor. Úgyhogy aztán azután már műk itthon csináltgattuk, visszakaptuk a földeket, akkor még többet kellett ott dolgozni. Bévetettünk akkora darabot babbal, semmi nem lett belőle, nem volt eső, nem lett belőle semmi. Tettünk cukorrépát, annyit, hogy nem is tudom, hány mázsa cukrot kaptunk. Beadtuk a sajátunkba. Akkor utána tettünk murkot, sárgarépát, annyit, hogy nem tudtuk eladni, s az hetekig, hetekig ástuk a répát. Annyi volt, hogy itt aztán ez még nem is volt meg ez a ház, ez a pincénk, ez a szoba, hogy az istálló teli volt.

Ahogy már egy korábban idézett részletben is, itt is felmerül, hogy az államszocialista berendezkedés valamiféle biztonságot, kiszámíthatóságot nyújtott a rendszerváltás utáni idők kockázatosságával és bizonytalanságával szemben, amely hol rosszabb, hol jobb helyzetet eredményez, mint a téveszes idők. Ám amikor jó a termés, akkor is csak a munka van vele, az alól nem lehet felszabadulni. A migráció megindulásával, a kereskedelem megkezdésével, ha esetleg nem is teljesen új működésmódok jelennek meg, az biztos, hogy kitágulnak azok a terek, amelyeket a munka, az egyéni küzdelem, a bizonytalanság határoz meg, és így Márta is becsatornázódik a neoliberalizmus globális logikájába.

Végül Márta a saját temetését hozza szóba. Ezt is egyénileg biztosítja:

Már megvagyunk, már meg vagyunk öregedve, már megcsináltattam az idén a sírt; nagyon sokba került, de gondoltam, hogy legyen meg, mert bármi van, az sincs, ki kiássa a gödröt. Na, mondom, megcsináltatom.

Makroszintű integráló tényezők

A szociológiai képzelőerő működtetésének legnagyobb ugrásokkal járó szintjén a személyes elbeszélést globális struktúrákkal kapcsoltuk össze. Kétségtelen, hogy Márta élettörténetét a területi egyenlőtlenségeken, a munkavégzés módján, közpolitikákon és hétköznapi gyakorlatokon keresztül globális jelenségek, egyenlőtlenségek is meghatározzák. Az egész életét végigkísérő, migrációval járó reprodukzív munkavállaláson keresztül azt láthatjuk, hogy a perifériáról a centrum felé tartó munkaerő-áramlás és a piacosodó gondoskodás globális mértéke Márta térbeli mobilitására és döntéseire is hatással van. A narratíváját átszövő munkaközpontúság és individualizmus pedig lehetnek a neoliberalizmus kulturális-társadalmi, hétköznapi ivódó megjelenései.

Összegzés

Tanulmányomban arra tettem kísérletet, hogy a szociológiai képzelőerőt (Mills 1959) egyetlen ember életútjának vizsgálatában alkalmazzam, vagyis összekössem a személyeset a társadalmival, a lokálisat a globálissal. Arra a kérdésre kerestem választ, hogy milyen társadalmi, strukturális mechanizmusok érhetők tetten Márta elbeszélésében, és ezt három szintre lebontva vizsgáltam. Az interjúk elemzése, a rövid terepmunka alatt szerzett tudás és a szakirodalom áttekintése megerősítette azt, hogy a különböző szintek – bár a dolgozatban szerkezetileg elváltak – nagyban összefüggenek egymással. Ami személyes működésnek tűnik, annak van kontinenseken átívelő vetülete is, és ami globális hatásnak látszik, az egyszerre a lokalitás egyediségével is magyarázható.

Márta elbeszélésében mindvégig nagyon hangsúlyos volt, hogy a munka szempontjából közelít sok témához. Ezen a motívumon keresztül otthoni és a házasságában való működésében a paraszti munkaerőkölcs és a nemi szerepek meghatározó erejét láthattuk, a kényszerítően ható folyamatos munkát és ezzel szemben a kompetencia megmutatása, láthatóvá tétele által demonstrált cselekvőképességet. A munkaadókhoz fűződő, a cselekvési teret még inkább korlátozó, hierarchikus viszonyban a munkát és az arról való beszédet szintén mint az ágencia megmutatásának eszközt láthattuk, amellet hogy itt a személyes viszonyok kialakítása is hozzájárul az alá-fölérendeltség érzetének oldásához.

Szék hálózatai és működésmódja nagymértékben megszabják Márta életének alakulását. A valamit valamiért elve alapján működő informalitásban viszonylag nagy mozgástere van, a munka itt előnyt, kiemelkedést, értéket jelent, az igazságtalannak megélt felülről érkező juttatások viszont rontják a pozícióját az élelmes fiatalabbakkal szemben. Márta gyakran másként, akár jobbként mutatja magát a többieknel, ami szintén megnyit némi mozgásteret, amely azonban csak a lokális közösséghez képest képzelhető el. A helyi hálózatoknak a néprajzi érdeklődés által kifejlődő budapesti nyúlványa – és a politikai változások – teszik lehetővé a viszonylag alacsony kockázatú migrációt is. Az első látásra kiszolgáltatott helyzetet jelentő munkahelyek informális tereiben magas ágenciával rendelkező Márta számára nagyobb rugalmasságot és biztonságot jelentenek. A székiek közösségéből való kiemelkedés és a nagyvárosi létben való hatékony eligazodás társadalmi mobilitásra utalnak, amelyet azonban határozottan korlátoz az, hogy ez mindig csak Székhez képest élhető meg, és a budapesti kapcsolattrendszerben – legyen az bármilyen biztonságos és rugalmas – sem lehet a háztartási alkalmazott szerepéből tartósan kilépni.

Bár a budapesti kereskedőturizmus és munkavállalás elindulása sok szempontból specifikusan a széki események következményeként értelmezhető, fontos látni azt is, hogy például az irányokat és a munka jellegét globális egyenlőtlenségek és tendenciák is meghatározzák. Ezekben az egyénnek már nincs különösebb cselekvési tere, de azt láthattuk, ahogy a személyes életben megjelenik például az áruvá vált gondoskodás láncba szerveződése. A munka narratívája valószínűleg a lokális kultúrába/

történetiségbe is ágyazott, de a neoliberalizmus hatásait is erősen mutató kényszer, noha a keretek közötti kontroll lehetőségét is adja Mártának. A neoliberalizmus hét-köznapiakba ágyazott működésére utal a kiemelkedés, magára utaltság feszültsége is.

Kutatásomban törekedtem megragadni, hogy az egyéni történetekben hogyan jelenik meg a szociológiai, és ezt Márta elbeszélésére érzékenyen, a felmerülő tényezőkkel kísérletezve összefűzni. Munkámban azt kerestem, hogy miként tud a társadalomtudományos vizsgálódás személyes és érzékeny, ám hatalmi viszonyokra és akár tágabb társadalmi kényszerekre is figyelmes maradni, megtartva ezzel a politikaiságot egy szűkebb fókuszban is. Ha később újra megvizsgálnám, hogy hogyan változott azóta Márta élete, Szék és a világ, és minderről hogyan tudósít egyetlen ember, majd újra felszállok a Budapest és Szék között továbbra is naponta közlekedő buszjáratra.

Hivatkozott irodalom

- Bondár Anita (2005): Női migráció és változó női szerepek. Széki asszonyok Budapesten. In *Erdély-(de)konstrukciók*. Feischmidt Margit (szerk.). Budapest–Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 163–183.
- Bögöri Zsuzsanna (2020): Szociológiai paradigmák és a biográfiakutatás. *Szociológiai Szemle* 30(4): 73–88.
- Csányi Gergely, Gagy Ágnes és Kerékgyártó Ágnes (2018): Társadalmi reprodukció. Az élet újratermelése a kapitalizmusban. *Fordulat* 24: 5–29.
- Danyi Gábor és Vigvári András (2019): Túlélés, ellenállás, adaptáció: informális gyakorlatok Magyarországon és Lengyelországban. *Replika* 110: 11–31.
- Enyedi Zsolt, Fábián Zoltán és Sik Endre (2004): Nőttek-e az előítéletek Magyarországon? In *Társadalmi riport 2004*. Kolosi Tamás, Tóth István György és Vukovich György (szerk.). Budapest: TÁRKI, 375–399.
- Evans, James és Phil Jones (2011): The Walking Interview: Methodology, Mobility and Place. *Applied Geography* 31(2): 849–859.
- Gábor Dóra (2022): *A boldogulás útvesztői. Idősgondozás külföldön, vidéki nők élettörténetében*. Budapest: Balassi.
- Giddens, Anthony (2008): *Szociológia*. Budapest: Osiris.
- Gregor, Anikó és Weronika Grzebalska (2016): Thoughts on the Contested Relationship Between Neoliberalism And Feminism. In *Solidarity in Struggle: Feminist Perspectives On Neoliberalism in East-Central Europe*. Kovács Eszter (szerk.). Budapest: Friedrich Ebert Stiftung, 11–20.
- Győri Klára (1975): *Kiszáradt az én örömem zöld fája*. Bukarest: Kriterion.
- Hochschild, Arlie Russell (2000): Global Care Chains and Emotional Surplus Value. In *On the Edge: Living with Global Capitalism*. Anthony Giddens és Will Hutton (szerk.). London: Vintage, 130–146.
- Jávorka Kata (2000): A magyar paraszti erkölcs és magatartás. In *Magyar Néprajz 8. köt. Társadalom*. Paládi-Kovács Attila, Sárkány Mihály és Szilágyi Miklós (szerk.). Budapest: Akadémiai Kiadó, 599–866.
- Kádár József (1903): *Szolnok-Doboka vármegye monographiája VI. Dész: Demeter és Kiss Könyvnyomdája*.
- Kányádi Sándor (1972): *Fekete-piros*. Interneten: <https://mek.oszk.hu/02600/02673/html/vers0601.htm#08> (letöltve: 2023. november 2.).
- Kulcsár Kálmán (szerk.) (1970): *Hatalom, politika, technokraták*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

- Kusenbach, Margarethe (2003): Street Phenomenology: The Go-Along as Ethnographic Research Tool. *Ethnography* 4(3): 455–485. DOI: <https://doi.org/10.1177/146613810343007>
- Kvale, Steinar (2005): *Az interjú. Bevezetés a kvalitatív kutatás interjútechnikáiba*. Budapest: Jászöveg Műhely.
- László Márton (2009): A kollektívizálás menetrendje és modelljei Székelyföldön. *Korall* 36: 55–79.
- Massey, Douglas S. et al. (1993): Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review* 19(3): 431–466. DOI: <https://doi.org/10.2307/2938462>
- Mills, C. Wright (1959): *The Sociological Imagination*. New York: Oxford University Press.
- Misetics Bálint (2011): Az egyéni problémáktól a közügyekig. *Fordulat* 14: 86–93.
- Molnár Péter (2005): A táncház mítosza és valósága: amit a 21. század néprajzosa Széken talál. In *Erdély-(de)konstrukciók*. Feischmidt Margit (szerk.). Budapest–Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 123–142.
- Nagy Olga (1989): *A törvény szorításában. Paraszti kultúra és magatartásformák*. Budapest: Gondolat.
- Nagy Olga (2016): *Hagyományörző népi kultúra. Társadalomnéprajzi vizsgálat Széken*. Kolozsvár: Exit – Kriza János Néprajzi Társaság.
- Németh Krisztina (2016): Házi ápolók – „új/globális” házicselédek? A cselédmetafora két házi idő-ápolással foglalkozó nő történetében. *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle* 6(4): 26–45.
- Németh Krisztina (2018): Házi idősgondozás – a házicselédség vagy az önmegvalósítás útján? In *Migráció alulnézetből*. Váradi Monika Mária (szerk.). Budapest: Argumentum – MTA KRTK RKI, 94–121.
- Németh Krisztina (2020): Marginalizált térből átmeneti térbe. Egy térbeli-társadalmi mobilitási pálya megélt jelentései. *Szociológiai Szemle* 30(2): 50–71.
- Németh Krisztina (2021): Mit jelent lakni? Hajléktalan identitás és otthonteremtés egy „lakás-performanszon” keresztül. *Kultúra és Közösség* 4(11): 59–69.
- Németh Krisztina (2022): Az önkiszákmányolás fénytörései. *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle* 12(2): 1–23.
- Németh, Krisztina és Váradi Monika Mária (2018): Development in the Context of Care Migration from Rural Hungary: An Agency-Based Approach. *Szociológiai Szemle* 28(4): 88–110.
- Pulay Gergő (2004): Az össznemzet látogatásai. *Magyar Narancs*, szeptember 9. Interneten: https://magyarnarancs.hu/publicisztika/pulay_gergotilde_az_ossznemzet_latogatasai-52652 (letöltve: 2023. november 1.).
- Pulay Gergő (2005): A vendégmunka mint életforma. Széki építőmunkások Budapesten. In *Erdély-(de)konstrukciók*. Feischmidt Margit (szerk.). Budapest–Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 143–162.
- Risman, Barbara (2004): Gender as a Social Structure. *Gender & Society* 18(4): 429–450.
- Sassen, Saskia (2000): Women's Burden: Counter-Geographies of Globalization and the Feminization of Survival. *Journal of International Affairs* 53(2): 503–524. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780199324385.003.0002>
- Solt Ottilia (1998): Interjúzni muszáj. In *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások I.* Solti Ottilia (szerk.). Budapest: Beszélő, 29–48.
- Svégel Fanni (2021): Asszonyorsork kutatása Erdélyben – Nagy Olga témaválasztásai. In *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 29. Keszeg Vilmos és Szakál Anna (szerk.). Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 147–163.
- Tamás Gáspár Miklós (1977): Karnyújtásnyira: az emberi emancipáció. *Tiszatáj* 31(6): 97–100.
- Tompa Andrea (2017): *Omerta. Hallgatások könyve*. Budapest: Jelenkor.
- Török Emőke (2014): *Munka és társadalom. A munka jelentésváltozásai a bér munkán innen és túl*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan.
- Turai Tünde (2018): *Hierarchiák fogságában. Kelet- és közép-európai nők a globális idősgondozói ellátórendszerben*. Budapest: Balassi – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

Vigvári András (2020): Az informalitás fogalomtörténete a magyar társadalomtudományokban. In *(Disz)kontinuitások. A magyar szociológia 1960 és 2010 között*. Szabari Vera (szerk.). Budapest: Napvilág – ELTE Eötvös, 240–262.

Wallerstein, Immanuel (2010): *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. Budapest: L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány.

Xiang, Biao és Johan Lindquist (2014): Migration Infrastructure. *International Migration Review* 48(1): 122–148. DOI: <https://doi.org/10.1111/imre.12141>

Általános információk Székéről: *Szek-sic.ro*. Interneten: <https://www.szek-sic.ro/szek-kozseg/altalanos-informaciok> (letöltve: 2023. október 31.).

Módszeresen vitasorozat 8. alkalom: *Miért és hogyan (ne) anonimizáljunk?* (2021) Interneten: <https://openarchive.tk.mta.hu/506/> (letöltve: 2023. október 31.).

Túlélő hozzátartozói nyugdíj Romániában: *Cnpp.ro*. Interneten: <https://www.cnpp.ro/en/pensia-de-urmas> (letöltve: 2023. október 31.).

A demokrácia törékenysége: egyéni sorsok a késő modern munka világában

Gyursánszky Ágnes PhD-hallgató, ELTE Társadalomtudományi Kar
Zsille Katalin Lenke PhD-hallgató, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar

Absztrakt: Tanulmányunk a késő modern munkaerőpiac szerkezetét és annak egyéni életutakra gyakorolt hatását vizsgálja, különös tekintettel a megváltozott munkaképességű személyek társadalmi és jogi helyzetére. A munkaerőpiac folyamatos átalakulása, az atipikus foglalkoztatási formák terjedése és a jóléti rendszerek változása új kihívások elé állítja a társadalom peremén lévő csoportokat. A fogyatékossgal élő személyek számára a munkavállalás nem csupán gazdasági szükségszerűség, hanem identitásuk és társadalmi elismerésük alapvető része is. Kutatásunkban interdiszciplináris megközelítést alkalmazunk, a szociológia, a fogyatékossgtudomány és a jogtudomány eredményeire építve. Az elméleti elemzés mellett egy narratív életútinterjú módszertanával vizsgáljuk egy megváltozott munkaképességű személy tapasztalatait, feltárva az intézményi gyakorlatok, jogi szabályozások és társadalmi struktúrák hatásait. Eredményeink rámutatnak a strukturális egyenlőtlenségek fennmaradásának mechanizmusaira, valamint arra, hogy a jogi és munkaerőpiaci szabályozás milyen mértékben járul hozzá a hátrányos helyzetű csoportok kirekesztéséhez vagy integrációjához. A tanulmány célja, hogy hozzájáruljon a fogyatékossg szociális modelljén alapuló szabályozási és intézményi szemlélet elterjesztéséhez, valamint a demokratikus részvétel és méltóság érvényesüléséhez a munka világában.

Kulcsszavak: munkaerőpiac, fogyatékossg, megváltozott munkaképesség, társadalmi egyenlőtlenségek, jogi szabályozás, interdiszciplinaritás

The Fragility of Democracy: Individual Fates in the World of Late Modern Work

Abstract: Our study examines the structure of the late-modern labor market and its impact on individual life trajectories, focusing on the social and legal status of people with reduced work capacity. The continuous transformation of labor markets, the expansion of atypical employment forms, and shifts in welfare policies pose new challenges for marginalized groups. For people with disabilities, employment is not only an economic necessity but also a fundamental aspect of identity and social recognition. We adopt an interdisciplinary approach, drawing on insights from sociology, disability studies, and legal studies. In addition to theoretical analysis, we apply the narrative life-course interview method to examine the experiences of an individual with reduced work capacity, revealing the effects of institutional practices, legal regulations, and social structures. Our findings highlight the mechanisms sustaining structural inequalities and demonstrate how legal and labor market policies either reinforce exclusion or foster inclusion. The study contributes to advancing policy frameworks based on the social model of disability and to promoting participation and dignity for people with disabilities in democratic societies.

Keywords: labor market, disability, reduced work capacity, social inequalities, legal regulation, interdisciplinarity

„...azt kapja meg az ember, hogy hol dolgozol
le vagyok százalékolva itthon vagyok
mi az, hogy nem dolgozol
hát adjál munkát [...] és akkor dolgozok...”
(Evelin, 56)

Bevezető

A késő modern társadalmakban a munka világának komplex strukturális és kulturális változásai az egyének számára hasonlóan összetett kihívásokat jelentenek; a hétköznapiak során a projektszerű munkaszervezéssel, a folyamatos készenléttel, illetve a rugalmasság követelményével való megküzdés, a technológiai fejlődés és a globális gazdasági folyamatok együttesen hozzájárulnak a munkavállalók növekvő

bizonytalanságának érzéséhez. Demokratikus társadalmakban a munka a társadalmi részvétel és az egyenlő esélyek biztosításának egyik alapvető eszköze, miközben a munkavállalók jogainak védelme és a munkaerőpiaci igazságosság fenntartása kulcsfontosságú a demokratikus értékek megőrzésében. Ha azonban a munka világában az állandó alkalmazkodás elvárásként fogalmazódik meg, és a kiszámíthatatlansággal párosul, az egyéneknek folyamatosan újra kell értelmezniük saját munkatapasztalataikat és pozíciójukat. Az örökös igazodás és a biztonság hiánya mint létélmény közepette a kiszámíthatóság iránti vágy felértékelődik. A demokrácia törekvése valójában ott érhető tetten, ahol a késő modern munka világának jellemzői olyan struktúrákat hoznak létre, amelyekben a dolgozó ember magára marad mindezzel. Ez nem „egyszerűen” a foglalkoztatottságról szól, hanem arról is, ha az egyén nem talál olyan munkát, amely megfelel képességeinek és lehetőségeinek.

A folyton változó „ideális”, illetve „normális” mentén megfogalmazódó elvárások gyakran sorozatosan nyomják el és rekesztik ki mindazokat, akik nem tudnak megfelelni ennek az állandóan változásban lévő *etalonnak*, amelynek következménye társadalmi és jogi diszkrimináció. A társadalmi normákhoz való illeszkedés kényszere jelentős hatással van az egyén identitására is, mivel folyamatosan konfliktust teremt önmegértésük és a társadalmi elvárások között. Ezek a helyzetek különösen kiszolgáltatottá teszik a munkavállalókat, főleg, ha nem tapasztalnak meg társadalmi elismerést. Ha mindez funkcióvesztéssel párosul, a „normálishoz” való illeszkedés, mint küzdelem, válik az alapvető létélménnyé, valamint ha a társadalom nem veszi figyelembe egyéni helyzetüket, az a marginalizálódást erősítheti, ami a prekaritás kockázatát vetíti előre. Jelen tanulmányban egy megváltozott munkaképességű személlyel készített család- és élettörténeti interjú alapján készített esettanulmányt választunk a probléma szemléltetésére, hogy rámutassunk azokra a strukturális problémákra, amelyek mindenkit érinthetnek, aki ma a munka világában nem vagy nehezen találja meg a helyét. Amikor egy megváltozott munkaképességű személy állapotromlása korántsem életmódjából fakad, de a támogatórendszer hiányosságaihoz szorosan kapcsolódik, úgy gondoljuk, az egyéni állapotromlás a társadalmi igazságtalanság mélyen beágyazott, strukturális tünete is.

Az Evelinnel (56) készült esettanulmányunk azt vizsgálja, milyen kihívásokkal szembesülhetnek azok az egyének, akiknek a részvétele a késő modern munkaerőpiacon valamilyen rajta kívül álló okból, például funkcióvesztés következtében korlátozott. Története nem csupán egy konkrét élethelyzetet tár fel, hanem célja rávilágítani azokra a strukturális és társadalmi mechanizmusokra, amelyek a megváltozott munkaképességű személyek tapasztalataiban csúcsosodnak ki, és amely élettapasztalatok megragadása az életút egészének komplex megértése során válik elérhetővé. Amellett érvelünk, hogy a hatalmi konstrukciók meghaladásának egyik kulcsa, ha a normatív épségfogalmak újradefiniálását alulról, a tapasztalati tudás és az elnyomott csoportok narratívái felől közelítjük meg. Ez egy nagyon fontos, de természetesen nem elégséges első lépés.

Célunk, hogy a gyakran rejtve maradó élettörténetek úgy kapjanak helyet a társadalmi diskurzusban, hogy folyamatában és komplexitásában tárjanak fel eleven lét-élményeket, amelynek részei az elfojtott, a nehezen elbeszélhető vagy éppen a traumatikus. Munkánk azt az alapvető kérdést teszi fel: mit hallhatunk, ha figyelmesen az egyénhez fordulunk – és mit veszítünk, ha nem tesszük meg?

A „normális” társadalmi konstrukciója

A normalitás fogalma

Mi ez a sokat emlegetett „normális”? Lehet-e egyáltalán ilyenről beszélni? A „zavarosnak ható” fogalom leginkább ideálként fogható fel, ami kulturálisan és koronként változik. Hogyan jönnek létre a normálishoz társított képzetek? Milyen tapasztalatokon alapulnak? Ennél is fontosabb, hogy mi az, ami nem tapasztalaton alapul, sokkal inkább a képzelet révén, az ismeretlen és a fantázia világában jön létre. Ahogyan Katz és Braly (1935) klasszikus sztereotípiá-értelmezése már a XX. század első felében rávilágított a pozitív és negatív előítéletek mély társadalmi gyökereire, az egyes társadalmi csoportokra vonatkozó sztereotípiák széles körben elterjedt, leegyszerűsítő és gyakran túlzó tulajdonságokra épülő konstruálási folyamataira. A „normálistól eltérőnek” bélyegzett csoportok társadalmi megítélését erősen befolyásolja a média; az információhiányból fakadó képzelet a látottakat és hallottakat valóságosnak és igazságosnak tűnetheti fel, ezáltal erőteljes hatást gyakorol a közvélekedésre (Nunnally 1961; Katz és Braly 1935). A pszichiátriai intézményrendszer és az egyéni sors találkozása szemléletesen láttatja például azt is, hogyan teszi láthatatlanná a társadalom az érintettek saját személyiségének némely stigmatizált vonását (Bacsák 2024). Az tehát, hogy mit tekintünk „normálisnak”, nem egyetemes igazság, hanem társadalmilag és diszkurzívan konstruált elvárásrendszer, amelyet a többségi társadalom hatalmi pozícióból határoz meg (Könczei et al. 2015). Azonban mindig az adott kor és kultúra ideáltípusa tekinthető „normálisnak”. A kérdéskört vizsgálva abban az ördögi körben találhatjuk magunkat, amikor világossá válik számunkra, hogy egyre nehezebb a folyton változó „ideálisnak”, „normálisnak” megfelelni, viszont amennyiben a saját normalitásfogalmunkat akarjuk megalkotni, az nem tud működni, hiszen a társadalomnak van meg az ehhez szükséges fogalomalkotó ereje (Könczei et al. 2015).

Ebből következően az épség és a normalitás definícióját társadalomtudományi szempontból szükséges újraértelmeznünk. E fogalmak nemcsak leíró jelleggel bírnak, hanem normatív elvárásokat közvetítenek arról, hogy mit tekint a társadalom kívánatosnak, elfogadhatónak vagy „épnek”. Ahogyan Foucault hatalmi diskurzuselmélete is rávilágít, a „normális” fogalmának meghatározása hatalmi viszonyokat tükröz, s e normák megerősítik a domináns társadalmi pozíciókat (Foucault 1991).

A megnevezés ereje olyan szimbolikus hatalommal (elismerés, presztízs) bír az egyes csoportok tekintetében, ami nem fejezhető ki gazdasági egységekkel, de a hatalmi harcok során kifejezetten lényeges annak mértéke, hiszen hat a csoportról alkotott képre. A „normális” és „ép” státusz nemcsak társadalmi elvárásokhoz, hanem hozzáférési és kizárási mechanizmusokhoz is kapcsolódik, amelyek meghatározzák, hogy ki milyen mértékben vehet részt az oktatásban, munkában vagy a közéletben. A leginkább hangjukat hallatni tudó, hatalommal és láthatósággal bíró csoportok azonban általában azok, amelyek pont nem tesznek lépéseket ebbe az irányba. A társadalmi világ alakításának lehetősége ott van viszont az alávetett csoport tagjainak a kezében is. Az alávetett csoportok tagjainak, vagyis a domináns helyzetben lévő hatalommal szemben strukturálisan hátrányos helyzetben lévő egyéneknek a vizsgálata nem nélkülözheti annak a „hatalmi konstrukciónak” az áttekintését, amiben megszülettek (Kiss és Tóth 2021). E hatalmi konstrukciók meghaladásának kulcsa lehet az, ha a normatív épségfogalmak újradefiniálását nem felülről, hanem alulról, a tapasztalati tudás és az elnyomott csoportok narratívái felől közelítjük meg.

Ehhez mindenekelőtt érdemes feltérképezni magát a társadalmi világot és az ő pozíciójukat, hiszen ez szabja meg a cselekvés kezdeti terét. A feltérképezésben, a társadalomban jelen lévő viszonyrendszerek megrajzolásában és hathatós stratégiák kidolgozásának folyamatában hatékony segítséget tudnak nyújtani a releváns elméleti megközelítések, mint Bourdieu (2010) elmélete a társadalmi tér és a csoportok keletkezéséről a társadalmi struktúrákat meghatározó gazdasági, társadalmi viszonyokkal összefüggésben. Az általános hozzáállás csakis úgy változtatható meg, ha felmérjük, hogy mik annak kiváltói, fenntartói és újratermelői a társadalomban, majd ezeket próbáljuk megváltoztatni. Esetünkben az emberi test adott korhoz kapcsolható, idealizált képének normaként való kitűzése az a mechanizmus, ami újraértelmezendő (Bourdieu 1994).

Ez ellen hat az utóbbi évtizedekben megerősödő és egyre általánosabbá váló multikulturalizmus és globalizáció fogalmak körüli vita. E jelszavak jegyében terjed el és válik normává az amerikai modell követése, ami többek között a jóléti állam lerombolásával és az egyenlőtlenségfogalom kiiktatásával a leszakadó csoportok integrációja ellen hat, mivel nem az adott területi hiányosságok kiegyenlítése, hanem a fedődiskurzusok tárgyalása kerül a középpontba (Bourdieu 2014). Ha a tényleges problémák helyett ugyanis túlzottan az egyéni felelősségre kerül a hangsúly, ezek a diskurzusok „elnyomhatják” a mélyebb, rendszerszintű igazságtalanságokat, és így megakadályozhatják a valódi társadalmi változást. A megoldást valós, alternatív, empirián alapuló diskurzusok kialakítása jelentheti, amelyek a társadalmi egyenlőséget és a valódi integrációt helyezik előtérbe, miközben a diszkrimináció ellen jogi és politikai beavatkozás igényével lép fel. A társadalom *alávetett* rétegeiben rejlő tapasztalatok figyelembevétele, az alulról jövő kezdeményezések és a társadalmi szolidaritás révén biztosítható a marginalizált csoportok valódi társadalmi részvétele.

A normalitáshoz kapcsolódó társadalmi rend strukturális okai és hatalmi megközelítései

Törékeny késő modernitás: a magára hagyott egyén

A munka nem kizárólag megélhetési forrás, hanem identitásformáló, társadalmi elismertséget és biztonságot nyújtó tevékenység, amely alapvetően befolyásolja az egyén társadalmi helyzetét és lehetőségeit. A késő modern társadalmakban azonban a munkáról szóló domináns diskurzusok – mint a meritokrácia, a mobilitás vagy az individualizáció hangsúlyozása – gyakran elfedik a rendszerszintű igazságtalanságokat, így akadályozzák a valódi társadalmi változást. Ezzel szemben az empirikus tapasztalatokra épülő alternatív megközelítések képesek előmozdítani a társadalmi egyenlőséget és integrációt (Streeck 2011; Giddens 1990; 1991; 1994; 1999; Boltanski és Chiapello 2005; Sullivan, Carden és Martin 2004; Patton és McMahon 2006; Hite és McDonald 2008; Lahire 2012; Rényi, Sik és Takács 2014). A társadalmi struktúrák felbomlásával a foglalkoztatás is flexibilissé, de bizonytalanná vált, az egyéni életutak fragmentálódása pedig állandó alkalmazkodást és identitásrekonstrukciót követel meg (Bauman 1992; 1993; 2001; Takács 2012).

Egyre többen érint a bizonytalanság új rendje, a prekariátus és az ehhez fűződő prekár létélmény. Az érintettek gazdasági, politikai és társadalmi kiszolgáltatottsággal szembesülnek, miközben kizáródnak a hagyományos munkavállalói jogokból és kedvezményekből (Standing 2011; 2014; Szépe 2012a; 2012b; 2016). A prekaritás növekedése politikai instabilitást is eredményezhet, különösen a társadalom periferiáján élő csoportok esetében, akik – például a megváltozott munkaképességű személyek, nők vagy etnikai kisebbségek – gyakran kettős kirekesztettséget élnek meg (Fraser 2012). A „normális” munkavállalói ideálhoz való alkalmazkodási kényszer fokozza a társadalmi marginalizációt és megnehezíti az érintettek integrációját, miközben a munkához való hozzáférésük és jövőképük is erősen korlátozott.

Strukturális okok

A késő modern társadalmakban az oktatási rendszer messze nem semleges térként működik: a tudás közvetítése mellett fontos szerepet játszik a társadalmi hierarchiák újratermelésében is. Bourdieu és Passeron (1970) kutatásai óta tudjuk, hogy az iskola – bár a formális egyenlőség elvét hirdeti – valójában azoknak a diákoknak kedvez, akik otthonról már a domináns társadalmi rétegekhez illeszkedő viselkedésmintákkal, nyelvhasználattal és értékrenddel érkeznek. A kulturális tőke megléte tehát nemcsak előny, hanem sokszor a siker egyik feltétele, amit az iskola nemhogy nem kompenzál, de gyakran természetesként fog fel.

A társadalmi mobilitás ígérete ebben a keretben inkább ideológiai funkciót tölt be, mintsem valós lehetőséget biztosítana a különböző társadalmi háttérű tanulók számára. A rendszer épp azáltal mélyíti tovább az egyenlőtlenségeket, hogy eltérő módon

értékeli ugyanazokat a képességeket, attól függően, hogy milyen társadalmi kontextusból származnak. Ahogy Bourdieu (1993) is hangsúlyozza, az iskola nem pusztán visszatükrözi a társadalmi „rendet”, hanem aktívan hozzájárul annak legitimitásához – fenntartva és természetesnek láttatva a meglévő különbségeket.

Mindez nem ér véget az iskolarendszeren belül. A munkaerőpiacra való belépés során az oktatási tőke különböző formái – végzettség, nyelvi készségek, viselkedési normák – továbbra is erősen meghatározzák, hogy ki milyen esélyekkel indul. A mobilitás lehetőségei és a strukturális akadályok tehát nem válnak el élesen egymástól, inkább egy folyamat részeként értelmezhetők, amelyek során a társadalmi egyenlőtlenségek újrarendeződnek, de nem szűnnek meg (Bourdieu és Passeron 1970; Bourdieu 1993).

Ezért is kulcsfontosságú, hogy az oktatás kérdését ne csupán intézményi, hanem szélesebb társadalmi és politikai összefüggések mentén vizsgáljuk. Az alulról jövő nézőpontok, a tapasztalati tudás bevonása és a normatív elvárások kritikai újragondolása révén válhat csak lehetővé, hogy a valódi részvételre, ne csupán a formális egyenlőségre épülő oktatási rendszer jöhessen létre.

Munka és méltányosság: A társadalmi igazságosság összefonódó dimenziói

Nancy Fraser (2012) igazságosságelmélete három egymással összefonódó dimenzió mentén kínál értelmezési keretet a munkaerőpiaci egyenlőtlenségek elemzéséhez, különösen akkor, ha a gazdasági, kulturális és politikai szempontokat nem elszigetelten, hanem egymásra hatva vizsgáljuk. Az elosztási igazságosság kérdésköre messze túlmutat a bérek méltányosságán vagy a munkakörülmények egyenlőségén – alapvetően arra irányítja a figyelmet, hogy a gazdasági erőforrásokhoz és lehetőségekhez való hozzáférés mennyire strukturálódik társadalmi hovatartozás, nem, etnikum vagy származás alapján. A vertikális szegregáció, amely a különböző társadalmi csoportok alul- vagy felülreprezentáltságát jelenti a munkaerőpiac hierarchiájában, nem csupán egyenlőtlenséget, hanem a strukturális kizárás állandósulását is tükrözi (Fraser 2012).

A második dimenzió, az elismerési igazságosság, nemcsak a méltányos bánásmód normáját, hanem a társadalmi megbecsüléshez való egyenlő jogot is középpontba helyezi. A munka világában ez különösen azoknak a csoportoknak a láthatóságát és tapasztalatainak érvényesítését követeli meg, akik a társadalmi státusz hierarchiáiban hátrányos helyzetben vannak. A nők, különösen a színes bőrű nők és más marginalizált csoportok esetében nemcsak anyagi szinten, hanem a társadalmi elismerés, megbecsülés szintjén is érezhető az igazságtalanság – munkájuk gyakran alulértékelt, kevésbé látható, és ritkábban jár valódi előmeneteli lehetőséggel (Fraser 2003). Végül, a reprezentációs igazságosság a társadalmi részvétel és politikai beleszólás dimenzióját helyezi előtérbe. Ebben a keretben nem pusztán az a kérdés, hogy kik férnek hozzá a döntéshozatali pozíciókhoz, hanem az is, hogy kiknek van egyáltalán lehetőségük megfogalmazni saját érdekeiket, és kik azok, akiknek a hangját a rendszer szisztematikusan kiszorítja. A nők és más alávetett csoportok politikai és munkahelyi képviseletének hiánya nemcsak az esélyegyenlőség-deficitekben nyilvánul meg, hanem

abban is, hogy tapasztalataik és szempontjaik alig jelennek meg a döntéshozatal szintjén (Fraser 2012).

Fraser igazságosságelmélete tehát nem csupán leíró eszköz, hanem kritikai szemléleti keret is, amely segít felismerni, hogy az egyenlőtlenségek nem önmagukban, hanem egymás hatásait felerősítve és legitimálva termelődnek újra a munka világában. E három dimenzió együttes vizsgálata lehetőséget nyújt arra, hogy az igazságosság kérdését ne kizárólag gazdasági kategóriák mentén értelmezzük, hanem kulturális és politikai beágyazottságukban is megértsük.

Hatalmi logikák a fogyatékoság kormányzásában

A testekről való beszéd, így az azokról alkotott kép befolyásolása is egy hatalmi forma. Michel Foucault a testek feletti hatalomról a biohatalom fogalmán keresztül beszél *A szexualitás története* című művében. Ez a fogalom magában foglalja a hatalom gyakorlását az egyes testek felett, különösen a szexuális, reprodukív és egészségügyi területeken, ami jelentősen érinti a pszichiátriai jogok és a gondnokság kérdéskörét is, mivel mindkét területen erősen korlátozzák a pszichoszociális fogyatékosággal élők önrendelkezési jogát a fenti kérdéskörökben (Foucault 1996).

Dominique Memmi (2012) túlmegy a biohatalom foucault-i elemzési körén az „Egy érzékeny terület igazgatása” című tanulmányában és azt vizsgálja, hogy a biohatalom delegálásával hogyan kerül át a hatalom az állami intézményektől a civil társadalomra és más nem állami szereplőkre. Memmi (2012) delegált biopolitikájának fő eszköze az egyén, aki a saját viselkedését kontrollálja. Ez a szemlélet messze esik Foucault biopolitika-fogalmától, ami mindenható, központosított. Delegált biopolitika-fogalma is kiterjeszthető a fogyatékoság értelmezésének területére, ahol az ellenőrzést és szabályozást olykor az érintettek és családjuk kezébe helyezik, például amikor az egyik családtagot nevezik ki az érintett gondnokává. Ezekben az esetekben az állam inkább már felügyel a korábban uralkodó büntetés és tiltás politikája helyett. A probléma a gondoskodás módjának kialakítása, amit úgy oldanak fel, hogy a szélsőségeket szabályozzák, a kontrollt nagyrészt az emberekre hagyva.

Ebben a delegált biopolitikában az intézmény, mint a hatalom birtokosa, egy ideális kezelt személy profilját rajzolja meg, akinek fő tulajdonsága az észszerűség olyan helyzetekben is, amikor az életben maradás vagy az önrendelkezési jogának érintetlensége a tét. Ez a személy tisztában van a helyzetével, könnyen felfogja a sokszor bonyolult nyelvezetű tájékoztatást, majd az alapján higgadt és racionális döntést tud hozni. Könnyen belátható, hogy egy emberben a létezésének magját érintő fogyatékoság kérdése, annak érzékenysége kiválthat ennél jóval erősebb reakciókat, amittől még nem kellene, hogy az érintett kiessen az ideális kezelt kategóriájából és különböző címkéket kapjon, vagy elessen valamilyen szociális ellátástól, így elesve az állami segítség lehetőségétől (Memmi 2012). Ezek a konstruált „igazságok”, eltagadók, kizáró mechanizmusok a hatalom gyakorlásának fontos eszközeként a társadalmi

intézmények általlétrehozott és érvényesített valóságok, a valóság értelmezésének formái, a társadalom normáinak, helyesnek vélt működésének fenntartói (Foucault 1998).

A fogyatékoság diskurzusbeli megjelenései

Ez különösen hangsúlyos a fogyatékoság kapcsán, amelynek megítélése, értelmezési kerete és nyelvezete jelentősen eltér attól függően, hogy tudományos, jogi vagy köznap diskurzusban jelenik meg. A *disability studies* szemlélete szerint nem kizárólag biológiai vagy orvosi tényezőkből fakadó állapotról van szó, hanem alapvetően társadalmi konstrukcióról, amely a társadalom által létrehozott környezeti és attitűdbeli akadályok eredménye. Ezzel szemben a hazai jogalkotás sok esetben még mindig medikális, funkcióvesztés-központú megközelítést tükröz, amely a személyeket egészségi állapotuk alapján kategorizálja és látja el különböző státuszokkal (pl. „fogyatékos személy”, „megváltozott munkaképességű személy”).

A két fogalom jelentéstartalma és intézményi relevanciája jelentősen eltér: a „fogyatékos személy” státusz elsősorban a szociális ellátórendszerhez és az akadálymentesítéshez, míg a „megváltozott munkaképességű személy” kategória elsősorban a munkaerőpiaci, biztosítási és rehabilitációs jogosultságokhoz kapcsolódik. A kategóriák szétválasztása azonban a gyakorlatban számos nehézséget okoz, különösen a nyílt munkaerőpiacra történő belépés során. A munkáltatók jellemzően nem különböztetik meg e két státuszt, így a támogatási és ösztönzőrendszer sok esetben nem éri el a célzott csoportokat (Balázs és Földi 2022). Bár a jogszabályi környezet – különösen a 2012-es reformmal – a rehabilitációs paradigma irányába mozdult el, a változtatások elsődleges célja fiskális jellegű volt, a foglalkoztatási adatokban pedig csak mérsékelt javulás mutatkozott (Jakab és Hoffman 2024).

Ez a fogalmi kettősség nemcsak a szociálpolitikai és munkaerőpiaci jogosultságok területén jelent problémát, hanem strukturálisan kihat a fogyatékosággal élő személyek jogérvényesítésére is. Az Alapvető Jogok Biztosa több jelentésében is rámutatott arra, hogy ez a terminológiai megosztottság – különösen Magyarországon – a gyakorlatban a jogegyenlőség sérelmét, valamint a fogyatékoság jogi értelmezésének szét-töredezettségét eredményezi (vö. AJB-5360/2012., AJB-4832/2012., AJB-2618/2012.). A „normális” társadalmi konstrukciójához való viszonyulás tehát nem független a fogyatékoság fogalmi keretétől: ha az ideáltipikus normalitás mentén határozzuk meg a társadalmi részvétel feltételeit, akkor azok, akik nem illeszkednek ebbe az elváráshorizontba – például a fogyatékosággal élők –, folyamatosan marginalizálódnak. Épp ezért fordított hatást kelthet, ha a normalitás eszméje alapján elhatárolódunk egy-egy társadalmi csoporttól, vagy ha ezt a fogalmat anélkül használjuk, hogy reflektálnánk annak hatalmi és strukturális vonatkozásaira. Más szempontból nézve a helyzetet, a társadalmak nagy része nem felel meg ennek a normális ideáltípusnak, így

fordított hatást kelthet, ha ennek alapján élesen elhatárolódnunk egy csoporttól vagy megkíséreljük a normális fogalmat használni.

A jog szerepe az alávetett csoportok életében

A jog az alávetett csoportok, így a megváltozott munkaképességű személyek életére is fokozott hatással van a hatalmi struktúrákkal összefüggésben. Foucault inkább említés szintjén beszél a jog szerepéről a hatalmi struktúrákban (Foucault 2000: 321). Ebben a keretben a jog a fegyelmezési technikákon keresztül is hat, és a szuverenitással szemben az apró hatalmi technikák elemzése értékelődik fel. Ennél pontosabban fejti ki a hatalom decentralizált koncepciójának elméletét Julia Black, miszerint a legáltalánosabb értelemben vett jog (law) és szabályozás (regulation) egyszerűen csak új leírásai egymásnak. Black szerint a szabályozás túlterjeszkedik az államon, így jelen van a társadalom olyan szeleteiben is, ami nem kötődik szorosan az állami hatalomgyakorlás apparátusához (Black 2002). Ez az elméleti keret „lehetővé teszi számunkra, hogy új helyeken azonosítsuk a szabályozást, megkönnyítsük a politikai gondolkodást és megértsük a gyenge kormányzattal rendelkező társadalmakban a szabályozás jellegét, hibáinak mibenlétét” (Zsille 2024).

Alan Hunt (1992), Foucault egyik legjelentősebb kritikusa szerint a filozófus túlhangsúlyozza a fegyelmezés és a kormányzás szerepét, miközben alábecsüli a jog továbbra is meghatározó jelentőségét a modern társadalom szabályozásában. A jog biztosítja a formális keretet, amelyen belül a hatalom gyakorolható, míg a fegyelmezés az egyének viselkedését alakítja.

Az alávetett csoport tagjainak jogi helyzetét vizsgálva során szem előtt kell tartanunk, hogy ők a jogot nem egy egységes, koherens rendszerként élik meg, hanem sokkal inkább különálló, egymással gyakran össze nem illő szabályok halmazaként. Míg a jogászok és a jogalkalmazók a jogot egy egységes egészként látják, addig az említett csoport tagjainak számára a jog gyakran egy összetett, néha ellentmondásos valóság, amelynek különböző elemei az életük különböző területein jelentkeznek.

Ez a fragmentáltság és a koherencia hiánya nem csupán az alávetett csoportok egyéni megélésében jelenik meg, hanem a jogrendszer egészére is hatással van. Ahogy Tóth Fruzsina Rozina és Kiss Valéria (2024) is rámutatnak, a magyar társadalom közügyekhez való viszonya is a fragmentáltság és a koherencia hiányának képét mutatja. A szerzők szerint a látszólag politikailag passzív egyének esetében is megjelennek a közéleti kérdésekre vonatkozó reflexiók, ami azt sugallja, hogy a joghoz való viszonyuk sem feltétlenül passzív, még akkor sem, ha nem a hagyományos politikai cselekvési formákban nyilvánul meg. Ez a megállapítás összhangban van azzal, amit Mikecz (2021) a közösségiség és a döntési folyamatokba való bevonódás gyengeségéről ír a magyar társadalomban.

A joghoz való hozzáférés és a jogi védelem érvényesítése terén is tapasztalható a fragmentáltság. Az alávetett csoportok tagjai gyakran nehézségekbe ütköznek, amikor jogaikat szeretnék érvényesíteni. Ez a probléma nem csupán a jogi ismeretek hiányából adódik, hanem a jogi eljárások komplexitásából és a jogi képviselő hiányából is. Ahogy Tóth és Kiss (2024) is hangsúlyozzák, a közügyekben való részvétel formái társadalmanként eltérőek lehetnek, és nem korlátozódnak a hagyományos politikai cselekvési formákra. Ez a szempont különösen fontos az alávetett csoportok esetében, akiknek a jogi helyzete gyakran nem tükrözi a társadalmi valóságot, és akiknek a hangja nem feltétlenül hallatszik a hagyományos politikai csatornákon keresztül. A magyar társadalomra jellemző a „nem megállapodott állapot” (Swidler 1986), amelyben az egyének nehezen alakítanak ki stabil stratégiákat a cselekvésre. Ez a helyzet az alávetett csoportok esetében tovább nehezíti a joghoz való hozzáférést és a jogi védelem érvényesítését. A szerzők szerint a magyar társadalomtörténetben a különböző rendszerek folyamatosan váltották egymást, ami hatással van az egyén cselekvésére, stratégiáira. Az alávetett csoportok tagjai így más megküzdési módokat, ellenállási gyakorlatokat alakítanak ki, mint az olyan társadalomban élők, akik stabilabb rendszerekben élnek.

A fenti kérdéskör különös jelentőséggel bír a fogyatékoságügyi szabályozás szempontjából, ahol a fogalmi keretek – úgymint fogyatékoság, rokkantság, megváltozott munkaképesség, egészségkárosodás – nem csupán elméleti viták tárgyát képezik, hanem érdemben meghatározzák az érintettek társadalmi pozícióját és jogi lehetőségeit is. A fogyatékoság tartós funkcióképesség-csökkenést jelent, amely – függetlenül attól, hogy veleszületett tulajdonság vagy az élet mely szakaszában alakul ki – a társadalmi környezet akadályozó jellegével együtt korlátozza az egyén részvételét. Ezzel szemben a megváltozott munkaképesség fogalma többnyire szerzett egészségkárosodást feltételez, és elsősorban a munkavégző képesség csökkenéséhez kötött szociális ellátásokhoz kapcsolódik.

Ez a terminológiai megkülönböztetés nemcsak a jogalkalmazásban, hanem az érintettek önazonosságában és jogérvényesítésében is kulcsszerepet játszik. A tanulmány végén bemutatott narratív interjú egy alapvetően megváltozott munkaképességű nő életútját tárja fel, aki nem a hagyományos politikai vagy jogi csatornákon keresztül, hanem alternatív ellenállási stratégiák révén törekszik társadalmi részvételre és elismerésre. Az ő tapasztalatai is rámutatnak arra, hogy a joghoz való hozzáférés strukturális és kulturális akadályai hogyan fonódnak össze azzal, hogy a különböző fogalmak milyen státuszt, jogosultságot és társadalmi elismerést közvetítenek. E nehézségek hátterében azonban nem kizárólag a fogyatékoságspecifikus szabályozás fragmentáltsága áll, hanem tágabb társadalmi-politikai mintázatok is. Ahogyan Róbert és Susánszky (2022) is kiemelik, a magyarországi politikai részvételi formák és aktivitás alacsony szintje, valamint az állampolgári szerepfelfogás bizonytalansága jelentősen eltér az európai átlagtól – mindez tovább rontja azoknak a csoportoknak az esélyeit, akik már

eleve strukturálisan hátrányos helyzetben vannak. Ez megerősíti annak szükségességét, hogy a jogi szabályozás és a részvételi mechanizmusok érzékenyebben igazodjanak a társadalmi valóságokhoz és az érintettek tényleges tapasztalataihoz.

Mindezek alapján a jog szerepe az alávetett csoportok életében komplex és sokrétű. A jog nem csupán egy formális keret, hanem a társadalmi valóságot is tükrözi, és hatással van az egyéni sorsokra. A joghoz való hozzáférés és a jogi védelem hatékonysága nagymértékben függ a társadalmi normáktól, a politikai akarattól és a társadalom történeti sajátosságaitól. Éppen ezért kiemelten fontos, hogy a jogalkotás és a jogalkalmazás során figyelembe vegyük az alávetett csoportok sajátos helyzetét és igényeit, és hogy a jog ne csak a jogalkotók és jogalkalmazók szemében legyen koherens rendszer, hanem az alávetett csoportok számára is egy élhető és igazságos valóságot teremtsen.

A konkrét jogi szabályozás háttere

A magyar fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról szóló 1998. évi XXVI. törvény (Fot.) szabályozása a világon elsők között hozott szociális és alapjogias szempontokat a terület jogalkotásába, de az elfogadását övező viták miatt kompromisszumos megoldások is belekerültek. A törvényben meghatározott alapvető jogok széles mérlegelési kört biztosítanak a hatóságoknak. Hoffman István (2016) megfogalmazásában a törvény Janus-arcú jogszabálynak tekinthető, mivel a szociális és alapjogias megközelítés ellenére több ponton érvényesül a medikális modell szemlélete, amely az újabb és újabb orvosi megoldásokkal mindig megerősödik, és amelyben a fogyatékossgal élő ember beteg, hibás, a megoldás pedig a megjavítás. Ez azt jelenti, hogy az érintettség – vagyis a fogyatékossg, illetve a jogosultság – meghatározása elsősorban orvosszakmai kritériumok alapján történik. Ennek egyik példája a szociális pénzbeli juttatások rendszere, amely akkor is, ha a szociális jog területéhez tartozik, alapvetően orvosszakértői vizsgálathoz kötött, és az egészségi állapot „deficitjének” mértékén alapul. Ez a szemlélet a fogyatékossgot továbbra is biológiai hiányként kezeli, nem pedig társadalmi akadályoztatottségként.

Tehát a Fot. már megelőlegezte, hogy nem teljesen a szociális és alapjogi szemlélet érvényesül a szociális ellátások rendszerében. Az Alaptörvény előtt a megváltozott munkaképességű személyek – akkor rokkantaknak minősülők – a nyugdíjrendszer és az egészségbiztosítási rendszer alapján kaptak támogatást. Ez azt jelentette, hogy szükséges volt, hogy legyen korábbi biztosítási jogviszonya, például munkahelye, az adott személynek, mivel ez alapján lehetett jogosult, és ez alapján számolták ki a támogatásának a mértékét (Hoffman 2016). A Fot. által bevezetett reformot követte a 2007. évi LXXXVII. törvény, ami bevezette a rehabilitációs járadékot, viszont a szabályrendszer az indoklással szemben, miszerint ez az érintettek minél nagyobb csoportját akarja segíteni, pont, hogy szűkítette a járadékhoz hozzáférők csoportját.

A rendszerváltás után a jogalkotás egyik kiemelt célja a megváltozott gazdasági szerkezethez való alkalmazkodás volt. A megváltozott munkaképességű személyek ellátásairól és egyes törvények módosításáról szóló 2011. évi CXCI. törvény (Mmtv.) ezzel szemben azt a célt szolgálta, hogy csökkentse a rokkantnyugdíjban részesülők számát, különös tekintettel azokra, akiket az állam a korábbi rendszerben „jogtalanul rokkantnak” minősített. A változtatás célja egyben a költségvetési kiadások mérséklése volt, azonban ennek következtében jelentős számú érintett esett ki az ellátórendszerből. A felülvizsgálatok gyakorlata – különösen a szakértői eljárások átláthatóságának és méltányosságának hiánya – számos alapjogi kérdést is felvetett. Az új jogszabály az alkotmányos változásokhoz igazodva radikálisan átalakította a korábbi rokkantsági nyugdíj és rehabilitációs járadék rendszerét, egy egységesített, a megváltozott munkaképesség fogalmán alapuló ellátási modellt vezetve be.

A törvény egyik legfontosabb újítása az ellátások összevonása volt. Ennek következtében a társadalombiztosítás szerepe a fogyatékos személyek ellátásában jelentősen csökkent. Az új rendszerben az ellátások megállapítása egy komplex vizsgálati eljáráshoz kötött, amelynek során a rehabilitációs hatóság a személy egészségi állapotát és munkaképességét értékeli.

Bár a törvény terminológiájában a szociális modell irányába tett lépéseket – például a „rokkantság” helyett a „megváltozott munkaképesség” fogalmát alkalmazza –, az ellátási rendszer alapvetései továbbra is az egészségügyi szempontokat helyezik előtérbe, a medikális modell logikáját követve. A szociális modell ezzel szemben abból indul ki, hogy a fogyatékoság nem elsősorban az egyén egészségi állapotából fakadó hiányosság, hanem a társadalom által létrehozott fizikai, kommunikációs és attitűd-beli akadályok következménye, ezért a megoldást nem kizárólag az egyén „helyreállításában”, hanem a környezet átalakításában látja (Könczei és Hernádi 2011). Ezt a megközelítést árnyalja az Egészségügyi Világszervezet által kidolgozott Funkcióképesség, fogyatékoság és egészség nemzetközi osztályozása (FNO), amely 2003 óta szociálpolitikai szabályozási eszközként szolgál. Az FNO célja a részvétel javítása és a társadalmi hátrányok mérséklése, a környezeti tényezők figyelembevételével. Ez a keret tehát elvileg lehetőséget nyújt az orvosi modell deficitfókuszú szemléletének ellen-súlyozására, ugyanakkor a gyakorlatban Magyarországon továbbra sem általános az FNO-alapú megközelítés érvényesülése (Egészségügyi Világszervezet, 2003). Ennek következtében az ellátásokat megállapító szerv ma is a rehabilitációs hatóság, és azok finanszírozása az Egészségbiztosítási Alapból történik, így az új rendszerben továbbra is az egészségügyi megközelítés érvényesül dominánsan.

A fogyatékoság és a megváltozott munkaképesség fogalmai ugyanakkor nem fedik egymást: míg a fogyatékoság tartós, a társadalmi részvételt jelentősen befolyásoló állapot, amely a személy veleszületett tulajdonsága az élet bármely szakaszában kialakulhat, addig a megváltozott munkaképesség egy adminisztratív kategória, amely az egészségi állapot alapján, orvosszakértői eljárással kerül megállapításra. A megváltozott munkaképességű személyek között számos olyan egyén is található, aki nem

rendelkezik fogyatékosági diagnózissal, és nem tekinti magát fogyatékosnak. Ez a fogalmi elcsúszás megnehezíti az ellátórendszer célzottságát, és kihívást jelent a kutatások számára is, amelyek heterogén csoportokat kénytelenek egységesen kezelni.

A fogyatékoság jogi értelmezésének és szabályozásának egyik legjelentősebb nemzetközi mérföldkővét az Egyesült Nemzetek Szervezete által elfogadott Fogyatékossgal élő személyek jogairól szóló egyezmény (a továbbiakban: CRPD) jelenti, amely az ún. emberi jogi modellt képviseli. Ez a megközelítés szakít a pusztán orvosi vagy funkcionális meghatározásokkal, és a fogyatékossgot mint a társadalmi és környezeti akadályoztatás következményét értelmezi, hangsúlyozva a részvételhez, méltóságához és önrendelkezéshez való jogot.

Magyarország az egyezményt az elsők között ratifikálta a 2007. évi XCII. törvénnyel. Az egyezmény értelmében a fogyatékossg nem csupán egyéni hiányosság, hanem társadalmi akadályozottság következménye is, ezért a szabályozásnak figyelembe kell vennie a környezeti és attitűdbeli tényezőket is, ami a fogyatékossg társadalmi konstrukciójának jogi elismerését is jelenti, és normatív alapot biztosít a diszkriminációmentesség, az akadálymentesség és az egyenlő részvétel elvének érvényesítéséhez. Noha a CRPD alapelvei részben tükröződnek az Mmtv. szóhasználatában, azok csak korlátozottan érvényesülnek a gyakorlatban.

Összességében elmondható, hogy az Mmtv. új rendszere egységesebb, ugyanakkor az egészségügyi szemlélet részleges megjelenése miatt szigorúbb is, mint a korábbi. Bár a törvény a szociális modell irányába tett néhány lépést, az egészségügyi megközelítés továbbra is meghatározó szerepet játszik az ellátások megállapításában. Ezt a tendenciát bírálja az ENSZ Fogyatékossgal Élő Személyek Jogaival Foglalkozó Bizottsága 2022-es alternatív országjelentésében, amely szerint a fogyatékossgot továbbra is túlzottan az orvosi és biológiai szempontok alapján értelmezik, figyelmen kívül hagyva a környezeti és társadalmi akadályozottságot. Az egészségügyi paradigma a fogyatékossgot elsősorban az egyén biológiai hiányosságaként értelmezi, az egyén problémájának tekinti. A szociális modell ezzel szemben a fogyatékossgot a társadalom és a környezet akadályozó hatásának eredményeként értelmezi, és az egyén társadalmi beilleszkedését és önálló életvitelét támogató szolgáltatásokat hangsúlyozza.

A magyar szociális jogban a két modell egymás mellett létezik, és ez a vegyes megközelítés számos ellentmondást és problémát okoz. Az egyik legfontosabb kérdés a pénzügyi erőforrások elosztása. A korlátozott költségvetési keretek között az objektívnek tűnő, orvosi szakvéleményeken alapuló elosztási rendszer könnyebben igazolható és működtethető. Ezért a pénzbeli ellátások esetében gyakran az egészségügyi szempontok a meghatározóak. A vegyes megközelítés másik következménye, hogy a fogyatékossg komplexitását nem mindig veszi figyelembe eléggé. Az egészségügyi paradigma elsősorban az egyén biológiai hiányosságaira fókuszál, figyelmen kívül hagyva a pszichoszociális tényezőket, a társadalmi környezetet és az egyén egyéni szükségleteit. Ezáltal az ellátások gyakran nem elégítik ki a fogyatékos személyek valódi igényeit, és nem támogatják őket abban, hogy teljes életet éljenek (Hoffman 2016).

A megváltozott munkaképességű személyek munkaerőpiaci integrációját számos akadály nehezíti, mint például a diszkrimináció, az elavult munkahelyi hozzáférés, a megfelelő képzések hiánya és a munkaadók előítéletei. A társadalmi attitűdök jelentős szerepet játszanak az életükben, mivel a szocializáció során kialakuló sztereotípiák és előítéletek akadályozhatják az elfogadást és az integrációt. Az elmúlt évtizedekben pozitív irányú változások tapasztalhatók – ilyen például az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény elfogadása, a védett munkahelyek támogatásának növekedése, illetve a munkaadói ösztönzők és támogatott foglalkoztatási programok kiterjesztése – de még mindig van tennivaló az esélyegyenlőség megteremtéséért. Ezek a fejlemények különösen időszerűvé teszik a témát, amit alátámaszt a CRPD Bizottság alternatív országjelentése is. Az ENSZ szakértői a jelentésben hangsúlyosan fogalmazták meg, hogy Magyarországon sürgető feladat a fogyatékkal élő személyek nyílt munkaerőpiaci részvételének előmozdítása és a foglalkoztatás feltételeinek szélesebb körű biztosítása.

Módszertani háttér

Tanulmányunkban egy megváltozott munkaképességű, prekariátusban élő asszonynyal, Evelinnel (56) készített narratív életútinterjú elemzésén keresztül arra vállalkozunk, hogy feltárjuk a családi emlékezetnek és az egyéni élettörténetnek az egyén munkaerőpiaci helyzetére gyakorolt komplex, rendszerszintű hatásait. Arra a kérdésre keressük a választ, hogyan fonódnak össze a strukturális társadalmi hátrányok, a megváltozott munkaképesség (funkcióvesztés) és a munkaerőpiaci bizonytalanság, illetve milyen stratégiák mentén próbálnak az érintettek eligazodni a késő modern munka világában. Az elemzett élettörténet jól példázza, miként válhat a munkavállalói kiszolgáltatottság interszekcionális tapasztalattá, ahol a gazdasági, szociális és egészségügyi tényezők egymást erősítve alakítják ki az alávetettség és a kirekesztettség különböző rétegeit. A hermeneutikai megközelítés abban segít bennünket, hogy a megértés folyamatát helyezzük tanulmányunk középpontjába, feltárva ezzel az emberi tapasztalatok mély kontextusait (Paterson és Higgs 2005).

A tanulmány a narratív életútinterjú módszertanát alkalmazza, ami Gabriele Rosenthal (1993) elméleti munkája, és amit a hazai kutatási gyakorlatban Vajda Júlia és Kovács Éva fejlesztettek tovább (Kovács és Vajda 2002a; 2002b; Vajda 2020). Rosenthal (1993) értelmezése alapján az élettörténet olyan társadalmi konstrukció, amely lehetőséget biztosít az egyén valósága és a társadalmi kontextus együttes megragadására, és ez alapján megkülönböztet megélt és elbeszélt élettörténetet. A megélt élettörténetből a biográfiai adatok rekonstruálhatók, míg az elbeszélt történet narratív struktúrájának elemzése feltárja, miként szervezi az egyén saját tapasztalatait társadalmi kontextusban. Az elemzés során ezek viszonyából rajzolódik ki a társadalmi tapasztalat értelmezési kerete (Vajda és Kovács 2002: 352–366). Egy olyan módszert

alkalmazunk, amely a legkevésbé beavatkozó módon, az érintettek nézőpontjaira fókuszálva igyekszik feltárni a társadalmi valóság alternatív olvasatait – gyakran olyan tapasztalatokat, amelyekhez még a megfelelő fogalmi keret sem áll rendelkezésre (MacKinnon és Dworkin 1997, idézi Kiss és Tóth 2021: 58–59). A narratív módszertan abból indul ki, hogy az emberek történeteken keresztül értelmezik múltjukat és önmagukat, ezért e történetek nyomába eredve olyan emlékek és jelentések is hozzáférhetővé válnak, amelyek korábban „soha nem voltak jelen” (Kovács és Vajda 2002b: 10).

Kutatásunk szorosan épít a „Nagykorúak cselekvőképességének korlátozása Magyarországon” (Gulya et al. 2024) című kutatás módszertani tapasztalataira, ugyanakkor az általunk követett elemzési keretet a Vajda Júlia vezette „Demokratikus viselkedés és joghoz való viszony családörténeti háttérben” című kutatás hármasközelítése határozza meg. Ennek megfelelően az elemzés során a családi emlékezet, az egyéni élettörténeti emlékezet, valamint a munkaerőpiaci demokratikus értékek megvalósulását vizsgáljuk – különös tekintettel a megváltozott munkaképesség jogintézményének hátterére. Az alkalmazott módszer ötvözi az emlékezet- és traumatörténeti elméleti kereteket, kutatási hagyományokat a munkaerőpiaci szociológiai szempontú kutatásának alapvető kérdéseivel.¹ Célunk nem általános törvényszerűségek felállítása, hanem az élettörténet kontextusába ágyazott értelmezése. Ezt azért is tartjuk fontosnak kiemelni, mert a kritikusok gyakran a pozitivista kutatási logikát kérik számon az esettanulmányokon, figyelmen kívül hagyva, hogy többféle oksági megközelítés is létezik a tudományban, és míg a pozitivista irányzat igyekszik kizárni a kontextust mint zavaró tényezőt, az esettanulmányok ebből nyerik értelmüket, hiszen az eset éppen a saját környezetében válik értelmezhetővé (Takács 2017).

A következőkben bemutatott esettanulmány nemcsak egy egyéni életút dokumentációja, hanem egyben annak vizsgálata is, miként jelennek meg a késő modern munkaerőpiaci strukturális hatásai, a jogi és szociális ellátórendszer működése, valamint a demokratikus deficit egy megváltozott munkaképességű személy élettörténetében. A kiválasztott eset értelmezési keretét az elméleti háttér és a fenti módszertani eszköztár biztosítja.

Esettanulmány

Megélt élettörténet

Evelin 1968-ban született Tatabányán, egyedüli gyermekként, szülei házasságkötése után kilenc hónappal. Édesanyja szülési depresszióban szenvedett, házasságuk rossz volt, ezért két hónappal Evelin megszületése után elváltak. Ezt követően édesanyja

¹ Ennek részletes tárgyalása a munkánk kereteit szétfeszítené, azonban az életvilág-értelmezéshez kapcsolható elméleti keretekre, annak módszertani megfontolásaira gondolunk elsősorban. Erről részletesen lásd Németh 2018.

mentális állapota romlani kezdett, és pszichiátriai kezelés alatt állt, Evelin pedig néhány hónap után anyai nagyszüleihez került. Nagymamája 1939-ben született Mórton, szegény körülmények közé, nagyapja felvidéki ember volt, aki kitűnő orosz nyelvtudással rendelkezett, amit Evelin is felsőfokon elsajátított. 1971-ben óvodás lett, ahová nagyon nehezen illeszkedett be, zárkózott gyermek volt, beszédképessége életkorához és kortársaihoz képest is lassabban fejlődött. 1974-ben kezdte meg az első osztályt a tatabányai általános iskolában, ahol rossz tanulmányi eredményei miatt kis híján évet kellett ismételnie. Bő három évvel később, nagyapja halálának következtében nehéz anyagi körülmények közé kerültek, ezért nagymamája úgy döntött, nem tudja tovább vállalni a nevelését. Evelin alig múlt tízéves, amikor Martonvásárra került nevelőszülőkhöz, távol a rokonaitól, édesanyjától. Sorsa némileg jobbra fordult, amikor két testvérral együtt megélte a családi stabilitást, miközben édesanyja is gyakran meglátogatta őt. Nevelőapja katonatiszt volt, majd a mezőgazdasági szférában helyezkedett el. 1989-ig, 21 éves koráig náluk lakott. A középiskolát Tatabányán kezdte meg, 1982-ben, majd 1983-ban Tatára került kollégiumba, ismét távol került a családtól, ahol 1986-ban sikeres érettségi vizsgát tett a helyi egészségügyi szakközépiskolában. Egy évvel később szülővárosában, Tatabányán intenzív, kritikus állapotú betegek ápolására specializálódott képzésben vett részt, amit sikeresen abszolvált. A rendszerváltás idején Evelin éppen nagykorúvá válva vett részt az 1990. évi, kétfordulós többpárti parlamenti választáson. Két évvel később ismét szülővárosába tért vissza, és a Tatabányai Kórház belgyógyászatán kezdett el dolgozni, majd 1995-ben Székesfehérvárra költözött első párjával. Összeházasodtak, és még ebben az évben felsőfokú szociális munkás képesítést szerzett, és a Székesfehérvári Kórház Belgyógyászatának Intenzív osztályán kezdett el dolgozni. 2000-ben megszületett első gyermeke, aki 2001-ben egy veleszületett rendellenesség következtében szív-műtéten esett át, ezért nagyon sok időt töltöttek a kórházban. 2003-ban visszatért a munkába, és elvesztette idős nevelőszüleit, előbb nevelőapját, majd egy évvel később nevelőanyját is. Férjével házasságuk rossz volt, ezért a hosszadalmas elégedetlenség és viták után 2006-ban elvált a férjétől, székesfehérvári házukra devizahitelt vettek fel az alacsonyabb kamatok miatt. A devizahitel és a forint gyengülése miatt havi törlesztőrészletük nőni kezdett, ami jelentős anyagi nehézségeket okozott. Egy évvel később megismerte új párját, akivel Szabadbattyánra költöztek, és fél évvel később közös gyermekük született. Egyéves fiánál egy rosszulléte után a kórházban súlyos légzőszervi megbetegedést diagnosztizáltak. Visszament dolgozni. 2008-ban elveszítette az édesanyját. 2011-ben a törlesztőrészleteket nem tudták tovább fizetni, ezért egy kisebb albérletbe költöztek Székesfehérvárra, és két évvel később keresztyerméke is odaköltözött, Evelin kezdte el nevelni. 2013 elején önkormányzati lakásba költöztek Gárdonyiba, 2014-ben a székesfehérvári házat elárverezték, de a felvett összeg kamatainak fizetése továbbra is jelentős anyagi terhet rótt a családra. 2015-ben munkavégzés közben súlyos munkahelyi balesetet szenvedett, egy évvel később a bürokráciával való hosszas küzdelem után a tartós egészségkárosodás következményeképp a munkahelyi baleseti járadékot megállapították számára. Egészségi állapota ugyanakkor tovább romlott, ezt figyelembe véve a komplex minősítési eljárás

során B2 kategóriás minősítést kapott, amely azt jelezte, hogy egészségkárosodása 40–49%-os mértékű, rehabilitációval foglalkoztathatósága helyreállítható. 2019-re mobilitási korlátozottsága fokozódott, életminősége romlani kezdett, C2 kategóriás minősítést kapott, egészségkárosodása 50–69%-os mértékű, és foglalkoztathatósága jelentősen korlátozottá vált, a rehabilitációs lehetőségek minimalizáltak. 2017-től házi betegápolóként dolgozott, 2021-től már nem talált munkát a megyében.

Elbeszélt élettörténet

Önmagunkból merítkezés: A trauma, gyermekkor és önállóság keresztútján

Az életút alakulása számos külső és belső tényező függvénye, amelyek meghatározó szerepet játszanak az egyéni sors alakulásában. Evelin megélt élettörténete már önmagában sokat mesél. Az, hogy már kisgyermekként szembesült pszichiátriai betegséggel és a gondozás világával, elindította egy olyan úton, amelyben a saját múltja adta az empátiát és a motivációt mások segítésére. A pályaválasztás tehát nem pusztán karrierkérdés, hanem belső válasz volt a megélt szenvedésre és a kontroll visszaszerzésére.

A gyermekkori traumák – például a szülő mentális betegsége, a családi instabilitás és az elutasítás élménye – nem csupán túlélendő nehézségek, hanem a személyes fejlődés és a szakmai identitás formáló erőivé is válhatnak. A nagyszülők elvesztése, a nevelőszülőkhöz kerülés és a nagymama általi elutasítás újabb, mélyen érintő sorsfordulókat jelentettek, amelyek az identitás, a bizalom és a kötődés tekintetében is nyomot hagyhattak benne. Evelin viszonya a családhoz és az autonómiához ezek nyomán formálódott: a korai elhagyatás és a bizonytalan kapcsolatok hatására belső erőforrásaira támaszkodva kellett megtalálnia saját stabilitását. Egy trauma nem csupán sebet jelent, akár iránytűt is adhat.

Munkahelyi baleset és megváltozott munkaképességűvé válás

Evelin elbeszélt élettörténetének legnagyobb törése is a munkahelyi balesetéhez kötődik, és az azt követő, a megváltozott munkaképességet övező jogi eljáráshoz.

Hát az nekem egy nagyon nagy érvágás volt először fel kellett abból ocsúdnom hogy én már nem a kórházban dolgozok napi rutin minden este mentem be dolgozni minden másnap bocsánat jöttem haza főztem mostam takarítottam gyereket neveltem és ez így hirtelen így az egyik napról a másikra vége szakadt és maradt a négy fal és akkor volt egy időszak amikor depressziós is voltam – ez miatt – ez így van – saját magamtól ebben azért is sikerült kijönnöm de hát – nehéz volt nehéz volt – nem volt egyszerű történet.

A folyamat egyfajta Canossa-járásként tér vissza időről időre az interjú során, ahogy visszaköszön a főnarratíva (az élettörténet első egysége) több más pontja is,

periodikusan, ezzel is erősítve ezek életútban betöltött szerepét. Ezek főként önmagának pozícionálását szolgálják, az élete feletti kontroll szemléltetését, hiszen a balesetig egy építkező életút rajzolódik ki, ahol egy elismert, társadalmi státuszában megerősítő pozícióban dolgozott évtizedekig, megerősödve saját helyzetében és kompetenciájában. A váratlan baleset egyfajta pofonként érte, amivel nem is tudott mit kezdeni. A demokratikus intézményekbe és szolidaritásba, illetve a saját szakmájába és annak összetartó erejébe vetett hite megingott ezen a ponton. Ennek belső megéléséről azt követően beszél elsőként jobban megnyílván, a történések érzelmi oldalait is boncolgatva, hogy felvázolta a családjá politikához való viszonyát, és hogy hogyan beszélt neki és osztálytársainak először behatóbban a demokratikus értékekről egy tanára az első szabad választások előtt. Úgy fogalmaz, hogy a családjában ezzel nem foglalkoztak, és ezért először nem is értette pontosan a tanár szavait. Igazán pedig csak akkor tudta magáévá tenni az elhangzott értékeket, amikor a balesetét követő jogi labirintusban testközelből tapasztalta meg a rendszer, így a demokratikus jogintézmények hiatusait. Erről így beszél:

Énnekem igazából ez akkor köszönt be amikor le lettem százalékolva hogy tényleg jól pofán nyomott az hogy saját magamat tartottam el hogy én hoztam haza a több fizetést hogy tényleg a gyerekeimnek megtudtam mindent adni és amikor lerokkan az ember és tényleg ott volna hogy na segítséget kellene hogy kapjon akkor mindenhol zárt ajtókat talál próbáltam meg igyekeztem két lábon is persze megállni én nem az államtól vártam elsősorban a segítséget de ezt hogy ilyen nehezen lehessen azt kiharcolni hogy igenis hogy beteg az ember és igenis hogy valami támogatást csak kéne.

Egyszerre csalódott a rendszerben, hiszen ha nem is adott meg minden segítséget, a számára minimumként megjelenő támogatást sem adta meg, egyszerre pedig a saját szerepének a megváltozásával családfenntartóként, gondoskodni tudó nőként és anyaként is meg kellett birkóznia. A magánéleti szerepek megváltozását nem itt bontanánk ki, azonban a jogi eljárások kapcsán kiemelkedő, hogy milyen tudatosan és erős önérvényesítési képességgel jelent meg nem sokkal a felépülése után. Az eljárásokról és az ezek kapcsán folyó harcokról tárgyilagosan, pörgősen beszél, ezzel is biztosítva ki- és befelé is azt, hogy ő tisztában van a lehetőségekkel, és végig is járta őket. Ezen a ponton is egyértelmű, hogy nem akarja hagyni, hogy a nehézségek ledöntsék a lábáról, addig megy, amíg nem kap kedvezőbb válaszokat. Ha nem akarják megadni neki az őt megillető ellátást, akár bíróságra is elmegy. Utóbbi lépésre nem tekinthetünk evidenciaként, hiszen a fellebbezéssel ellentétben a perek esetében költségesebb és bonyolultabb, jogi kompetenciát is igénylő eljárásról van szó. A megváltozott munkaképesség megállapításához szükséges vizsgálatot felületesnek érezte, ami figyelmen kívül hagyta az állapotát:

És amikor bementem a vizsgálatra énnekem annyiból állt a vizsgálatom hogy megmérte a vérnyomásomat megkérdezte hogy mi a panasz amit én elmondtam megnézte a lábamat látta hogy a reflex az egyáltalán tehát hogy a lábfejemet emelni nem

tudom mert szó szerint le volt bénulva tehát ezt tornáztatással hoztuk vissza és az izomzat az egyáltalán nem működött és ennek ellenére elutasított és kidobott a nyílt munkaerőpiacra.

Evelin számára a megoldást azt jelentené, ha meglévő képességeit értékelnék és a foglalkozási rehabilitáció ennek fenntartására, fejlesztésére fókuszálna. Visszatérően beszél a szolidaritás hiányáról és helyzetének nehézségéről, ami mind anyagi, mind mentális és érzelmi oldalon megjelenik. Az alacsony ellátási összegek nem biztosítják a stabil egzisztenciát, és Evelin természetéből fakadó tetterekészsége nem hagyja, hogy nyugodt maradjon, amíg nem dolgozik, így megrekedt, ketreche zárt oroszlánként működik mindennapjaiban, megfosztva a kontrollérzést és identitást adó munka lehetőségétől.

Összezés az egészségügyi szakmában

Evelin születésétől abba a tapasztalatba nőtt bele, hogy nincs kontrollja afelett, hogy kivel él. Édesanyja pszichiátriai kezelése miatt nem tudta nevelni, ami miatt a nagyszüleivel élt a nagyapja haláláig, ezt követően a nagyanyja nem tudta tovább vállalni a nevelését, így került a nevelőcsaládjába. Meghatározó volt számára életének alaphelyzete, hogy az édesanyját milyen helyzetekben látta kórházban. Ahogy fogalmaz: „meg akartam érteni, és hát meg is értettem”. Tehát a pályaválasztásának oka is ebben kereshető: az életét keretező nehézségeket szerette volna megérteni, ezért választotta az ápolói szakmát. Ebben megtalálta azt a megbecsültséget és kontrollt, ami által biztonságban érezhette magát az életében:

Én nagyon szerettem ott dolgozni az az igazság hogy ott mindig készen kellett arra állni hogy bármikor bárkinek a légzése szívműködése leállhat vagy olyan állapotba kerül hogy rögtön ugrani kell és hála a jó istennek én ezt nagyon jól bírtam meg ő tehát én nagyon szerettem csinálni.

Mindennel tisztában kellett lennie a sürgősségi ellátásban dolgozóként, de pont ez a szabályozottság imponált neki, hiszen visszaköszönt benne a nagyanyja porosz szigora.

A munkája során viszont a szakma árnyoldalával is szembesülnie kellett: a munkája közben szenvedett balesetet, amit nehezen ismert el munkahelyi balesetként az addig biztonságos helynek látszó kórház:

Tehát igazából arra számítottam hogy jó megvolt az a munkahelyi baleset hogy elismeri a kórház és valami négy vagy hat órást majd kapok hát nyagot beintettek.

Erre a csalódottságra és bizalomvesztésre Evelin többször visszatér, és bár az interjú elején még kizárólag pozitívan nyilatkozik az egészségügyről, idővel kitér arra is, hogy hogyan *nem* vették figyelembe az igényeit a balesete után. Az elbeszélte történetében tükröződik a kórház haszonelvősége, hogy amíg munkába fogható valaki, addig

értékes, és érdemes a figyelemre. Ezt tükrözi, hogy az osztályvezető arra a kérésére, hogy szeretne visszatérni valamilyen módon a kórházba úgy reagált, hogy „őneki nyomorék ember nem kell”.

A munkája ráadásul nemcsak a saját egészségére volt káros egy ponton túl, hanem említést tesz arról is, hogy az egészségügy sötét oldalaként vázolt gyógyszerkísérletek rá is közvetlenül hatással voltak. Ennek kapcsán nem mondja ki egyértelműen, de lehetőségként meghagyja, hogy ez a gyerekeire is egészségkárosító hatással lehetett.

Mit ér a dolgozó ember?

Evelin élettörténete nem csupán egyéni küzdelmek sorozata, hanem a társadalmi és munkahelyi elvárásokkal való szembenézés is. Élete egyik meghatározó pillanata a munkahelyi baleset, ami egy sor váratlan következményt hozott magával, és ami nemcsak fizikai állapotát, hanem mentális és érzelmi világát is jelentősen befolyásolta. A baleset után, bár a rehabilitációs folyamatokat várva, erős vágy élt benne, hogy visszatérjen a munka világába, a társadalmi és munkahelyi környezet gyakran elutasította őt. Az elvárásokkal és a sztereotípiákkal való szembesülés, valamint a folyamatos bizonyítási kényszer érzése gyakran kísértette őt, miközben a segítség és a támogatás, amit joggal várt volna, jellemzően elmaradt. Ez az elutasítottság és lenézettség tapasztalata mélyen beivódott az életébe, és végigkísérte a baleset utáni rehabilitációs időszakot, a munkaerőpiaci reintegráció lehetetlensége mellett. Az állandó megkérdőjelezés, a megértés hiánya és az elismerés hiánya mind-mind olyan tényezők, amelyek meghatározták az életútját, és amelyekkel a mai napig meg kell küzdenie.

Tehát ez egy ez egy nagyon hatalmas kör volt énnekem tehát idegileg teljesen ki is készültem mert ugye én arra számítottam hogy ha már munkahelyi balesetem van hogy a kórház azt nekem el fogja ismerni hogy esetleg fel tud egy olyan négy órás állást ajánlani amiben én tudok dolgozni mert ugye vannak engem vannak labor van ott van ott ööö* mindjárt mondom kartonozó, tehát valahova el tudok majd helyezkedni, de hát sajnos nem kaptam támogatást úgyhogy ennyi, utána ugye a Fidesz kormány meghozta ezt a döntést 2010-től kezdve hogy mindenkit újra felül kell vizsgálni a munkaerőpiacon, ki kell dobálni.

Evelint a munkahelyi baleset után nemcsak fizikai, hanem érzelmi és mentális megterhelés is sújtja. Azok az elvárásai és reményei, hogy a kórház vagy a munkahelyi rendszer támogatja a rehabilitációt és az alkalmazkodást, hamar szertefoszlottak, és ez csalódást váltott ki benne. Ő azzal a várakozással indult neki a rehabilitációnak, hogy az egészségügyi és munkahelyi intézmények segíteni fognak neki abban, hogy a baleset után is dolgozhasson, például egy részmunkaidős állásban, de ezek az elvárások nem teljesültek. A támogatás hiánya és a jogi eljárások elhúzódása miatt nemcsak a fizikai, hanem a mentális rehabilitációja is sokkal hosszabb ideig tartott. Az állandó bizonyítási kényszer és a jogi, adminisztratív bonyodalmak mentálisan is leterhelték őt, miközben a társadalom és a munkaerőpiac részéről sem kapott kellő segítséget.

Evelin úgy élte meg, hogy „azok a 2010-től bekövetkező” kormányzati intézkedések, amelyek a munkaerőpiaci felülvizsgálatokra vonatkoztak, tovább súlyosbították személyes helyzetét. Az új szabályozások, amelyek célja a dolgozók állapotának újraértékelése volt, nemcsak az állapotok pontos megértését nehezítették, hanem az egész folyamatot rendkívül megterhelővé tették. Az egészségügyi intézmények nem tudtak megfelelő támogatást nyújtani, és Evelin magára maradt abban, hogy tudja bizonyítani munkára alkalmas állapotát, és küzdjön annak elismeréséért. Az állandó megkérdőjelezés és bizonyítás érzése nemcsak a fizikai rehabilitációt, hanem a pszichológiai és érzelmi rehabilitációt is jelentősen lelassította. A trauma feldolgozása elhúzódott, és a mindennapi életben is megnehezítette az integrációt.

Ezek a tapasztalatok nemcsak a személyes érzelmi és mentális állapotára gyakoroltak hatást, hanem társadalmi szinten is komoly következményekkel jártak. Evelin elvesztette bizalmát a kormányzati intézményekben és abban, hogy a munkaerőpiaci reintegrációhoz támogatást kaphat. A folyamatos elutasítás és a társadalmi igazságosság hiánya növeli a társadalmi kirekesztést, amit az egyéni felelősség kormányzati intézkedések általi hangsúlyozása és a munkahelyi jogok védelmének csökkentése tovább fokoz. A rendszer nem biztosítja a megfelelő támogatást, és az ilyen helyzetekben lévő munkavállalók nem kapják meg azokat az esélyeket, amelyek lehetővé tennék számukra a visszatérést a munkaerőpiacra. A rehabilitációs támogatások hiánya, a képzés és oktatás elmaradása, valamint a munkaerőpiaci diverzitás figyelmen kívül hagyása mind hozzájárulnak a társadalmi elszigetelődéshez és a stigma megerősödéséhez. Az ilyen esetek jól tükrözik a társadalmi igazságosság és az egyenlő bánásmód hiányosságait, amelyeket a munkaerőpiacon és a társadalomban egyaránt érezhetnek a megváltozott munkaképességű munkavállalók.

Hát persze én 2015-ben ugye amikor le lettem százalékolva nekem az volt az első hogy próbáltam elhelyezkedni, készítettem önéletrajzot hogy egészségügyben több, mint huszonöt év tapasztalattal érettséggel számítógépes felhasználói tudással orosz nyelvtudással munkát keresek, tehát elkészítettem a magam kis önéletrajzát, bementem a munkaügyi központba kértem segítséget hogy segítsenek nekem hogy hogy lehetne úgy elkészíteni ezt az önéletrajzot hogy az nekem jó legyen.

Evelin tisztában volt erősségeivel, és tudatosan építette fel önéletrajzát, hogy a munkáltatók figyelmét azokra a készségekre irányítsa, amelyekkel valódi értéket képvisel a munkaerőpiacon. Orosz nyelvtudása és több mint huszonöt év tapasztalata egy stabil és lojális munkavállalóról árulkodik, míg számítógépes ismeretei a modern munka világának alapvető elvárásaival vannak összhangban. Proaktívan és asszertíven lépett fel, hogy maga teremtsen új utakat. Ahogyan korábban, most is tudatosan építette karrierjét, és kezébe vette sorsát, mert számára az önállóság és saját döntéseinek irányítása nemcsak eszköz, hanem identitásának része.

Ami itt van munkaerő közvetítő ami megváltozott munkaképességűekkel foglalkozik [...] call centeres munkát ajánlottak volna na de hát ott meg egy napot dolgoztam és akkor mi az hogy több hívást nem tudtam, hát megcsináltam százötven hívást

és mi az hogy csak ennyi tehát olyan szinten állnak az emberhez hozzá és annyira lekezelően hogy én ezt már elviselni nem tudom, hát nem is szeretném nem is akarom – hát ennyire nem akarom magam kiszolgáltatni.

Evelin identitásának, személyiségének alapvető jellemzője a tudatos döntés, hogy nem hajlandó teljes kiszolgáltatottságban dolgozni, és kiáll saját határai mellett. Nem a munka vagy a kihívás elől hátrál meg, hanem egy olyan környezetből lép ki, amely nem biztosítja számára az emberhez méltó feltételeket. Ez a hozzáállás azt mutatja, hogy a munkavállalás nem pusztán gazdasági szükségszerűség, hanem egyben érték-választás is: Evelin nem hajlandó olyan helyen dolgozni, ahol az emberi méltóság másodlagos szemponttá válik.

És akkor azt kapja meg az ember hogy hol dolgozol le vagyok százalékolva itthon vagyok mi az hogy nem dolgozol hát adjál munkát [...] és akkor dolgozok. Na most körülbelül ezen a szinten tartok, megmondom őszintén, mert tényleg nehéz.

A társadalmi nyomást és megítélést, amivel az egyén szembesül, amikor nincs aktív munkaviszonya, az „adjál munkát [...], és akkor dolgozok” kijelentés világítja meg, arra a paradox helyzetre mutat rá, hogy bár az egyén szeretne dolgozni, a társadalom egy része mégis negatívan ítéli meg őt, mert éppen nincs munkája. Ezzel azt a benyomást keltik, mintha a munkanélküliség pusztán az egyén hibája lenne, nem pedig összetettebb gazdasági-társadalmi konstellációk eredménye. Ez a hozzáállás pedig önmagában is akadályt jelent a foglalkoztatás felé vezető úton. Amikor valakit folyamatosan azzal szembesítenek, hogy „mi az, hogy nem dolgozol?”, akkor egy idő után az önértékelése is sérülhet, ami csökkenti a motivációját és az önbizalmát az álláskeresésben. A társadalmi előítéletek így egyfajta önbeteljesítő jóslatként működnek: a folyamatos negatív visszajelzés meggátolhatja az egyént abban, hogy valóban visszatérjen a munka világába, hiszen a támogatás helyett kritikát kap.

Mindez jól tükrözi azt a kettős csapdát, amikor a munkavállaló azért nem dolgozik, mert nem kap rá lehetőséget, de azért nem kap lehetőséget, mert a társadalom elítéli, hogy nem dolgozik. Ez a helyzet megerősíti a strukturális és társadalmi akadályok szerepét a foglalkoztatás kérdésében.

De igen szeretne dolgozni csak, csak nem tud teljes értékű munkát végezni hanem részmunkaidőben tehát olyan helyen ahol figyelembe tudják azt venni hogy én valamikor fel kell hogy álljak valamikor hát sétálni kell egy kicsit mert fáj a derekam.

A megértés hiánya oda vezethet, hogy a munkavállalói oldalon nem találják meg számára azokat a munkakörnyezeteket, ahol igenis képes lenne hatékonyan dolgozni. Evelinne a rugalmas, részmunkaidős vagy akár otthonról végezhető munkák segíthetnének kiteljesedni. A munkahelyi reintegráció sikertelensége és a sztereotípiák, a társadalmi és szakmai elfogadottság elmaradása helyett identitásválságot okozhat benne, ami arra késztetheti, hogy kétségbe vonja saját értékét, és azzal szembesüljön, hogy „nem kell senkinek”.

Ez a folyamatos küzdelem nemcsak mentálisan, hanem érzelmileg is kimerítheti, mivel a megértés hiánya és a rendszeres elutasítás érzése gyerekkorától ismerős számára. Ha a munkahelyi és társadalmi környezet nem biztosít megfelelő támogatást a megváltozott munkaképességű személyek számára, akkor nemcsak a munka világából való kiszorulás, hanem a mentális állapot romlása, sőt az öngyilkossági gondolatok is egyre fenyegetőbb veszélyt jelenthetnek.

Segíteni mindenáron

Evelin továbbra is a segítő, gondozó szakmában próbál elhelyezkedni, mivel ez a munka szoros kapcsolatban áll kitartásával, végtelen segíteni akarásával, személyes küldetésével.

És és nem nem találom itt a megyében ilyet tehát házi betegápolásba is csak olyat tudtam bevállalni a magam részéről akit ha forgatni, lehetett akkor forgattam de emelni nem bírtam tehát öt kilónál többet emelni nem bírok a mai napig se de a mai napig is a házimunka is problémát okoz tehát a két gyerekemnek segíteni kell meg a páromnak abba hogy felmossuk a konyhát vagy mit tudom én a lépcsősort le kellett költöznöm a földszintre mert az emeleten ugye mi padlásteres lakásban lakunk az emelet a padlásterbe felmászni napi szinten nem tudok, tehát a mai napig is az egyik lábamat azt kevésbé érzem tehát amit tudtak megtettek hogy lábra tudjak állni de igazából az egyik lábam az a mai napig nehezebb és ebből kifolyólag valamikor botlani kell közlekednem tehát nem tehát nem egyszerű nem egyszerű történet.

A fizikai megterhelés azonban, amelyet a betegápolás során tapasztal, jelentős korlátokat szab számára a munkavégzésben. A házimunkával kapcsolatos társadalmi elvárások során Evelin kénytelen szembesülni azzal, hogy nem mindig képes teljesíteni ezeket; a felmosás a házimunka részeként nem a női szerep része, de a sorok közt mégis utal rá, hogy ebben is segítenie kell a családnak, még ha azt egészségi állapota miatt nem tudja fájdalom nélkül teljesíteni. Ez különösen lényeges annak fényében, amit gyermekkorában a nevelőszüleitől megtapasztalt a tanulás és a munka területén.

Martonvásáron ő is tehát amikor én odakerültem, hát arra emlékszem hogy akkor azért hordtuk a téglát hordtuk a cserepet tehát közös vállalkozás volt a szomszéd átjött besegíteni apunak volt négy haverja azok jöttek a falat segíteni rakni [...] utána ugye akkor vissza segítette, akkor a nyolcvanas évek végén ő libákat tartottunk tehát mi fél négykor keltünk megtöltük a libákat elmentünk a suliba utána bekerültünk kollégiumba mi anya azt mondta hogy ez nem állapot nekünk tanulni kell és akkor hétvégén segítettünk otthon mindig – de tényleg nagyon jó gyerekkorom volt mert mert megtanultam hogy mi a mezőgazdasági munka megtanultam hogy mi a konyhai munka tehát teljes kö... tehát tényleg az életre neveltek minket.

Nevelőszüleinél a családi összefogás központi szerepet kapott. A szocializáció során már fiatalon felnőtt tevékenységébe vonták be, amelyek nemcsak a fizikai munkát,

hanem a felelősségvállalást és az önállóságot is előtérbe helyezték. A család számára a közösségi munka, mint a téglahordás és a házépítés, valamint a libatartás, a mindennapos rutin részeivé váltak. A szomszédokkal és barátokkal közösen végzett munka, az úgynevezett kaláka nemcsak a fizikai munkára tanította meg, hanem a közösség erejére, az együttműködés fontosságára is. A szülők nemcsak a szorgalmat, hanem a munkával kapcsolatos értékeket is igyekeztek átadni.

Bár a gyermekek napi szinten segítettek a háztartásban, a mezőgazdasági munkában és a házépítésben, Evelin nevelőszülei fontosnak tartották a tanulást is. Ezért kerültek kollégiumba, hogy a tanulmányokra koncentrálhassanak, elkerülve a házimunka és a mezőgazdasági munka nehézségeit. Ez a döntés az oktatás és a munka közötti egyensúly keresését tükrözte, ugyanakkor a szülők nemcsak a tanulásra, hanem a munka értékére is nagy hangsúlyt fektettek.

Tatán azért lettem kollégista mert ugye ahogy anyu mondta hogy ő nagyon sokallja azt hogy mi a házimunkába besegítünk ez így nem jó tehát a Juditnak meg nekem el kellett menni kollégiumba lakni hogy csak a tanulás legyen, tehát anya az nagyon azért volt hogy tényleg szakmát szerezzünk hogy tényleg mással ne foglalkozzunk csak a tanulás legyen megoldják.

Mivel felnőttként nem tudja ugyanezeket a tevékenységeket végezni, Evelin számára a munka lehetőségének hiánya szenvedéssel jár, és kifejezetten jelentős akadály a társadalmi reintegráció és önállóság elérése szempontjából. Számára a gyerekkori munka nem teher, hanem érték volt. Pozitív tapasztalatként értékeli, hogy a mindennapi munkák révén megtanulta az önállóságot, a felelősséget, és maga is fontosnak tartja az életre való nevelést. Továbbadta gyermekeinek a munka fontosságát, mint egy alapvető értéket, amely nemcsak a megélhetést, hanem a személyiség formálását is jelenti számára.

Ő most végzett most ballagott és akkor mellette most estén csinálja a pénztárosi képzést a bolt- bolti kép- bolti eladói képzést is estén tette le.

Evelin fia olyan gyors elhelyezkedési lehetőségeket keresett, amelyek lehetővé tették számára, hogy több lábon álljon és biztosítsa anyagi függetlenségét. Az esti bolti eladói és pénztárosi képzések elvégzése esélyt biztosított számára, hogy tanuljon.

És így ahogy mondom középfokú nyelvvizsgát tett angolból és akkor mondtam hogy jó rendben van akkor teljes szakma és akkor estére beírtattuk a bolti előkészítő iskola mellett hogy végezze el a teljes vagyoni szakmát a fegyver vizsgával mert ez érdekelte, akkor utána elvégezte a bolti eladóit teljes szakmában az (...-nál) és akkor most végzi a pénztárosit és szeptemberben kezdi az érettségét [...] de hát a nagyobbik fiam ugyanez volt mert ő is ilyen 16 évesen megugrott tizenhét évesen letette a jogosítványt ő tizennyolc évesen megszerezte a hegesztői szakmát teljesen tehát ő estén gyakorlatot is (...-nél) tette tehát abba dolgozott is két évet aztán megszerezte a hivatásos jogosítványát a bolti eladóit a műszaki előadóit a pénztárosit tehát bőven van neki szakmája ((nevetve)).

Evelin gyermekei számára a gyors munkavállalás és a folyamatos szakmai fejlődés fontos életstratégiai döntésekre engednek következtetni. A több lábon állás és a különböző képesítések megszerzése, mint például a vagyoni és bolti eladói képzés, a gyorsan elérhető munkaerőpiaci integrációra adott válaszként értelmezhető. A szakmák közötti átjárhatóság, valamint az esti képzés a munka és a tanulás együttes megvalósításának igényét mutatja, amely a munkahelyi tapasztalatok megszerzését és a szükséges képesítések fokozatos elsajátítását teszi lehetővé. A családi minta is jelentős szerepet játszik, hiszen a fiatalok számára a több szakma megszerzése nemcsak a család által közvetített értékeket és példát tükrözi, hanem saját döntésük és céltudatosságuk is megjelenik benne. Az érettségi elhalasztása, a képzés gyors megszerzése és a munkaerőpiaci integrációs kényszer egy erős motivációt ad arra, hogy minél előbb munkát találjanak, miközben a tanulás folytatása a jövőbeli terveikhez igazodik. Ezáltal stabil és szélesebb munkavállalói palettát alakíthatnak ki, ami lehetővé teszi számukra, hogy a változó munkaerőpiaci környezetben is sikeresen boldoguljanak. Ezenkívül a mobilitás és az önállóság érzését is növeli, hiszen a jogosítvány és a távolabbi helyeken történő munkavégzés is opcióvá válik.

A szociális háló átalakulása és a közösséghez tartozás

Evelinnek a balesetet követően természetesen átalakult az élete és a szociális hálaja. A mobilitásának elvesztésével élete beszűkült, és az, hogy hova tud önállóan eljutni, a munkakeresési lehetőségein túl a társasági lehetőségeit is korlátozza. Organikus módon emiatt a hasonló élethelyzetű emberekkel alakultak ki szorosabb, egymást segítő kapcsolatai:

Őnáluk kaptam jogi segítséget és egyébként is hogy egyáltalán ehhez az egészhez hogy álljak hozzá tehát ők nagyon sokat segítettek nekem [...] és ő őnáluk kaptam rengeteg segítséget de már nem tudom a nevét [...] és én náluk kaptam nagyon sok segítséget hogy milyen lehetőségek vannak és hogy hogy is kell beteg utamat végig járni hogy tényleg jó legyen.

Ezáltal a korábbi, főleg munkatársakból álló közeget egy más típusú, sorstársközeg váltotta fel, ahol megértést és kölcsönös segítséget tapasztalhat meg. Egy idő után pedig nemcsak a segített szerepben volt jelen, hanem mint másokat támogató személy is tagja lett a csoportnak:

Mert ugye ők kapnak egy ilyen három oldalas felmérőpapírt amit ki kell nekik tölteni és például van ilyen provokatív kérdés hogy mit teszünk azért hogy el tudjon a munkaerő világába helyezkedni na most erre mit válaszol na én megmondtam nekik hogy mit kell válaszolni.

Magabiztos fellépéssel közvetíti azokat a jogi-adminisztratív ismereteket, amelyek a laikus közönség számára gyakran nehezen hozzáférhetők vagy értelmezhetők. A közvetítő szerep lehetőséget biztosít számára ahhoz, hogy tudását mások javára

kamatoztassa. A csoporttal való kapcsolattartás elsősorban az online térben valósul meg, tekintettel a résztvevők mobilitási lehetőségeinek korlátozottságára.

Evelin más, kis helyi közösségekkel is kapcsolatot tart, nyugdíjasklubbal kirándul, önkénteskedik. Utóbbi tevékenység és a megváltozott munkaképességű személyeket összefogó csoportban végzett segítő munkája kapcsán felmerülhet, hogy Evelin ilyen módon szeretne ismét segítő szerepben lenni, és visszakapni valamit a baleset miatt elvesztett identitásának egy szeletéből.

És mi az, amiről Evelin hallgat? Amiről nem akar vagy nem tud beszélni? A legnagyobb kimondatlan állítás a saját tehetetlenségének elismerése. Ezt minden alkalommal úgy említi meg, hogy utána hosszasan sorolja, hogy mit tesz annak érdekében, hogy újra „nyeregben érezhesse magát”, és visszataláljon a kompetens identitásához. Ugyancsak legfeljebb kiszólás szintjén jelenik meg a rendszerrel szembeni tehetetlensége: „a rendszer felett panaszt tenni nem lehet”. Ezzel mintegy aláhúzza, kihangsúlyozza, hogy neki is csak egy bizonyos pontig van lehetősége harcolni a saját igazáért, vagy hogy egy olyan szint, ami felett nem kaphat segítséget, ami miatt megtört az államba és a demokratikus intézményekbe vetett hite.

Az elsődleges biztos pontja, a család hamar felbomlott, és bár megtalálta a biztonságot és identitást adó munkahelyét, rajta kívül álló okokból azt is elvesztette. Mindezek mellett a korábban támogató munkahelye abban a pillanatban, amikor elvesztette a munkára való alkalmasságát, rögtön ellene fordult, és nem akarta segíteni a baleset munkahelyi mivoltának elismerésében.

Összegzés

Evelin élete tele volt traumákkal és megpróbáltatásokkal, mindennapjait az önállóságért vívott küzdelem határozta meg, miközben a demokratikus értékek, mint az egyenlőség és a méltányosság, mindvégig irányt adtak számára.

Nem engedte, hogy a megváltozott munkaképesség, a hozzá társított „képzetek” és stigmák, visszautasítások határozzák meg az életét: édesanyja betegsége miatt sokkal inkább a segítség és az empátia lett számára életének fő küldetése, amiben a legnagyobb erőt találta meg, és ami képessé tette arra, hogy a hatalom legfelső fokait bejárva harcoljon azért, ami jár neki. Munkavállalóként. Emberként.

A rendszerszintű kitaszítottság közepette ketrecbe zárt oroszlánként két csapda között őrlődött: szemére vetették, hogy nem dolgozik, miközben nem engedik dolgozni. Tapasztalata világít rá leginkább arra a strukturális kettősségre, amely a munka világának látszólagos lehetőségei mögött húzódik: ahol az egyéni felelősségre apelláló társadalmi diskurzusok elfedik a mélyebb társadalmi igazságtalanságokat.

Evelin története nem csupán személyes élettörténet, hanem egy kollektív tapasztalat is, amely rávilágít a munkaerőpiaci marginalizáció és a jogi-szociális kategóriák – például a „megváltozott munkaképesség” – stigmatizáló erejére. Mégis képes *alkalmazkodni* bármi áron, mert szocializációja során az önállóság és a tudás lettek a szabadság hívószavai.

Evelin harca nem csupán önmagáért, hanem sorstársaiért is zajlik, akik a társadalmi normák és struktúrák ellenére mindennap küzdenek, hogy részt vehessenek a társadalom életében, miközben az igazságos és méltányos demokratikus értékeket követelve csak azt kérik, ami minden állampolgárnak jár: egy igazságos és méltányos társadalmat, amelynek értékei a munka világában is leképződnek. A társadalomnak és a munkaerőpiacnak figyelembe kell vennie a megváltozott munkaképességű személyek egyéni igényeit és a számukra megfelelő munkakörnyezetet, hogy támogathassa őket a munka világába történő visszailleszkedésben, és ezzel csökkentse a mentális és érzelmi terheiket.

Kutatásunk célja nem pusztán egy egyéni sors bemutatása volt, hanem az is, hogy empirikus alapon tárjuk fel a késő modern munkaerőpiac által generált bizonytalanság és strukturális kirekesztés mechanizmusait. Különös figyelmet fordítottunk a hazai, késő modern munkaerőpiac kiszolgáltatott, prekariátusban élő munkavállalóira, akik napi szintű manőverekkel kénytelenek túlélni, bizonytalanul „lavírozva”. Kutatásunk azokat az intézményesült és nehezen átléphető társadalmi besorolásokat, valamint strukturális akadályokat célozza, amelyek lehetetlenné teszik számukra a helyzetükből való kilépést.

Tanulmányunk ezzel az esettanulmánnyal nem csupán illusztrál, hanem érvel is amellett, hogy demokratikus társadalmakban a részvétel és az egyenlőség nem válhat pusztán jogi ígéretté, hanem empirikus és tapasztalati alapon szükséges újradefiniálni a társadalmi szerepvállalás és igazságosság fogalmait. Jelen munkával továbbá interjúalanyunk nézőpontjának kiélesítése révén a demokratikus jogok érvényesüléséhez kívánunk hozzájárulni, főként ahhoz, hogy a társadalmi párbeszéd és döntéshozatal a késő modernitásban a lehető legszélesebb és legigazságosabb alapon nyugodjon. A munka célozza azt is, hogy úgy munkáltatói, mint szakpolitikai szinten hatékony beavatkozások révén csökkentetűvé váljanak a munkaerőpiaci egyenlőtlenségek. A társadalmi igazságosság és esélyegyenlőség biztosításáért folytatott küzdelem nem nélkülözheti a közvetlen szembenézést az egyéni sorssal vagy, ahogy mondani szokás, azzal, ami a „számok” mögött van.

A módszer jelentős hozadéka, hogy Evelin számára lehetőséget biztosított arra, hogy szabadon megfogalmazhassa megéléseit, számunkra pedig arra, hogy ezáltal bepillantást nyerhessünk a tipikustól eltérő, prekár élethelyzetben lévő személyek rendszerszintű megoldásokért kiáltó küzdelmeibe. Evelin számára személyes és szakmai identitásának megfogalmazása segítségével az egyéni önrendelkezés és demokratikus önkifejezés megélése is lehetővé vált, és terápiás hatással bírhatott. E tapasztalatok nemcsak szociológiai vagy szociálpolitikai, hanem jogpolitikai jelentőséggel is bírnak, különösen akkor, ha célunk a társadalmi kirekesztés strukturális mechanizmusainak megszüntetése.

Hogy miként értelmezzük szavait és hogyan viszonyulunk az elhangzottakhoz a jelen és jövő nemzedékének demokratikus értékeken nyugvó munkaerőpiaci körülményeiért dolgozó szakemberekként, közös felelősségünk.

Hivatkozott irodalom

- Bacsák Dániel (2024): *A láthatatlanok. Pszichiátria a határon*. Budapest: Oriold és Társai.
- Balázs Éva és Földi Lilla (2016): Employment Practice of Persons with Disabilities and a Reduced Work Capacity in the Open Labour Market. *International Journal of Engineering and Management Sciences (IJEMS)* 1(1): 1–13. DOI: <https://doi.org/10.21791/IJEMS.2016.1.4>
- Bauman, Zygmunt (1992): *Intimations of Postmodernity*. London: Psychology Press. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203414934>
- Bauman, Zygmunt (1993): Van-e posztmodern szociológia? *Replika* 4(1–2): 7–21.
- Bauman, Zygmunt (2001): Identity in the Globalising World. *Social Anthropology* 9(2): 121–129. DOI: <https://doi.org/10.1017/s096402820100009x>
- Black, Julia (2002): Critical Reflection on Regulation. *Australian Journal of Legal Philosophy* (27): 2–36.
- Boltanski, Luc és Éléonore Chiapello (2005): *A kapitalizmus új szelleme*. Budapest: Jósöveg Műhely.
- Bourdieu, Pierre (1994): Férfiuralom. Hadas Miklós beszélgetése Pierre Bourdieu-vel. *Replika* (13–14): 45–53.
- Bourdieu, Pierre (2002): *A gyakorlati észjárás*. Budapest: Napvilág.
- Bourdieu, Pierre (2010): A társadalmi tér és a csoportok keletkezése. In *Társadalmi rétegződés olvasókönyv. TÁMOP 2010–2011*. Angelusz Róbert, Éber Márk Áron és Gecser Ottó (szerk.). Budapest, ELTE, 171–173.
- Bourdieu, Pierre és Jean-Claude Passeron (1970): *Reprodukció. Iskola és társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Bourdieu, Pierre és Loïc Wacquant (2014): Az új globális mantra. *Replika* (5): 121–126.
- Egészségügyi Világszervezet (2003): *A funkcióképesség, fogyatékoság és egészség nemzetközi osztályozása: FNO*. Budapest: Országos Egészségfejlesztési Intézet.
- Foucault, Michel (1991): A diskurzus rendje. *Holmi* 3(7): 868–889.
- Foucault, Michel (1998): *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák*. Debrecen: Latin Betűk.
- Foucault, Michel (2000): A hatalom mikrofizikája. In uő: *Nyelv a végtelenhez*. Sutyák Tibor (szerk.). Debrecen: Latin Betűk, 307–331.
- Fraser, Nancy (2003): *Justice Interruptus: Critical Reflections on the „Postsocialist” Condition*. New York – London: Routledge.
- Fraser, Nancy (2012 [2009]): *Scales of Justice: Reimagining Political Space in a Globalizing World*. Cambridge: Polity Press. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-8675.2012.00674.x>
- Fraser, Nancy (2024): *Kannibál kapitalizmus. Hogyan falja fel a rendszer a demokráciát, a gondoskodást és a bolygót*. Budapest: Open Books.
- Giddens, Anthony (1990): *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press. DOI: <https://doi.org/10.5860/choice.28-1843>
- Giddens, Anthony (1991): *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press. DOI: <https://doi.org/10.15581/009.26.31171>
- Giddens, Anthony (1994): *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, Anthony (1999): *Runaway World: How Globalisation is Reshaping Our Lives*. Rugman Reviews. London: Profile Books. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-137-28787-8_45
- Gulya Fruzsina et al. (2024): Gondnokság és támogatott döntéshozatal a gyakorlatban. Egy kutatás módszertani alapvetései. *Szociálpolitikai Szemle* 7(1): 51–71. DOI: <https://doi.org/10.21862/ncskm.9789632586151.146.167>
- Hite, Linda M. és Kimberly S. McDonald (2008): A New Era for Career Development and HRD. *Advances in Developing Human Resources* 10(1): 3–7. DOI: <https://doi.org/10.1177/1523422307310118>

- Hoffman István (2016): A fogyatékoság fogalmai és megközelítései a magyar szociális ellátások körében. In *Az esélyegyenlőségtől a Taigetoszig?* Könczei György és Hernádi Ilona (szerk.). Budapest: L'Harmattan, 162–170.
- Hunt, Alan (1992): Foucault's Expulsion of Law: Toward a Retrieval. *Law & Social Inquiry* 17(1): 1–38. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1747-4469.1992.tb00927.x>
- Jakab Nóra és Hoffman István (2024): Megváltozott munkaképességű személyek foglalkoztatása. Reform és (mérsékelt) eredmények. *Fogyatékoság és Társadalom* 10(2): 136–145.
- Katz, Daniel és Kurt Braly (1935): Racial Stereotypes of One Hundred College Students. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 30(3): 280–290. DOI: <https://doi.org/10.1037/h0074049>
- Kiss Valéria és Kenéz Anikó (2017): Munkahelyi jogtudat és „munkásmagatartások”. In *A jogtudat narratív elemzése*. Fleck Zoltán et al. (szerk.). Budapest: ELTE Eötvös, 123–145.
- Kiss Valéria és Tóth Fruzsina (2021): Kutatásmódszertani megjegyzések az alávett csoportok joghoz való viszonyának megismeréséhez. *Állam- és Jogtudomány* 62(3): 43–73. DOI: <https://doi.org/10.51783/ajt.2021.3.03>
- Kovács Éva és Vajda Júlia (2002a): Interchanged Identities – the Role of a Jewish School in a Mixed Marriage. *History of the Family* (7): 239–257. DOI: [https://doi.org/10.1016/S1081-602x\(02\)00094-5](https://doi.org/10.1016/S1081-602x(02)00094-5)
- Kovács Éva és Vajda Júlia (2002b): *Mutatkozások. Zsidó identitástörténetek*. Budapest: Múlt és Jövő.
- Könczei György és Hernádi Ilona (2011): A fogyatékoságtudomány főfogalma és annak változásai. In *Az akadályozott és egészségkárosodott emberek élethelyzete Magyarországon*. Nagy Zita Éva (szerk.). Budapest: Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 9–10.
- Könczei György és Hernádi Ilona (2013): A nevezetes térkép – és a helyünk rajta. In *A nemzetközi és hazai fogyatékospolitika a 21. században*. Laki Ildikó (szerk.). Budapest: L'Harmattan, 96–97.
- Könczei György, Hernádi Ilona, Kunt Zsuzsanna és Sándor Anikó (2015): *A fogyatékoságtudomány a mindennapi életben*. (Digitális Tankönyvtár.) Budapest: BME Tanárképző Központ. DOI: <https://doi.org/10.31287/ft.hu.2018.2.12>
- Lahire, Bernard (2012): A habituselmélettől egy pszichológiai szociológia felé. *Replika* (79): 45–66.
- Maschke, Michael (2010): *Fogyatékoságszociológia az Európai Unióban*. Budapest: ELTE BGGYK.
- Memmi, Dominique (2012): Egy érzékeny terület igazgatása. Ésszerű magatartás és test általi felügyelet a születés és halál kapcsán. *Replika* (2): 77–89.
- Németh Károly (2018): *Életvilág-értelmezések. Utak felbomlott világokhoz*. Budapest: Argumentum.
- Nunnally, Jum C. (1961): *Popular Conceptions of Mental Health*. New York: Holt, Rinehart & Winston. DOI: <https://doi.org/10.1097/00005053-196204000-00011>
- Patton, Wendy és Mary McMahon (2006): *Career development and systems theory: Connecting theory and practice*. Rotterdam: Sense Publishers. DOI: <https://doi.org/10.1163/9789087903343>
- Paterson, Margo és Joy Higgs (2005): Using hermeneutics as a qualitative research approach in professional practice. *Qualitative Report* 10(2): 339–357.
- Rényi Ágnes, Sik Domonkos és Takács Erzsébet (2014): Elemzési szempontok a késő modern társadalmak kordiagnózisához. *Szociológiai Szemle* 24(3): 18–60.
- Róbert Péter és Susánszky Pál (2022): A munkaerőpiaci és a politikai részvétel összefüggései nemzetközi összehasonlításban. In *Társadalmi Riport*. Kolosi Tamás, Szelényi Iván és Tóth István György (szerk.). Budapest: TÁRKI, 415–430. DOI: <https://doi.org/10.61501/trip.2022.21>
- Rosenthal, Gabriele (1993): Reconstruction of Life Stories: Principles of Selection in Generating Stories for Narrative Biographical Interviews. *The Narrative Studies of Lives* (1): 59–91.
- Standing, Guy (2011): *The Precariat: The New Dangerous Class*. Bloomsbury Academic. DOI: <https://doi.org/10.1017/s0047279412000876>
- Standing, Guy (2014): *A Precariat Charter: From Denizens to Citizens*. Bloomsbury Academic. DOI: <https://doi.org/10.5040/9781472510631>
- Streeck, Wolfgang (2011): The Crises of Democratic Capitalism. *New Left Review* (71): 5–29.

- Sullivan, Susan E., William A. Carden és David F. Martin (2004): The career development of female executives: Key influences. *Journal of Managerial Psychology* 19(4): 305–327.
- Swidler, Ann (1986): Culture in Action: Symbols and Strategies. *American Sociological Review* 51(2): 273–286. DOI: <https://doi.org/10.2307/2095521>
- Szépe András (2012a): A prekariátus helye a munkaerőpiacon. *Társadalmi Szemle* 67(4): 56–72.
- Szépe András (2012b): A bizonytalan foglalkoztatás formái és következményei. *Szociológiai Szemle* 22(3): 45–63.
- Szépe András (2016): *A prekariátus kihívásai és a jóléti állam átalakulása*. Budapest: Gondolat.
- Takács, Erzsébet (2012): From the One to the Many. From Pierre Bourdieu's Habitus Theory to the Concept of Bernard Lahire's L'Homme Pluriel. *Acta Sociologica / Pécsi Szociológiai Szemle* 5(5): 57–60. DOI: <https://doi.org/10.15170/as.2012.5.1.6>
- Takács Flóra (2017): Az esettanulmány mint módszertan a szociológiában. *Szociológiai Szemle* 27(1): 126–132.
- Tóth Fruzsina Rozina és Kiss Valéria (2024): Az apolitikusság mítosza és a demokratikus aktivitás. *Politikatudományi Szemle* 33(2): 33–53. DOI: <https://doi.org/10.30718/poltud.hu.2024.2.33>
- Vajda Júlia (2020): *Ott, akkor. Túléléstörténetek a soábról*. Budapest: Múlt és Jövő.
- Vajda Júlia és Kovács Éva (2002): Élettörténet-kutatás a szociológiában. Identitás és narratíva. In *Forrásvidékek. Tanulmányok Némedi Dénes 60. születésnapjára*. Felkai Gábor, Molnár Attila Károly és Pál Eszter (szerk.). Budapest: Új Mandátum Könyv, 352–366.
- Zsille Katalin Lenke (2024): A fogyatékossgal élők és a jog kapcsolatának vizsgálata. In *Jogi Tanulmányok*. Fazekas Marianna (szerk.). Budapest: ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 241–254. DOI: <https://doi.org/10.56966/2024.18.zsille>

„Nem csak a húszéveseké a világ”

Óri Péter

Kisebbségben... Idősek Magyarországon a demográfiai átmenet előtt és alatt

Ugrai János

„Harminc esztendeig szolgáltam, semmim sincs.” Gondoskodás az idős papokról a 19. század első felében a Tiszáninneni Református Egyházkerületben

Kovács Dániel László

Boronkay József „nyomorult napjai.” Egy somogyi táblabíró végrendelete mentalitástörténeti megközelítésben

Pintér Tamás

A hivatalban maradás kényszere. „Nyugdíj” és időskori hivatalviselés a baranyai tisztikar példáján (1790–1850)

Gyimesi Réka

Időskori szerepek a 19. század második felében Bonyhádön

Pál Judit

A főispán nyugdíjba megy. A dualizmus kori főispánok nyugdíjképessége és a közigazgatási gyakorlat

Gradwohl Regina

Az idősködés értelmezése a Kádár-kori szociológiai gondolkodásban

Kőrösi Boglárka

„Kamasz nyugdíjasok.” Fiatal mozgássérültek rehabilitációjának kihívásai és a „rokkantnyugdíj-érdekeltség” elleni küzdelem a késő-államszocialista Magyarországon, 1970–1989

Továbbá recenziók és ismertetések Mate Eichenseher, Gereben Ferenc, Gyimesi Emese könyveiről, illetve a Hogyan lett Budapest a nemzet fővárosa? c. tanulmánykötetről.

A KORALL szerkesztőségének elérhetőségei

www.korall.org és korallfolyoirat.hu
terjesztes@korall.org és korall@korall.org
1113 Budapest, Valkói u. 9.

Előfizetési szándékát kérjük, jelezze a szerkesztőségnek, és valamennyi idei számunkat postázzuk Önnek. Az éves előfizetés ára 6500, egy szám ára 1750 Ft.

Az elektronikus változat éves előfizetésének ára továbbra is 3500 Ft!

Eldobott emberek

A munkásosztály bukásának mikrotörténetei
a rendszerváltozás dokumentumfilmjeiben

Hermann Veronika ELTE Bölcsészettudományi kar, egyetemi adjunktus

Absztrakt: A tanulmány Almási Tamás *Szorításban* (1987) és Schiffer Pál *A Videoton sztori* (1991) című dokumentumfilmjeit példaként használva mutatja be a magyarországi rendszerváltozás ideológiai és történeti vitákat kiváltó időszakát. A tanulmány a prekaritás és a lecsúszás megjelenését vizsgálja az elemzett filmekben, különös hangsúlyt fektetve arra a kérdésre, hogy a tárgyalt korszaknak miért ellentmondásos a reprezentációja, illetve az azonos és utóidejű tudományos és vernakuláris értelmezése.

Kulcsszavak: rendszerváltozás, prekaritás, populizmus, posztszocializmus, poszt-kolonializmus, reprezentáció

Thrown Away People
Micro-Histories of Working-Class Decline in Post-Transition Documentaries

Abstract: This article analyzes Tamás Almási's *Szorításban* (1987) and Pál Schiffer's *The Videoton Story* (1991) to explore how Hungary's regime change period is represented in documentary film. It focuses on how precarity and downward mobility manifest in these works, investigating the contradictions in their portrayal of the era.

Particular attention is given to the conflicting scholarly and popular interpretations that emerged both during and after the transition.

Keywords: regime change; precarity; populism; post-socialism; post-colonialism; representation

Bevezetés

A kelet-európai rendszerváltozások politikai öröksége, kulturális és kollektív emlékezete, makro- és mikrotörténete és tanulságai rengeteg kérdést vetnek fel a régióban és azon kívül egyaránt. A megközelítések szélsőséges skálán mozognak: a rendszerváltozás fekete-fehér sikertörténetként, meg sem történt eseményként, sikertelen átmenetként, politikai és társadalmi kudarcként vagy éppen összeesküvések sorozataként is megjelenik a közbeszédben, a populáris kultúrában, sőt a korszakra vonatkozó szakirodalomban is. A magyarországi rendszerváltozás még ebben a terminológiai és ideológiai zűrzavarban is kiemelkedően problémás történelmi pillanat és folyamat egyszerre, hiszen a felsoroltak mindegyike vonatkozik rá, miközben pedig olyan anomália a kulturális emlékezetben, amelyben a generációs tapasztalatok gyakran ellentmondanak egymásnak, amelynek reprezentációja fikciókon és mendemondákon alapul, és gyakran válnak el egymástól benne a hivatalos és vernakuláris vagy a kollektív és egyéni emlékezeti stratégiák. 2025 nyarán tűnhet úgy, hogy Magyarországon nem történt rendszerváltozás, hiszen ismét egy államkapitalista egypártrendszer elnyomó hatalmi gépezete tartja fogságban a társadalmat, vezetői között pedig felbukkannak az egykori szocialista állampárt apparátusának tagjai vagy éppen a 90-es évek tisztázatlan viszonyai között lavírozó politikai, gazdasági és közéleti szereplők. A jelenkor vidámságra okot nem adó politikai és társadalmi történései szempontjából 1989 és a kétségek között, külső erők hatására, passzivitásban létrejövő rendszerváltozás az egyik kiindulópont. Egyfelől ugyanis nem számolta fel a szocializmus örökségeként alapélménnyé vált politikai passzivitást, másfelől lehetővé tette, hogy harmincöt évvel a hidegháború vége után Magyarországon, Kelet-Európában és világszerte olyan autoriter, populista rezsimnek uralkodhassanak, amelyeknek az alkonya 1989 egyik legfontosabb ígérete volt.

Fontosnak tartom érinteni a dolgozat felépítését és fogalomhasználatát, ami egy ennyire sokfelé ágazó téma esetében elengedhetetlen. Az 1989-es eseményeket jelen dolgozat rendszerváltozásnak és nem rendszerváltásnak nevezi, mivel az előbbi kifejezés sokkal inkább konnotálja az események átmeneti jellegét, egymással való szorosabb, szükségszerű vagy áttételes kapcsolatát. Azt is fontos kiemelni, hogy a rendszerváltozás időszaka alatt nemcsak az 1989-et, hanem azt az megelőző és követő, 1986–87 és 1994 közötti éveket értem: a régióban és Magyarországon is már az 1980-as évek

közepétől érezhető volt az enyhülés, ami ugyan 1989 nyaráig nem a szocializmus végét, hanem átalakulását volt hivatott jelezni, de ami már ebben az időszakban felfedte – (köz)gazdasági értelemben – a tervgazdálkodás, az ipari beruházások, az állami kölcsönök, és – politikai-ideológiai értelemben – az egypártrendszer, a marxizmus-leninizmus és a szocializmus globális hatásának kudarcait. A tervgazdálkodásról a kapitalizmusra, a diktatúráról a demokráciára való átállás ugyancsak nem 1989 őszén, néhány nap alatt következett be, az úgynevezett vadkapitalizmus évei, amelyeket a különféle maffiacselekmények és privatizációs korrupciók tarkítottak, bőven az 1990-es évek közepéig tartottak. Ugyanerre a problémára hívja fel a figyelmet O. Réti Zsófia a nyolcvanas évek kulturális emlékezetéről szóló monográfiájában: „Bár a köznyelvben még mindig a legtömörebb, különösebb reflexióra okot nem adó »rendszerváltás« forma a legelterjedtebb, többen amellett érvelnek, hogy a »rendszerváltozás« megnevezés, amely egyrészt nem köthető cselekvő személyhez, másrészt pedig számol azzal, hogy egyes, a kilencvenes évek elején megfogalmazódott vélekedések szerint a szocialista rendszer nem lecserélődött, pusztán átalakult, jobban jellemzi a történeteket” (O. Réti 2018: 24). Ebben a cikkben tehát a rendszerváltozás fogalmának lényegét az átmenetiségben és a plauzibilitásban, időintervallumát pedig legalább 8 éves kiterjedésben látom. A *Videoton sztori* című dokumentumfilm kapcsán a g7 nevű portálon megjelent elemzésben, noha nem társadalomtudományos értekezésről van szó, a szerző pontosan fogalmaz, amikor az 1989 körüli évek „senkiföldje”-jellegéről beszél, és akkor is, amikor azt mondja, hogy az erről való transzparens beszéd óriási adósság, ami máig hatással van a makro-és mikroszintű társadalmi folyamatok megértésére és a kulturális emlékezet működésére: „A magyar gazdaságtörténet térképen jókora fehér folt a rendszerváltás környéki átmenet mikroszintű feldolgozása. A nyolcvanas évek kommunista-szocialista rendszerét elég jól ismerjük, és a kilencvenes évek közepétől nagyüzemben beinduló privatizációnak is gazdag irodalma van, a kettő közötti senki földjén azonban elég nehéz eligazodni” (Torontáli 2018). Mindebben – a terminológia és az időbeli kiterjedés meghatározásának nehézségei mellett – az is szerepet játszhat, hogy a katarzis nélküli változás nem hozott fordulatot az alapvető társadalmi attitűdökben, a puha diktatúrából a vadkapitalizmusra való átállás szinte minden társadalmi csoportban hasonló stratégiát hívott életre: „A késő Kádár-korszak e sajátossága a rendszerváltozás viszonylag zökkenőmentes és »észrevétlen« folyamatával, a »forradalomcsinálás« elmaradásával együtt olyan keretet hozott létre, amelyben a múlthoz való viszonyulás két formája jöhetett létre: a részben az előző rendszer elhallgatásstratégiájából adódó felejtés és közöny, illetve a nosztalgikus vágyakozás az egyén anyagi gyarapodása után” (O. Réti 2018: 25).

A bevezető után megpróbálom összefoglalni azokat a legfontosabb társadalomtudományi elméleteket, amelyek a rendszerváltozást a kortárs módszertanok és történelem fényében elemzik. Az elméleti keret felvázolása után a dolgozat elemzési korpuszát fogom bemutatni: két korabeli dokumentumfilm vizsgálatával illusztrálom a fogalmi és történeti zűrzavart, ami ezt a korszakot kezdettől fogva kíséri. Almási Tamás 1987-ben forgatta a később nyolc epizódra bővült dokumentumfilm-sorozatot

az egykori szocialista ipari központ, Ózd és az Ózdi Kohászati Művek történetéről. Az első, egyben legismertebb (a Filmio oldalán elérhető) film az 1987-es *Szorításban*. Már az új világban készült, de régiről szól Schiffer Pál és Leveleki Magdolna szociológus háromrészes alkotása, a „Videoton-trilógia”. A dolgozatban elsősorban a *Szorításban* dramaturgiai és tematikus párhuzamát, az 1991-ben forgatott *A Videoton sztorit* fogom idézni, egyrészt terjedelmi okok miatt, másrészt pedig mivel ez a két alkotás mutatja be a legjobban a tárgyalt időszak senkiföldje jellegű éveit, azok korabeli és hosszú távú következményeit. Természetesen szóba kerül majd a trilógia második és harmadik darabja is: az *Elektra Kft., avagy: Bevezetés a kapitalizmus politikai gazdaságtanába* (1995) az első filmben bemutatott néhány munkás új cégének sorsát, tágabb értelemben pedig a kapitalizmusban való (nem) boldogulásukat mutatja be, az 1997-es *Törésvonalak* pedig azokkal az egykori szereplőkkel foglalkozik, akik nem tudtak kitörni a munkanélküliségből, és szinte teljesen lecsúsztak az új rendszerben.

Eldobott emberek: a rendszerváltozás mint társadalomtudományos probléma

Kristen Ghodsee etnográfus és Mitchell Orenstein politológus a rendszerváltozások társadalmi áráról szóló, 2021-ben megjelent *Taking Stock of the Shock – Social Consequences of the 1989 Revolutions* című könyvükben „eldobott embereknek” nevezik az államszocialista rendszerekben szocializálódott, a vad-, majd neoliberais kapitalizmushoz sem eszközt, sem készségeket nem kapó tömegeket: az elméleti keretet felvázoló, a legfontosabb kortárs kutatási irányzatokat bemutató következő fejezetet ennek az ismertetésével és kontextusba helyezésével fogom kezdeni, mert ezt a kifejezést és megközelítést nemcsak saját példáim, de általában a rendszerváltozás magyarországi társadalmi hatásainak szempontjából is kiemelkedően fontosnak tartom. Amint kötetünk „The Ethnographic Evidence” című, utolsó fejezetéből kiderül, maguk is idézik a kifejezést Eugene Raikhel 2006-os *Governing Habits: Treating Alcoholism in the Post-Soviet Clinic* című könyvéből, amely egy szentpétervári rehabilitációs központban végzett, egyéves etnográfiai terepmunka dokumentációja. Egy középkorú, Szása nevű férfi nevezi saját magát és társait eldobott embereknek („thrown away people”, „moi vybroschennye lyudi”), akik sem a politika vezetését, sem a társadalmat, sőt már a hatóságokat sem érdeklik. Ghodsee és Orenstein nemcsak átveszik ezt a kifejezést, hanem metaforizálják, és több egykori szocialista országbeli példával érzékeltetik, hogy milyen széleskörűen használták. Idéznek egy, az NDK utolsó miniszterelnökével készült interjúból, amelyben Lothar de Maizière 10/10-es generációnak nevezi a rendszerváltozások kárvallottjait: „Mindig azt mondtam, hogy létezik egy 10/10-es generáció – akik 10 évvel többet éltek Kelet-Németországban ahhoz, hogy valóban újrakezdjék az életüket, és 10 évvel fiatalabbak voltak annál, hogy nyugdíjba mehessenek. És ez tragikus, mert ők voltak azok az emberek, akik 40 éven át gyakorlatilag fenntartották Kelet-Németországot. Aztán azt mondták nekik, hogy már nincs rájuk szükség” (Ghodsee és Orenstein 2021: 157–158).

Magyar kontextusban hasonló attitűdöket, tapasztalatokat és tanulságokat fogalmaz meg Bányai Borbála és Légmán Anna „A Kádár-rendszerrel semmi bajom” című tanulmánya, amely a Kovács Éva szerkesztette *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben* című, a társadalmi kirekesztettség valamilyen formájával szembesülő egyének szocializmus alatti és utáni helyzetével foglalkozik. A szerzőpáros olyan személyek életútinterjúit dolgozta fel, akiknek a nagy része a rendszerváltás után vált hajléktalanná. Ahogyan a tanulmány bevezetőjében olvasható, az interjúalanyok sok esetben a (késő) szocializmusra jellemző teljes foglalkoztatottság megszűnése miatt kerültek a társadalom peremére. Ahogyan az egyik kiemelt megszólaló, Sándor is kifejti: „A Kádár-rendszerrel semmi bajom, sőt, jó volt, merthogy végül is, nekem keresetem megvolt, dolgozhattam, és azért hagyták a, a kisembert is érvényesülni, meg a kereset, meg az árak is olyanok voltak, ahhoz képest, amit, mondjuk most, most borzasztó, szóval. Hát ha most kéne a három gyereket fölnevelni, akkor borzasztó bajba volnék” (Bányai és Légmán, idézi Kovács 2008: 241). Ahogyan a szerzők is értelmezik, Sándor magyarázata a hajléktalanságra a munka elvesztése volt, történeteiben a családjának alig jut szerep, miközben a különféle munkahelyek és munkakörök láthatóan betöltötték a munkásidentitását, amellyel – véleménye szerint is – olyan anyagi biztonságot és társadalmi elismerést kapott, ami aztán a rendszerváltás után nem sokkal nyomtalanul eltűnt. Ehhez szorosan kapcsolódik, hogy Nancy Fraser az eredetileg 1995-ben, magyarul 2008-ban megjelent „Az újraelosztástól az elismerésig?” című tanulmányában arról ír, hogy pusztán a gazdasági elhanyagoltság nem elég ahhoz, hogy valaki az alávetett társadalmi réteghez tartozzon, hanem egyszerre kell gazdasági és kulturális elnyomásról beszélni, mint például a szegények, a nők, a romák, vagy éppen az itt megjelenő munkások vagy munkásokból lett hajléktalanok esetében. Azt is kiemeli, hogy a posztoszocialista korszakban a baloldali ideológiák nem tudták követni a változásokat, és azok ellen fordultak, akiket képviselniük kellett volna. A munkásosztály rendszerváltozás alatti és utáni helyzete azért különösen visszás, mert nemcsak az államszocialista politikai propaganda, hanem a politikailag meghatározott társadalomtudományos műhelyek – Magyarországon például az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet – is kiemelten foglalkoztak a munkásosztály helyzetével, torzítva a valós attitűdbeli és gazdasági adatokat. Kovács Ferenc 1976-ban ezt írja *A munkásosztály politikai-ideológiai műveltségéről és aktivitásáról* című könyvében: „Az egész népgazdaságban, az egész társadalomban nő a közép- és felső fokon szakképzettek aránya és szerepe; kibontakozik a tudományos-technikai forradalom. [...] E változások során maga a munkásosztály is jelentősen megújul, átalakul, megváltozik, nemcsak gazdasági és politikai helyzete, hanem összetétele, műveltsége, viszonya szövetségeseivel, s az egész társadalomra gyakorolt befolyása is” (Kovács 1976: 62–63). Ennek a tanulmánynak a kereteit szétfeszítené annak bemutatása, hogy az államszocialista rendszerekben mennyiben változott meg a magyar munkásosztály helyzete a Horthy-rendszer feudális viszonyaihoz képest. Miközben a lakásépítések, az állami oktatás és a munkásosztály gazdasági helyzetének javítására tett (sokszor aránytalan) kísérletek kétségtelenül jártak pozitív hatásokkal, nem

maradtak sem tartósak, sem hosszú távon figyelembe vehetők. Vagyis amíg a társadalomkutatás évtizedeken keresztül felülreprezentálta a munkásosztályt a társadalmi osztályokról való diskurzusban, az állapotáról való beszámolók torzítása miatt kimaradt az, hogy ennek az osztálynak a tagjai az államszocializmus évtizedei alatt legfeljebb a gondoskodó állam szolgáltatásainak lettek a haszonélvezői, saját hangot, kulturális kifejezőmódokat, felhalmozott tőkét és a kapitalista versenyben hasznosítható tartós képességeket nem szereztek. Így vannak ezzel a *Szorításban* és *A Videoton sztori* később bemutatandó szereplői is, akik közül hiába van a legtöbbüknek saját lakása, sokaknak pedig középfokú végzettsége, mégsem képesek megmaradni a korábban az állam által számukra biztosított társadalmi és anyagi pozícióban. Hasonló következtetést fogalmaz meg Éber Márk Áron szociológus egy interjújában:

Itt viszont a nyolcvanas–kilencvenes években az osztálykompromisszum helyett elitkompromisszum jött létre, ahol az éppen akkor erős, szűkebb csoportok egyeztek meg a többiek kárára. [...] Néhány százezer, pár millió embernek jobb lett, hiszen volt lehetősége és érdemes is volt dolgoznia, tanulnia. De ha ezt a struktúrát alulról nézzük, akkor sokkal kevesebbeknek hozott felszabadulást. A rendszerváltás utáni dezindusztrializáció, az ipari, mezőgazdasági munkahelyek eltörlése millióknak okozott egzisztenciális katasztrófát. Ők nem úgy éltek meg, hogy megyünk Európába. És nyilván nagyon sokan eszerint is szavaztak (Nagy 2025).

A kelet-európai rendszerváltozásokról, hidegháború végéről és a Szovjetunió bukásáról szóló kortárs társadalomtudományi (antropológiai, szociológiai, kultúratudományi) gondolkodás egyik fő iránya az ezek viszonylagos sikertelenségéről szóló diskurzus. Oroszország ukrajnai agressziója és Vlagyimir Putyin diktatórikus rendszere, valamint az öt kiszolgáló egyes kelet-(és nyugat-) európai vezető politikusok és politikai formációk¹ egyrészt ismét reflektorfénybe emelték a régiót, másrészt sajnálatos aktualitást adnak ezeknek az elméleteknek és az új hidegháború kialakulásáról szóló elképzeléseknek. Éppen a napokban, 2025 januárjában jelent meg a sajtóban is egy összeállítás arról, hogy E. Wayne Merry, aki az Egyesült Államok moszkvai nagykövetségének vezető politikai elemzője volt 1991 és 1994 között, hogyan jósolta meg a régió destabilizálódását egy 70 bekezdésnyi hosszú (!) táviratban, amiben többek között ezt írja az Egyesült Államok Külügyminisztériumának:

Az oroszországi demokratikus erők nagy bajban vannak. Mi pedig nem segítünk nekik azzal, hogy tévesen túl nagy hangsúlyt fektetünk a piacgazdaságra. Nem hihetünk abban, hogy az orosz gazdaság képes gyors piaci reformokra. Okkal tarthatunk attól, hogy a tolatkodó nyugati törekvés a gazdaság szerkezetének megváltoztatására a nép akaratának ellenére végképp kimeríti a már amúgy is fogyatkozó jóindulatot

¹ Általában a putyinista rezsimmel ideológiai értelemben is szimpatizáló, szélsőjobboldali, populistá, szélsőségesen nacionalista formációk. A legismertebb régiós példa Orbán Viktor magyar miniszterelnök és kormánya.

Amerika irányába, viszont segíti az antidemokratikus erőket, és ismét ellenséges viszonyt gerjeszt Oroszország és a Nyugat között (Bede 2025).

Noha nem ennyire leegyszerűsítve, de a tudományos megközelítések is egyetértenek abban, hogy a demokratikus intézményrendszerek működése deficitese maradt, a belőlük vetett bizalom, valamint a fékek és ellensúlyok rendszere nem alakult ki, a társadalom számos rétege pedig éppen a kudarcos gazdaságpolitika és kapitalizmus miatti elszegényedése miatt azóta is gyanakvással tekint ezekre az intézményekre és általában a hatalmi-politikai elite, ami nem kis részben teremtette meg a retorikájukban antiestablishment, valójában az autoriter diktatúrákhoz hasonlóan a munkásosztályt semmibe vevő és kizsákmányoló, populista rendszereket.

A korábban már idézett, *Taking Stock of The Shock* című könyvben a két szerző, Kristen Ghodsee és Mitchell Orenstein a kelet-európai régió elmúlt évtizedeit a rendszerváltozások történéseinek fénytörésében, négy fejezetre bontva elemzi. Erről a kötetről már írtam egy hosszabb kritikát (Hermann 2022), azonban a legfontosabb állításait fontosnak tartom magyar nyelven is bemutatni. Ezt a munkát nem is feltétlenül a tárgya teszi formabontóvá, hiszen tartalmi értelemben tulajdonképpen egy hosszabb lábjegyzet ahhoz a rövid cikkhez, ami megtörte a rendszerváltozások sikertelenségéről való beszéd tabuját, és számos, ilyen jellegű kutatást indított el: a szerb származású amerikai közgazdász, Branko Milanovic 2014-ben a "For Whom The Wall Fell" (vagyis „Akikért a Fal leomlott”) című blogposztjában a régió országait a valódi és a relatív siker és kudarc kategóriái mentén osztja fel négy csoportra. A tanulságos, de rövid elemzésből kiderül, hogy a 2010-es évekre éppen azok az országok váltak sok szempontból kudarcossá, amelyek a rendszerváltozás idején jó tanulónak számítottak, például Magyarország és Lengyelország. Bár ez utóbbinak sokat változott a szerepe és a pozíciója az elmúlt 10 évben, Magyarországról továbbra is kijelenthető, hogy gazdasági értelemben és a politikai kultúrát tekintve nemcsak az Európai Unió, hanem a régió vesztese lett.

Ghodsee és Orenstein (2021) is azt próbálják meg megfejtetni, hogy milyen mintázatok fedezhetők fel a poszt szocialista régió közelmúltjában, ami miatt az a több mint 400 millió ember, akik egyszer csak arra ébredtek, hogy vége a szocializmusnak, továbbra sem prosperáló társadalmakat hoznak létre. Ahogyan írtam, a kijelentésnek/könyvnek inkább a szerkezete, mint a tartalma az érdekes: a könyv négy fő fejezetben vizsgálja ezt az állítást, méghozzá diszciplináris megközelítésekre alapozva. Mi volt a szocialista rendszerek viszonylagos biztonságának az ára? Miért nincsen egyetértés sem a szocializmus, sem az 1989-es események megítélésében? Miért tűnik úgy, hogy a vasfüggöny és a berlini fal leomlása már nem a nyugati világ legfontosabb szimbolikus eseménye, amely a szabadság és az előrejutás ígéretével kecsegtetett? Miért térnek vissza a régió országai a populista, autoriter berendezkedésekhez, és mi a szerepe ebben a gondoskodó állam patriarchális ideájának? A könyv négy fejezete ezeknek a kérdéseknek megy utána, hogy aztán megalkossák az 1989-es események és azok következményei egyfajta topográfiáját. Az utóbbi kifejezés azért

is fontos, mert bár a magyar nyelvű szakirodalomban kevésbé van jelen, a kritikai földrajz erőteljesen meghatározza azokat a kutatásokat, amelyek Kelet-Európát egy konstrukcióként, a nyugati világrend képzelt és teremtett alárendeltjeként írják le, és azokban a kutatásokban is, amelyek a posztszocialista állapotot a posztkoloniális állapothoz hasonlítják (Imre 2014; Müller 2018). Ebben az értelemben – és jelen dolgozatban – Kelet-Európa nem csupán egy földrajzi egység, amely az egykori szocialista országokat foglalja magában, hanem olyan társadalmi konstrukció, ami már jóval a második világháború vége előtt megtestesítette azokat az alacsonyabbrendűségről szóló sztereotípiákat, amelyek ma is alakítják a karakterét. A *Taking Stock of the Shock* ott működik jól, ahol ezeket a komplex elméleteket, illetve az egész térség rétegzett történetét tudja diszciplináris sokféleségbe (antropológia, etnográfia, szociológia, kultúratudomány) integrálni. A „The Economic Evidence” című fejezet bemutatja a piaczgazdaságra való áttérés korai elképzelései és megvalósulása közötti különbséget (vagy inkább szakadékot). Arról is írnak, hogy a főként nyugati, amerikai közgazdászok által írt, *Reforms in Eastern Europe* című, úgynevezett rendszerváltó kézikönyv milyen kárt okozott azzal, hogy homogenizálta a régiót, és nem vette figyelembe az egyes országok közötti gazdasági és kulturális különbségeket. Ez, illetve a tény, hogy ugyanezt a kézikönyvet különböző dél-amerikai országok is alkalmazták a szabad piac bevezetésekor, még inkább felfedi a posztszocializmus és posztkolonializmus hasonlóságait és a hierarchikus geopolitikai viszonyok tartósságát. A „The Demographic Evidence” című fejezet azt mutatja be, hogy a rendszerváltozás nem megállította, hanem tovább fokozta a kelet-európai országokból való elvándorlást: míg az 1990-es években inkább a munkásosztály magukra hagyott tagjai vándoroltak ki „Nyugatra” a jobb anyagi helyzet reményében, addig az autoriter rendszerek terjedése a fiatal tanulói, illetve értelmiségi rétegeket üldözi el országaikból. Az elvándorlás és a „brain drain” mellett óriási problémát okoz az is, hogy az európai, így a kelet-európai társadalmak is elöregedtek, a születésszám egyre csökken, míg a nyugdíjas korosztály aránya egyre nő. A *The Public Opinion* című fejezet azzal foglalkozik, hogyan változott a szabadság megítélése az eltelt évtizedekben. A *Videoton* sztoriban már 1991-ben megfogalmazza egy műszerész, Kajfish Ferenc, hogy „amióta kimentek az oroszok, azóta itt meszeltek a Vidinek” – vagyis egy jelentős réteg már a rendszerváltozás körül azt a kiszámítható életvitelt azonosította az eltűnő rendszerrel, amit a vad-, majd neoliberális kapitalizmusban nem tudott fenntartani. Azonban a társadalom egyéb rétegeiben is egyre erősebb a szocializmus, és főleg a gondoskodó állam iránti nosztalgia, amely ha nem is teljese mértékben, de részben magyarázatot adhat a térség erősen patriarchális, paternalista, autoriter vezetőinek népszerűségére. A szocialista nosztalgia nemcsak a diktátor apai alakjában, hanem a populáris kultúrában is tetten érhető: a tárgyi és fogyasztói kultúrában egyformán népszerűek a szocializmus ikonikus márkáinak újra-tervezett modelljei és a szocializmus alatt játszódó filmek, televíziós tartalmak, hidegháborús tematikák.²

2 Erről lásd részletesebben: Hermann 2022; Imre 2022; Varga 2020.

Az utolsó, már a bevezetőben idézett „The Ethnographic Evidence” című fejezet talán a legfontosabb Ghodsee és Orenstein könyvében: kimondja, hogy a régió társadalmainak nagy része a kapitalizmus és a szabadság vesztese lett. Az okok, amelyeket felsorolnak, szükséges, de nem elégséges feltételei ennek a reménytelen állapotnak. A rendszerváltozások vesztesei, akiket a közvélemény és a populáris kultúra is lúzereknek állít be, folyamatosan keresik az azonosulást a saját életükben, ezért – így a szerzőpáros – gyakran fordulnak toxikus politikai formációk felé, amelyek, legalábbis szavakban, egyszerre kínálnak nekik képzelt értékek mentén büszkeséget és olyan el-
lenségképeket, akiket saját sorsuk alakulása miatt hibáztathatnak:

Ez az elképzelés az „eldobott emberekről”, a „10/10-es generációról” és a „feláldozott generációról” erős metaforaként szolgál az államszocializmusból a demokráciába és a szabad piacgazdaságba való átmenet tapasztalatának leírására. A Szovjetunió egykori területén és Kelet-Európában 1989 óta végzett több száz etnográfiai tanulmány közül sok kifejezetten azokra az emberekre fókuszált, akik ebben a régióban „eldobottként” éltek, vagyis akiket hátrahagytak és elfelejtettek. És csakúgy, mint Szása, az alkoholista, sokan közülük egyre inkább elhiszik, hogy mindez „szándékosan történt” – a Nyugat, a korrump elit, egy homályos nemzetközi hálózat, amely titkos bankárok által irányítja a világot, vagy bárki más által, akire csak rá tudják hárítani a felelősséget (Ghodsee és Orenstein: 2021: 158).³

A hamis öntudat felépítése, a félelemmel való kereskedés és a hibáztatható, képzelt ellenség képeinek felépítése egyrészt a populista politikai formációk alapreceptje, másrészt viszont a kelet-európai régióban a rendszerváltozás veszteséinek újabb kihasználása: A *Videoton* sztoriban sok megrázó, elgondolkodtató sorsot ismerhet meg a néző, ami azonban a megszólaló, egykor büszke munkásokban közös, az a teljes tanácstalanság. Az eldobott emberek nem olyan módon határozták meg a munkán keresztül magukat, mint a nyugat-európai munkásosztály tagjai. A munka elvesztése, illetve a további – jobb szó híján – utasítások és direktívák hiánya ezeknek az embereknek a teljes identitását felszámolta, és mind az ózdi, mind székesfehérvári munkások arcán a rémület az uralkodó kifejezés a filmekben. A rendszerváltás gazdasági és demográfiai kudarcának hétköznapijaiban élő eldobott emberek nemcsak egy tanulmányhoz szolgáltatnak anyagot, hanem olyan társadalmi réteget jelentenek, amely azóta is meghatározza a térség országainak politikai és kulturális térképét. A (már címében is a megosztottságra utaló) *The Legacy of the Division – East and West after 1989* című

3 Eredetileg: „This idea of »thrown away people«, »the 10/10 generation«, and the »sacrificed generation«, are powerful metaphors for the experience of transition from state socialism to democracy and free markets. Of the hundreds of ethnographic studies conducted in the former Soviet Union and across Eastern Europe since 1989, a great many of the focused on these thrown away people of the region, those who have been left behind and forgotten. And like Sasha, the alcoholic, many of them increasingly believe that this was »done on purpose«, by the West, by corrupt elites, by a shadowy international network of secret bankers controlling the world, or by whomever they can pin the blame on.”

tanulmánykötet előszavában a szerkesztők, Laczó Ferenc és Luka Lisjak Gabrijelčič azt írják, hogy a rendszerváltozások megítélését már az megnehezíti, hogy egy időben és térben ennyire különböző eseménysorozatot magában foglaló fordulat egyetlen szimbolikus képben, a berlini fal leomlásában sűrűsödött a nyugati kultúrában. Az 1989 utáni időszak, noha még mindig bír mobilizáló erővel a liberális demokráciák értékeivel azonosuló kelet-európaiak számára, nem hozta el a nagyobb Európa nemzetek fölötti egységét, hanem reprodukálta a korábban is erősen hierarchikus Kelet-Nyugat ellentétet a kontinensen belül:

Nemcsak a világ eurocentrikus szemléletének dekolonizációja volt szükséges, ami mellett a posztkoloniális elméletek szerzői érveltek; kelet-európai kutatók azt is hozzátették, hogy Nyugat-Európa deprovincializációjára is szükség volt annak érdekében, hogy elkerüljük a fejlődési-civilizációs hierarchiák és megbélyegzések újratermelődését a kontinensen. Ma a remény, hogy Európa keleti és nyugati része gyorsan és sikeresen egyesülhet, legjobb esetben is irreálisnak tűnik (Laczó és Lisjak Gabrijelčič 2020: 2–3).⁴

Bár a kötet korábban jelent meg, hozzátenném, hogy Oroszország Ukrajna ellen folytatott háborúja és a kelet-európai térség orosz-, illetve nyugatpárti megosztottsága ezt még tovább fokozza. Ezt az olvasatot – illetve a korábban idézett amerikai diplomata Oroszországgal kapcsolatos meglátásait – húzza alá Richard Sakwa szintén ebben a kötetben megjelent, „Back to the Cold War and Beyond” című – még az orosz-ukrán háború előtt, de már Putyin birodalmi törekvéseinek bejelentése után írt – esszéje, amely különféle gazdasági és kulturális-ideológiai példákkal támasztja alá, hogy Oroszország a Szovjetunió összeomlása után sem tért rá „a történelem főútjára” („main highway of history”), hanem egyre inkább Európával szemben határozta meg magát: „A fizikai határt újra megerősíti a militarizáció, valamint az ellenségeskedések pszichológiai és politikai fokozódása [...], amely sok tekintetben meghaladja a hidegháború szintjét” (Laczó és Lisjak Gabrijelčič 2020: 20, 29).⁵ Ezt csak tovább erősíti, hogy Magyarországon, Szlovákiában és Romániában, de bizonyos mértékig Csehországban is egyre erősebbek az oroszbarát politikai erők, akik a „Nyugat” alkonjáról és az új, keleti hatalmi berendezkedések sikeréről beszélnek.

4 Eredetileg: „Not only was it necessary, as post-colonial authors argued, to decolonize Eurocentric visions of the world; as critical scholars from eastern Europe added, there also needed to be a deprovincialization of western Europe in order to avoid reproducing developmental-civilizational hierarchies and stigmatizations within the continent. Today, former hopes for a swift and successful merging of Europe's East and West seem unrealistic at best.”

5 Eredetileg: „The physical frontier is reinforced by militarization, as well as the psychological and political intensification of hostilities [...] in many ways surpasses that of the original Cold War.”

Prekaritás és (tömeg)kulturális emlékezet

A liberális nyugati modell kudarcáról és az alternatív, erőpárti orosz modell sikerességéről szóló politikai propaganda azokban a társadalmakban hatásos, amelyek – mint például Magyarország – a rendszerváltás látszólagos sikeressége után erőteljes gazdasági és társadalmi lecsúszást produkálnak. Ennek egyik legfontosabb kortárs elemző kifejezése a prekaritás. A prekaritás, vagyis a társadalmi és anyagi bizonytalanság/lecsúszás legfontosabb jele, hogy számos társadalmi osztály, elsősorban a középosztály és a munkásosztály alkategóriái vannak átmenetiségbe, gazdasági kiszolgáltatottságba szorítva. A félelemmel való kereskedés klasszikus populista retorikája, a menekültek, az LMBTQ+ közösség tagjai vagy a hajléktalanok elleni uszító kampányok azért találhatnak közönségre Magyarországon, mert egyre magasabb azoknak az embereknek a száma a társadalomban, akiknek a mindenkori alsóbb kategóriába való csúszás reális lehetőség. Nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi (napjainkban természetesen az angol nyelvű) társadalomtudományos diskurzusba is viszonylag későn, a 2000-es évek végén került be a prekaritásfogalom, s leginkább Guy Standing 2011-ben megjelent, *The Precariat: The New Dangerous Class* című könyve nyomán terjedt el (prekariátus formában is, amely egy osztálycsoportot is jelölhet). A jelenségről korábban Ferge Zsuzsa műveiben lehetett olvasni. Aligha véletlen, hogy a kifejezés elemzési hatékonyságáról és adaptálhatóságáról is vele készült egy kiváló interjú 2012-ben, amiben, noha a beszélgetés elején annak is hangot ad, hogy bizonytalan a fogalom használhatóságában, a következőket emeli ki:

Az érdekes az, hogy miért nyert fokozatosan teret és új értelmet a prekaritás? Miért lépett a mindenütt megszokott, a helyzetet jól kifejező létbizonytalanság helyébe? Azt hiszem azért, mert nem egyszerűen történelmileg jól ismert létbizonytalanságokról van szó, hanem sokféle létbiztonság egymással összefüggő rendszerének megrendüléséről, pontosabban tudatos pusztításáról. [...] A jogszabályok 1989-ig még megakadályozták a rohamos romlást, de elég volt a magántulajdon törvényessé tétele, hogy a szellem végleg kiszabaduljon a palackból. Ennek a következményei jól ismertek. A létbiztonságok sorra omlanak össze. A lakásbiztonság a kilakoltatás-árverezés lehetőségével korán megszűnt. Az iskolázás biztonsága, kiszámíthatósága most omlik össze a köznevelés és felsőoktatás átalakításával. Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés mind nehezebb, szabályozása mind szigorúbb. [...] A biztonságok összeomlása indokoltá teszi, hogy Magyarországon is használjuk a prekaritás fogalmát (Prekariátus és Magyarország 2012: 117, 120; kiemelés – H. V.).

Hogy előre utaljak az elemzett alkotásokra: a *Szorításban* és a *Videoton sztori* folytatásaiból kiderül, hogy az 1987-ben és 1991-ben már az elbocsátásukat megelőző munkásszereplők jelentős része mélyszegénységbe és megélhetési krízisbe került, tehát a helyi és az országos döntéshozók iránti bizalmatlanságuk beigazolódtott. Nincsen ez másképpen a korszak populáris kultúrabeli ábrázolásaiban sem. A *Precarity in European Films. Depictions and Discourses* című, 2022-ben megjelent kötetben Strausz László az

1985 és 2018 között forgatott magyar játékfilmekben vizsgálta a prekaritás jelenlétét, és megdöbbentő eredményre jutott:

1985 és 2018 között összesen 599 film készült Magyarországon. [...] Az adatbázisban azoknak a filmeknek a keresése, amelyekben a szereplők gazdasági vagy társadalmi státuszukat veszítik el, 77 találatot eredményezett, még hozzá szinte egyenlő eloszlásban szerzői és műfaji filmek között. Egyes kritikusok azt állították, hogy a kortárs magyar film kevés figyelmet fordít a társadalmi változásokra vagy a szegénységre, de a számok azt mutatják, hogy az 1989 utáni világban játszódó filmek körülbelül egyötöde olyan szereplőket mutat be, akik közelről ismerik a bizonytalanságot. Az adatbázisból kiderül, hogy ez a 77 alkotás összesen 100 olyan főszereplőt tartalmaz, akik legalább az egyik fajta lefelé irányuló mobilitást megtapasztalják (Strausz 2022: 183).

Ezekben a filmekben számos szereplőt a kapitalizmus veszteseiként ábrázolnak, hétköznapi embereként, akiknek – csakúgy, mint a dokumentumfilmek valódi szereplőinek – nem volt lehetőségük alkalmazkodni a vasfüggöny lehullása és a tervgazdaság kudarca utáni gyors változásokhoz, és nem is rendelkeztek megfelelő kulturális-szimbolikus eszköztárral, hogy megértsék azokat. A prekaritás társadalmának koncepciója elvezet az elméleti keret utolsó, talán legfontosabb belátásához: gazdasági bizonytalanságban és társadalmi krízisben tartott társadalmakban történhet meg az, ami 1989 percepciójával történt: egyrészt ellentmondásosan és egyáltalán nem markánsan van jelen a kulturális emlékezetben, másrészt a jelenvaló részeit is folyamatos viták és különböző történeti álláspontok övezik. Néhány héttel ezelőtt jelent meg az előbb idézett Strausz Lászlóval közösen írt, „Past imperfect: transition narratives, popular discourses and The Informant” című, a rendszerváltás utáni diskurzusok megosztottságáról írt tanulmányunk, és nem szeretnék az önplágium mezejére lépni, de talán fontos kiemelni, hogy erre jó példa *A besúgó* című, az HBO Magyarország által gyártott sorozat. A 2022 áprilisában bemutatott alkotás egy, az 1980-as évek közepén játszódó, felnövéstörténetbe csomagolt kémthriller, amelynek vígjátéki és drámai jegyei is vannak. A körülményes meghatározásból kiderül, hogy a sorozat a rendszerváltozás előtti éveket – a kortárs sorozatkultúra trendjeinek megfelelően – kevert műfaji repertoárt aktivizálva ábrázolja. A sorozat főszereplője egy Veszprém megyéből a fővárosba kerülő egyetemista fiú, Demeter Gergő (Váradi Gergely), akit az állambiztonság beteg testvére költséges gyógyszerezésével zsarolva szervez be. Gergő feladata, hogy beépüljön a kollégiumi ellenzéki diákcsoportba, és jelentéseket készítsen a tagokról, elsősorban a csapat karizmatikus vezetőjéről, egykori általános iskolai osztálytársáról, Száva Zsoltról (Patkós Márton). A sorozat nézettségéről nem közöltek konkrét adatokat, a helyi kritikai visszhang azonban nemcsak hangos, hanem átpolitizált is volt. *A besúgó* azért generált privát és nyilvános vitákat, mert a diegetikus és nem diegetikus szintek korrelációjában a demokratikus ellenzék és a rendszerváltozás átláthatatlan viszonyairól és alkukhálózatokból szőtt politikai felépítményéről beszél. A központi kérdés tehát, hogy a sorozat miért váltott ki ilyen hatást és reakciókat, miközben a „hitelességet” egyéb, fiktív történelmi drámákon kevesen kérik számon? A lehetséges

válaszok között ott van a jelenlegi politikai környezet polarizáltsága, az 1980-as évekre vonatkozó tudások töredezettsége, a rendszerváltás kétes öröksége, illetve véleményem szerint az is, hogy *A besúgó* voltaképpen azt állítja, hogy a rendszerváltás főszereplőinek tekintett, a sorozatban egyetemista ellenzéki csoportként megjelenő kör politikai attitűdje nem sokban különbözött az általuk leváltani akart rendszerétől.⁶ A sorozatot szintén több helyen kritizáló Rainer M. János számos könyvében és tanulmányában beszél a magyar kulturális emlékezet ilyen jellegű átpolitizáltságáról és a késő szocializmus és a rendszerváltozás időszakának ellentmondásos megítéléséről (Rainer M. 2014; 2017; 2020). Az *East Central Europe* című folyóiratban megjelent, „Discourses of Contemporary History in Hungary after 1989” című tanulmányában azt írja, hogy a történettudomány kortárs vagy közelmúltbeli eseményekkel foglalkozó diskurzusai deideologizálódtak, míg a közbeszéd reideologizálódott a nacionalizmus felé, amiben azonban a történészek, leszámítva néhány, általában a szakmai főszórára szorított kutatót, nem vesznek részt. A cikk egyik legfontosabb állítása, hogy a jobboldal uralja az emlékezetpolitikát, és emiatt csak a neki tetsző narratívákat és szereplőket emeli be a közgondolkodásba:

Az országgyűlési választásokat megnyerő nemzeti-konzervatív párt, az MDF (Magyar Demokrata Fórum) vezetői kihagyták Nagy Imre nevét az 1956 történelmi jelentőségét rögzítő törvény szövegéből. Ezzel egyértelmű üzenetet küldtek, amelyben elutasították a forradalom baloldali értelmezését, annak szimbolikus, kommunista vezetőjével együtt. [...] Mára már világos kell legyen, mennyire egyoldalú történetről van szó. A „népi” kezdetektől az antalli konzervatív próbálkozásokon át egészen Orbán és társai jobboldali radikalizmusáig a magyar jobboldal mindig is tudatos emlékezetpolitikát folytatott (Rainer M. 2017: 222).⁷

„Itt az emberekkel mindenki azt csinál, amit akar.”

A munkásosztály bukása a rendszerváltozás dokumentumfilmjeiben

Almási Tamás 1987-ben forgatott, utólag Ózd-sorozatnak nevezett, nyolc filmből álló egység első, *Szorításban* című része, illetve Schiffer Pál és a sorozatot íróként jegyző székesfehérvári szociológus, Leveleki Magdolna 1991–1998 között készült Videoton-trilógiája viszonylag keveset elemzett, pedig pótolhatatlan dokumentációi a szocializmusban felemelt, majd cserbenhagyott munkásosztály helyzetének. Ahogyan jeleztem, ebben a tanulmányban elsősorban a *Szorításban* és *A Videoton sztori* című,

⁶ Erről bővebben lásd Hermann és Strausz 2025.

⁷ Eredetileg: „The leaders of the election-winning national-conservative party, MDF (Hungarian Democratic Forum), omitted Imre Nagy’s name from the text. By doing so, they sent a clear message rejecting left-wing interpretations of the revolution together with its symbolic, communist leader. [...] By now it should already be clear what a lopsided story this is. Starting from the »népi« beginnings, to the Antallian conservative attempts, and then the right-wing radicalism of Orbán and his companions, the Hungarian right has always *had* a politics of memory.”

1991-ben forgatott filmekre fogok hivatkozni, egyrészt területi okok miatt, másrészt pedig mivel a két film hasonlóságai és bizonyos különbségei együtt rajzolják ki a korszak társadalmi tragédiáját, ami a mai napig meghatározza az ország társadalomszerkezetét és politikai kultúráját.

A székesfehérvári Videoton-gyárnak az 1970-es és 80-as évekre tett fénykorában 20 ezer dolgozója volt. A forgatás kezdetén, 1991 nyarán, ez a szám 15 ezer volt, a versenytárgyalás (privatizációs alkudozás) során már csak 8 ezer dolgozóról van szó, vagyis rövid időn belül radikális mértékű elbocsátások történtek. Az ózdi kohászat a 15 ezres dolgozói létszámtól jutott el a teljes megsemmisülésig 1992-ben. Mindkét gyár közössége a formális melletti informális viszonyokra épült: a filmekben megszólaló dolgozók kiemelték, hogy családtagjaik, sokszor már a szüleik is, az adott gyárban dolgoztak, ott ismerkedtek meg a házastársaikkal, ott szerveződtek a szabadidős programok is. Az ózdi és a székesfehérvári gyárból egyaránt az 1980-as évek végétől kezdtek elbocsátani tömegesen a dolgozókat, miután mindkét gyárnak megnőtt (a fenntarthatatlan ipari működés és az eladósodó állam miatti) adóssága, a termelése pedig radikálisan csökkent – ahogyan *A Videoton sztoriban* elhangzik, ott szinte egyik napról a másikra a harmadára. Az ózdi vasgyár a magyar nehéziparnak nemcsak a szocializmusban, hanem előtte is kiemelt intézménye volt, a szocializmus alatt azonban mintaváros is épült a korábban falusias környezet helyett (erről a sorozat második: *Az első száz év* és harmadik: *Lassítás* című része beszél). A Videoton-gyár egy történelmi és ipari központ részeként, egyfajta „város a városban” logika szerint működött. Székesfehérvár végül kiheverte a munkanélküliségi válságot, és – szerencsésebb földrajzi elhelyezkedésének, történelmi pozíciójának és nagyobb méretének köszönhetően – azóta is a gazdasági értelemben jobban teljesítő nagyvárosok között szerepel. Ózd és az északkelet-magyarországi iparvidék a rendszerváltozás óta a kallódás, a lecsúszás, a nyomor allegóriája a társadalmi közbeszédben és a művészetben egyaránt.

A két film közötti legegyszerűbb különbség, hogy míg a *Szorításban* még a szocializmus alatt, 1987-ben készült, *A Videoton sztori* közvetlenül a rendszerváltozás után, 1991-ben. Azonban a közös narratív egységek, a hangvétel, a munkásosztály, illetve gyári munkások mikrotörténetei kiemelik azt, amit a tanulmány elején rögzítettem, vagyis hogy a szocializmus szétesése és a tervgazdálkodás (majd rögtön utána a kapitalizmus) kudarca nem egy évszámhoz, hanem egy szűk tízéves intervallumhoz kapcsolható. Az alaphelyzet mindkét filmben azonos: egy, korábban a szocialista termelés fellegvárának számító, ikonikus gyár gazdaságilag és a humán erőforrás tekintetében is fenntarthatatlanná válik, a korábban biztosnak tűnő, nyugdíjas állásokból százával, majd ezrével küldik el a dolgozókat. A két film ebben az értelemben mintha egymásnak felelne: ami az ózdi munkások arcán 1987-ben, a rendszer (akkor még nem tudott) végnapjaiban tükröződő tanácstalanság, a székesfehérvári munkások arcán 1991-ben már annak a rémült felismerése, hogy az addig ismert életük kerete és szabályrendszere örökre eltűnt. Mindkét filmben jelen van a mindenkori „ott fent” iránti, mélyen gyökerező gyanakvás, ugyanakkor annak számonkérése is, hogy ez az „ott fent” – ami sok esetben nincs definiálva a filmekben, és a munkások

szájából ugyanúgy jelentheti a gyár vezetőit, mint az aktuális gazdasági és politikai eliteket – miért nem foglalkozik velük, miért nem oldja meg az életüket. Almási Tamás kamerája előtt, 1987-ben még azzal az akkor már nyilvánvalóan hazug ígérettel biztatták a gyár vezetői az állománygyűlésen a résztvevőket, hogy „elvtársak, további jó munkát kívánunk, és teljes felelősséggel bízunk bennünk, hogy a sorsukról intézkedünk”. A *Videoton* sztoriban már nincs meg ez az ígéret. A szocializmus patriarchális viszonyainak, informális vertikális rendszereinek és a „gondoskodó állam” képzetének csődje ez a helyzet, csak hogy itt nem absztrakcióról, a harvardi közgazdászok által írt rendszerváltó kézikönyv esettanulmányairól, hanem valódi emberekről és sorokról van szó. Különösen A *Videoton* sztoriban feltűnő, hogy az alávetett társadalmi csoportnak számító, kulturálisan és gazdaságilag a társadalmi hierarchiának (ismét) az alján álló, limitált verbális és non-verbális kifejezőkészséggel rendelkező megszólalók mennyire pontosan látják saját helyzetük reménytelenségét, a rendszer erodálásának következményeit és a korszak gazdasági és politikai visszasságait. 7.16-nál Szabó Józsefné műszerész ezt nyilatkozza:

Én nem tudom elképzelni, hogy itt marad egy ekkora vállalat anélkül, hogy valami komolyabb ne történne. Én úgy érzem, hogy valaminek biztos, hogy kell [történnie]. Fehérvár itt van ennyi emberrel, nem tudom elképzelni, hogy nem találnak olyan munkát, amit ezek az emberek nem tudnak megcsinálni. Én végül is hibáztatom a főnök vezetését, hogy nem hoztak olyan munkát, amit érdemes lenne csinálni.

Farkas Mihály targoncavezető (akinek műszerész foglalkozású felesége szintén a film fontos szereplője, és később még szóba fog kerülni) ugyanerre a kérdésre hasonlóan bizonytalan választ ad. Noha ő nem nevezi meg a felelősöket, illetve nem jelzi, hogy a felső vezetéstől várná a helyzet megoldását, láthatóan és hallhatóan mégsem tudja elképzelni azt, hogy ez a helyzet valóban bekövetkezhet, ahogyan azt sem, hogy az eddigi biztos állása helyett neki kellene egy másikat találnia.

SCHIFFER PÁL: Akkor hogy képzelik el mégis a jövőt, tehát hogyha egy hónap múlva, vagy két hónap múlva, vagy holnap a Videoton lehúzza a redőnyt? Hogy fognak élni? FARKAS MIHÁLY TARGONCAVEZETŐ: Jogos a kérdés, de hát most így hirtelen nem tudok mit mondani erre, mert egyelőre nincs más munkalehetőség az egész városban. [...] Ez készíti ki az embereket. A munkaközvetítőnél sorban állnak az emberek, hogy [...] nem tudnak elhelyezkedni, és rengeteg munkanélküli van Fehérváron. Hogy ennek mi lesz a vége, azt én most hirtelen nem tudom, már részemről se, hogy megyek mindennap a munkaközvetítőbe, vagy nem tudom, hogy mi lesz (Schiffer 1991: 22.39–23.42 perc).

A film 39. percében Kajfish Ferenc műszerész azt mondja, hogy ha valaki akar, bizonyára talál munkát, a kamera mögött álló mindentudó narrátor kérdése azonban elbizonytalanítja. Néhány mondattal később arról van szó, hogy korábban katonai egységeket is gyártottak a Videotonban, amiért pluszpénzt kaptak az alkalmazottak. Kajfish Ferenc korábban is idézett szavaival: „Volt [s-]pótlék, volt prémium, de hát amióta

kimentek az oroszok, azóta itt meszeltek a Vidinek.” Az is nagyon tanulságos, hogy a megszólalások alapján a dolgozók vagy nem voltak tisztában azzal, hogy a Videoton miért vett részt a hadászati gyártásban, vagy pedig teljes mértékben hidegen hagyta őket a (korabeli viccben is megörökített) tény, miszerint a finommechanika, a rádió- és televíziógyártás, az 1980-as évek közepétől pedig a számítástechnikai gyártás alként szolgáltak a szocialista hadiipari termelés számára.

Az ezt következő, 39.26-nál kezdődő párbeszéd akár az „eldobott emberek” vagy a 10/10-es generáció kifejezések illusztrációja is lehetne, és bemutatja a lecsúszások módozatainak hálózatos alakulását, amit Ferge Zsuzsa úgy nevez a prekaritásról szóló interjúban, hogy a „sokféle létbiztonság egymással összefüggő rendszerének megrendülése”. Az általam elemzett filmekben elhangzott megszólalások közül jelen tanulmány szempontjából valószínűleg ez a legfontosabb, ezért teljes hosszában, szó szerinti átiratban közlöm:

SCHIFFER PÁL: Nem lehetett ezt sejteni, nem volt hozzá orruk, hogy az egész...?

KAJFISH FERENC: Há' nem nekem kellett volna, hogy legyen hozzá orrom, hanem főjebb [fölfelé mutat]. Hogy addig valamit találni, hogy itt az emberek dolgozzanak.

FEKETE LÁSZLÓ MŰSZERÉSZ: A kisember szerintem ilyenekbe' nem gondolkodik, megpróbálni várni, hogy hátha jobb lesz. Végül is vannak neki felettesei, s azt várja, hogy azok azért majd tesznek valamit, hogy ez a pár ember azért boldoguljon.

SCHIFFER PÁL: Nem volt ez most egy elég jó lecke arra, hogy megtanulják, [...] nincs gondoskodó állam, nincs gondoskodó vállalat?

FEKETE LÁSZLÓ: Figyeljen, mi azt, mikor volt ez a kommunista rendszer, mi ebbe születünk bele, mi nem láttunk mást végül is. Mi nem láttuk előzőleg, hogy mi volt, mert lehet, hogy a '20-as évekbe' másképp volt. De most mi ezt ugye [...] úttörők voltunk, meg végigjártunk minden létrát, elhelyeztek, munkahelyünk volt, ez ment. S most ugye az embernek ez annyira furcsa ez a téma, hogy nincs hozzászokva, és az ember nem hiszi el, szerintem, nem hiszi el, na. Addig nem hiszi el, míg meg nem kapja ezt a papírt.

Farkas Mihályné műszerész, aki a forgatás idején – 33 évesen – szinte öregnek számított, a film 5.47 percétől arról beszél, amit ez a tanulmány is prekaritásnak, prekariátusnak nevez:

Választottunk, vagy inkább választottak egy olyan kormányt, ami végül is magának a kisembernek nem sokat segített, inkább biztosítja azt, hogy egyre lejjebb csúszunk. [...] mert az, hogy énnekem 33 éves fejjel arra kell rájönnöm, hogy hiába végeztem el egy középiskolát, hiába kaptam egy szakmát, utána hiába tanultam ki még két szakmát, nem nagyon tudok vele munkát keresni.

A gyárban akkor még úgynevezett állásidőn, vagyis csökkentett munkaidőn lévő asszony családi kölcsön segítségével bálásboltot nyit saját, lakótelepi garázsukban, azonban ez is veszteségesnek bizonyul, hiszen éppen a bálásbolt célközönsége, az olcsó ruhaneműt vásárló munkásréteg az, aki már ezt sem engedheti meg magának.

A megszólalók folyamatosan kiemelik, hogy hiába a 20-30 éves munkatapasztalat, hogyha olyan foglalkozásokban szerezték, amelyeknek már nincsen megfelelője. Ugyanezt mondja a *Szorításban* egyik hengerező szereplője is, aki szerint a gyárból elbocsátott munkásokat „már szemetesnek sem veszik föl”.

Az NDK utolsó miniszterelnökének leírásához hasonlóan a filmekben megszólaltatott emberek jelentős része túl fiatal volt a nyugdíjhoz, viszont (a korszak normáihoz képest) túl öreg vagy túl képzetlen ahhoz, hogy új szakmát találjon. Ez sok esetben a munkaközvetítőnél is problémát jelent: a Videoton-trilógia utolsó, *Törésvonalak* című részéből kiderül, hogy Kajfish Ferenc például azért nem kapott meg egy munkát a végző elbocsátását követően, mert 25 éves korig kerestek jelentkezőket, ő pedig már (!) 31 éves volt. Ő egyébként számos sorstársához hasonlóan teljesen elkallódik, munkanélküli lesz, pszichiátriai gondozásra szorul. Ez utóbbi motívum többször előkerül mindkét filmben: a megszólaló, munkát és egzisztenciát, sőt tulajdonképpen az életük kereteit elvesztő munkások többször hivatkoznak „idegbetegségre” vagy „ideggyengeségre” saját állapotukat érzékeltetendő. Egyrészt figyelemre méltó, hogy – amellet, hogy sokan bizonyára egyfajta eufemizmusként is használják ezeket a kifejezéseket – mennyire nincsen szókinsük a mentális betegségek vagy zavarok, az időszakos vagy tartós depresszió, szorongásos állapotok leírására, amelyek ebben a bizonytalan és kimerítő helyzetben logikusan jelentkeztek. Másrészt azt is fontos kiemelni, hogy ezek az eldobott emberek gyakran foucault-i közterek beteljesítéseként kerülnek különféle pszichiátriai gondozóközpontokba: sem a társadalom, sem a családjuk nem tud velük mit kezdeni, jobb híján tehát valamiféle társadalmi elzárás, pszichiátria, nem egyszer börtön vár rájuk. A végül (a korábban idézett tanulmány megszólalójához, Sándorhoz hasonlóan) büszke munkásból hajléktalanná váló Kajfish Ferenc mellett a legmegrázóbb sors az Ózd-sorozat (és a *Szorításban*) egyik főszereplőjére, Horkai István hengerezőre várt, aki, ahogyan az utolsó, *Tehetetlenül* (1997) című részből⁸ kiderül, annyira reménytelennek érezte saját sorsának és családjá sorsának jobbra fordulását, hogy öngyilkosságot követett el. Az „eldobottság” érzése nemcsak abban jelenik meg, hogy nem foglalkozik senki a további sorsukkal, hanem abból a felismerésből, hogy nincsen használható vagy átmenthető tudásuk, képességük. Nemcsak szakmailag, hanem az emberi viszonyok kezelésében – amelyeknek korábbi legfontosabb szervezőelve és terepe a gyár volt – vagy az attitűdök tekintetében, ami pedig a munkakeresést nehezíti meg. Ebből a szempontból kiemelkedik Szolgai László művezető, aki a *Videoton sztori* végén korábbi csapatával megalakítja az Elektra Kft. nevű műszerészeti kisvállalkozást. A trilógia második részében az ő történetüket követhetjük nyomon. A vadkapitalista vállalkozói létbe és a zavarosban való boldogulásra hamar ráérező egykori művezető lényegében kismimizi a kollégáit, akik ugyanúgy az utcára kerülnek, mint egykori kollégáik. A végzet azonban Szolgait is utoléri: 1995-ben

8 Almási Tamás nem készített több filmet Ózdról, azonban tanítványa, Debre Zsuzsa 2022-ben a városban forgatott, és az Almási sorozatára reflektáló *Elmúlt, oszt jól van* című dokumentumfilmje tekinthető a sorozathoz tartozónak is.

megszűnik az Elektra Kft., aminek már a neve is egy görög sorstragédiát konnotált: a néző nem tudja, de sejti, hogy őt is kisemmizték a nála sokkal nagyobb tétben játszó új kapitalisták. Az állampárttal maga is közreműködő, tehát ellentmondásos megítélés alá került író, Tar Sándor így összegzi ezt a trilógiáról 1998-ban a *Filmvilág*ban megjelent kritikájában:

Az egyik csoportnak öt perce volt, hogy elfogadja a „közös megegyezés” csalafinta megoldását, lassan homályosodó szemek lábadnak könnybe a nem mindig tapintatos kamera előtt, és F. M. [Farkas Mihály targoncavezető] nyíltan bevallja, elérzékenyült. A továbbiakban bátortalan próbálkozásokat látunk, szinte valamennyi szereplő sorozatos kudarcát, görcsös igyekezetét, fokozatos lecsúszását, a „senki gyermekei” valóban senkinek sem kellenek, már-már egymásnak sem, a vállalkozóvá lett Sz. [Szolgai László művezető, az Elektra Kft. későbbi tulajdonosa] fokozatosan kisemmizi társait, volt barátait, felfalja vagyonszűkét és valamennyit az utcára küldi (Tar 1998: 4).

És ha már szóba került a botcsinálta kapitalizmus: a mai néző számára, az Orbán-rendszer 16. évében elképzelhetetlen, de 1991-ben Schiffer Pált és a kameráját még beengedték az úgynevezett versenytárgyalásra, ahol több jelentkező is akadt a Videoton megvásárlására. Nem szeretném hosszasan ismertetni a jelenetet, azonban hátborzongató nézni, ahogyan a valós értékén jóval alul, hárommilliárd forint készpénzért adják el a gyárat. A privatizáció időszakának csalásai, az állami vagyon átjátszása a kamera filmszeme előtt történik: a vevőt pedig Széles Gábornak hívják. Nem lenne túl tudományos ezt az életpályát annak illusztrálására használni, miért hisznek sokan a két rendszer közötti folytonosságban: azonban közismert, hogy Széles Gábor ma is az egyik leggazdagabb, az éppen aktuális autoriter rezsimmal szoros barátságot ápoló, akkor divatos szóval, vállalkozó. Ma ezeket a figurákat oligarchának nevezzük, noha a kettő nem feleltethető meg egymásnak teljes mértékben, hiszen a vállalkozónak nem feltétlenül kellett a korabeli politikai elitel közeli kapcsolatot ápolni, és a vagyonának a felhasználása sem volt meghatározva minden esetben. Ugyanakkor a privatizáció szereplői is egyfajta politikai kényszerpályán mozogtak, hiszen – Böröcz József a korszakban, 1992-ben megjelent tanulmányát idézve – meg kellett szüntetni a szocializmusban keletkezett tulajdonvákuumot:

A tulajdonvákuumot a poszt-államszocialista rendszer informális privatizáció útján szünteti meg. Az eddigi rendelkezésére álló, szociográfikus leírások alapján az állapítható meg, hogy mind a belföldi politikai-gazdasági tőke, mind pedig az újonnan behatoló külföldi tőke nagymértékben használja a viszonyossági alapon nyújtott szívességek, az önkényes újraelosztás és egyéb nem piaci természetű mechanizmusok bonyolult rendszerét az új kelet-közép-európai kapitalizmus alapstruktúrájának kiépítésében (Böröcz 1992: 16).

A *Szorításban* és A *Videoton sztori* között fontos különbség az is, hogy gyár vezetése a Videoton esetében csak a munkások rosszalló megjegyzéseiben jelenik meg,

ezt a perspektívát a film elején rögzíti a riporter/narrátor: „Hogy pontosan mi is történt a vállalatbirodalommal, azt ma sem tudjuk. Arra figyeltünk, mi történik a Videoton dolgozóival, és ők hogyan élik meg azt, ami velük történt” (Schiffer 1991: 3.21 perc). A *Szorításban* bemutatja azt a küszködést is, ami az ózdi gyár vezetőire várt annak fejében, hogy az állam 1987-ben kifizette a 8 milliárd forintos adósságállományukat. Ennek árát már a film nyitójeleneteként szolgáló május 1-jei ünnepségen megszólaló munkások is pontosan látják, amikor folyamatos hazugsággal vádolják a gyár és az ország vezetését. A gyár 1987-ben elbocsátott vezérigazgatójának, Pethes Sándornak a nyilatkozataiból kiderül, hogy a megyei pártbizottság vezetője vagy a miniszterhelyettes őt ugyanúgy bizonytalanságban tartja, és indoklás nélkül korengedményes nyugdíjba küldi, ahogyan ők az alsóbb szinten dolgozókkal jártak el. Ez a mintázat azóta is jellegzetes eleme a posztszocialista munkahelyi kultúrának: a tekintélytisztelet, a tanult tehetetlenség, a mindenkori vezetéssel szembeni bizalmatlanság nemcsak a munkásosztály, a magukért kiállni nem tudó, alávetett társadalmi csoportok ágenciáját határozza meg, hanem az értelmiségi és gazdasági vezetői rétegeket is megbénítja a mindenkori politikai vezetéssel szemben. Hogy ennek mi az ára, és hogyan eredményezi a tekintély- és vezértiszteletre, átláthatatlan, informális személyközi viszonyokra, korrupcióra, vesztegetésre és fenyegetésre épülő autoriter rendszert, azzal más tanulmányok foglalkoznak. Mondhatjuk azt is, hogy nem elég.

Hivatkozott irodalom

- Bede Márton (2025): Megmondta, hogy a történelem legnagyobb szabadrablásából baj lesz – de senki nem akarta meghallgatni. *444.hu*, január 19. Interneten: <https://444.hu/tldr/2025/01/19/megmondta-hogy-a-tortenelem-legnagyobb-szabadrablasabol-baj-lesz-de-senki-nem-akarta-meghallani> (letöltve: 2025. január 21.).
- Bozóki András (2003): *Politikai pluralizmus Magyarországon, 1987–2002*. Budapest: Századvég.
- Böröcz József (1992): Kettős függőség és tulajdonvákuum. Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. *Szociológiai Szemle* 2(3): 3–20.
- Fraser, Nancy (2008 [1995]): Az újraelosztástól az elismerésig? Az igazságosság dilemmái a posztszocializmus korában. In *Rasszizmus a tudományban*. Kende Anna és Vajda Róza (szerk.). Budapest: Napvilág, 337–387.
- Ghodsee, Kristen és Mitchell Orenstein (2021): *Taking Stock of Shock – Social Consequences of the 1989 Revolutions*. Oxford: Oxford University Press.
- Hermann, Veronika (2022): Thrown away people. *Studies in Eastern European Cinemas* 13(3): 307–309. DOI: <https://doi.org/10.1080/2040350X.2022.2086338>
- Hermann, Veronika (2024): From Agent to Subject. Panoptic and Post-panoptic Surveillance in Contemporary Eastern European Television Series. *Studies in Eastern European Cinemas* 15(2): 230–243. DOI: <https://doi.org/10.1080/2040350X.2022.2137006>
- Hermann, Veronika és Strausz László (2025): Past Imperfect. Transition Narratives, Popular Discourses and The Informant. *European Journal of Cultural Studies*. DOI: <https://doi.org/10.1177/13675494251317073>
- Imre, Anikó (2014): Postcolonial Media Studies in Postsocialist Europe. *Boundary 2* 41(1): 113–134. DOI: <https://doi.org/10.1215/01903659-2409694>

- Imre, Anikó (2022): *Spy from the Cloud: From Big Brother to Big Data*. In *Remapping Cold War Media: Institutions, Infrastructures, Translations*. Alice Lovejoy és Mari Pajala (szerk.). Bloomington: Indiana University Press, 277–295.
- Kovács Éva (szerk.) (2008): *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet – 1956-os Intézet.
- Kovács Ferenc (1976): *A munkásształy politikai-ideológiai műveltségéről és aktivitásáról*. Budapest: Kossuth.
- Laczó, Ferenc és Luka Lisjak Gabrijelčič (szerk.) (2020): *The Legacy of the Division. East and West after 1989*. Budapest – New York: CEU Press.
- Müller, Martin (2018): In Search of the Global East: Thinking between North and South. *Geopolitics* 25(3): 734–755. DOI: <https://doi.org/10.1080/14650045.2018.1477757>
- Nagy Gergely (2025): „A hegemoniaépítés nem diktatúraépítést jelent”. Interjú Éber Márk Áronnal. *Qubit*, május 4. Interneten: <https://qubit.hu/2025/05/04/a-hegemoniaepites-nem-diktaturaepitest-jelent> (letöltve: 2025. május 6.).
- O. Réti Zsófia (2018): *Nekünk nyolcvan. Közlétezők a nyolcvanas évek magyar kulturális emlékezetéhez*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Prekariátus és Magyarország. Beszélgetés Ferge Zsuzsával (2012): *Fordulat* 19: 117–126. Interneten: http://fordulat.net/pdf/19/F19_Ferge-interju.pdf (letöltve: 2025. január 21.).
- Rainer M., János (2017): Discourses of Contemporary History in Hungary. *East Central Europe* 44: 216–248. DOI: <https://doi.org/10.1163/18763308-04402011>
- Rainer M. János (szerk.) (2020): *Ezerkilencszáznyolcvankilenc. Magyarország a jelenkorban*. Budapest–Pécs: 1956-os Intézet – Kronosz Kiadó.
- Standing, Guy (2011): *The Precariat: The New Dangerous Class*. London: Bloomsbury Academic.
- Strausz, László (2022): Move On Down: Precarity and Downward Mobility in Contemporary Hungarian Feature Films. In *Precarity in European Films. Depictions and Discourses*. Elisa Cuter, Guido Kristen és Hanna Prenzel (szerk.). Berlin: De Gruyter, 179–199.
- Tar Sándor (1998): Senki gyermekei. *Filmvilág* 11: 4–5.
- Torontáli Zoltán (2018): Egy film, amelyből mindennél jobban megértheted a 90-es évek elejét. *g7*, február 4. Interneten: <https://g7.hu/élet/20180204/egy-film-amelybol-mindennel-jobban-megertheted-a-90-es-evek-elejet/> (letöltve: 2025. január 21.).
- Varga Balázs (2020): Ördögi körök. Posztoszocializmus, vagyonosodás és bűnelbeszélés az HBO kelet-európai sorozataiban. *Metropolis* 24(2): 38–49.

Egyéb források:

- Almási Tamás (1987): *Szorításban*.
- Schiffer Pál (1991): *A Videoton sztori*.
- Schiffer Pál (1995): *Elektra Kft., avagy bevezetés a kapitalizmus politikai gazdaságtanába*.
- Schiffer Pál (1997): *Törésvonalak*.

Narratív élettörténet-interjúk használata a jogtudatkutatásokban

Kiss Valéria ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, egyetemi adjunktus

Absztrakt: A szociológiai jogelméletek a jogot társadalmi jelenségnek tekintik, emiatt a jog fogalmát is teljesen más megközelítésben értelmezik, mint a hagyományos jogelméletek. A tanulmányban a klasszikus jogszociológiai értelmezések közül Eugen Ehrlich megközelítéséből indulok ki, aki a jog fogalmának pszichologizáló megközelítésével a mai jogtudatkutatások előfutárának tekinthető. Ehrlich elmélete olyan szempontból is máig releváns, hogy összekapcsolja ezt az elméleti kérdésfeltevést az ebből adódó módszertani problémákkal, és felveti azt a kérdést, hogy hogyan ismerhetjük meg az „élő”, a társadalom tagjainak értelmezéseiben és gyakorlatában létező jogot. De választ nem rá, talán ez nem is lehetséges: a megfelelő módszertani megközelítés kiválasztása olyan kérdés, amely a mai jogtudatkutatásokban is problematikus. A tanulmány ehhez a módszertani problémához igyekszik hozzátenni egy új szempontot, bemutatva a kvalitatív megközelítések és kifejezetten a narratív életútinterjúra alapozott módszerek alkalmazásának előnyeit és kihívásait, különböző jogtudatkutatások tapasztalataira alapozva. A tanulmányban ezeket a tapasztalatokat vetem össze a kvantitatív módszertanra alapozott jogtudatkutatások tanulságaival, és amellett érvelek, hogy a jogtudat vizsgálatára a kvalitatív módszerek és kifejezetten a narratív élettörténet-interjúk használata módszertanilag megalapozott, és érdemes a számos kutatásban ma is preferált kvantitatív megközelítéseket kiegészíteni ezzel. A tanulmányban kitérek az élettörténet-interjúk alkalmazásának nehézségeire, a módszer korlátaira, illetve az elemzésben rejlő lehetőségekre és kihívásokra.

Kulcsszavak: jogtudat, narratív élettörténet-interjú, jogszociológiai kutatási módszerek

Using Narrative Life History Interviews in Legal Awareness Research

Abstract: Sociological legal theories consider law as a social phenomenon and therefore interpret the concept of law in a completely different way than traditional (positivistic or natural) legal theories. In this paper, I take as a starting point the work of Eugen Ehrlich, who, with his psychologizing approach to the concept of law, can be considered a forerunner of contemporary legal consciousness studies. Ehrlich's theory is still relevant today in the sense that it links this theoretical questioning with the methodological problems that arise from it and raises the question of how we can know 'living' law, as it exists in the everyday interpretations and practices of the members of society. But he does not provide a conclusive answer to this question, and the choice of the appropriate methodological approach is an issue that is still problematic in contemporary legal consciousness studies. This paper seeks to answer this methodological problem by demonstrating the advantages of using qualitative approaches, and specifically methods based on narrative life story interviews, based on the experiences of different studies of legal consciousness. In this paper, I compare these experiences with the lessons learned from studies based on quantitative methodology and argue that the use of qualitative methods, and specifically narrative life history interviews, are methodologically more sound than the quantitative approaches still preferred in many studies. In this paper, I will discuss the difficulties of using life history interviews, the limitations of the method, and the opportunities and challenges of the analysis.

Keywords: legal consciousness, narrative life history interview, socio-legal research methods

Bevezetés és problémafelvetés

A szociológiai jogelméletek a jogot társadalmi jelenségnek tekintik, emiatt a jog fogalmát is teljesen más megközelítésben értelmezik, mint a hagyományos jogelméletek. A tanulmányban a klasszikus jogszociológiai értelmezések közül Eugen Ehrlich megközelítéséből indulok ki, aki a jog fogalmának pszichologizáló megközelítésével a mai jogtudat kutatások előfutárának tekinthető. Ehrlich elmélete olyan szempontból is máig releváns, hogy összekapcsolja ezt az elméleti kérdésfeltevést az ebből adódó módszertani problémákkal, és felveti azt a kérdést, hogy hogyan ismerhetjük meg az „élő”, a társadalom tagjainak értelmezéseiben és gyakorlatában létező jogot. De válasz nem ad rá, talán ez nem is lehetséges: a megfelelő módszertani megközelítés kiválasztása olyan kérdés, amely a mai jogtudat kutatásokban is problematikus. A tanulmány ehhez a módszertani problémához igyekszik hozzátenni egy új szempontot, bemutattva a kvalitatív megközelítések és kifejezetten a narratív életútinterjúra alapozott

módszerek alkalmazásának előnyeit, különböző jogtudatkutatók tapasztalataira alapozva. A tanulmányban ezeket a tapasztalatokat vetem össze a kvantitatív módszertanra alapozott jogtudatkutatók tanulságaival, és amellett érvelek, hogy a jogtudat vizsgálatára a kvalitatív módszerek és kifejezetten a narratív élettörténet-interjúk használata módszertanilag megalapozott, és érdemes a számos kutatásban ma is preferált kvantitatív megközelítéseket kiegészíteni ezzel, illetve egyes kutatási kérdések esetében ezt a módszert preferálni.¹ A tanulmányban kitérek az élettörténet-interjúk alkalmazásának nehézségeire, a módszer korlátaira, illetve az elemzésben rejlő lehetőségekre és kihívásokra.

Elméleti kontextus

A kérdés, hogy mi a jog, szinte minden jogelméleti vizsgálódás esetében központi jelentőségű, és ahogy Hart megjegyezte, más tudományterületekhez viszonyítva szembeszökő jellegzetessége a jogelméletnek, hogy milyen nagy hangsúlyt kap ez a probléma (Hart 1995: 11). A hagyományos jogelméleti megközelítések ezt a jog érvényességének problémájaként értelmezték, a pozitivista elméletek esetében a jogrendszer belső nézőpontjából közelítve meg a kérdést (Kelsen 1988: 35–49; Hart 1995: 121–131), illetve a természetjogi megközelítéseknél (Radbruch 2003: 234–235) külső, de általános, erkölcsi jellegű mércékhez kapcsolva a jogi normativitás kérdését. A korai jogszociológia² legalapvetőbb újítása az volt a 19–20. század fordulóján és a 20. század elején, hogy külső nézőpontból kezdte vizsgálni a jogot mint társadalmi jelenséget, annak működésmódjait a társadalomban. Eltérő nézőpontjuk miatt a hagyományos és szociológiai jogelméleti megközelítések tulajdonképpen, elméleti szinten nem ellentétesek, ennek ellenére tudománysszociológiai szempontból megfigyelhető feszültség, versengés a különböző iskolák között (Győry és Fleck 2020: 210).

Az élő jog ehrlichi koncepciója

Ebben a tanulmányban a jog szociológiai szempontú vizsgálatával foglalkozom. A jogszociológia az elmúlt több mint száz évben egy komplex, intézményesült tudományterületté vált, számos formatív szerzővel, tankönyvekkel (Cotterell 2007 [1984]; Banakar és Travers, 2002) és könyvtárakat megtöltő tudományos anyaggal, köztük meghatározó munkákkal egy-egy kutatási területen, így a jogtudat kutatásával kapcsolatban is, amikre később röviden ki is térek. Ebben a tanulmányban mégis, vagy inkább épp azért, mert segíthet ebben a komplexitásban visszatérni az alapvető

1 A tanulmány a Vajda Júlia által vezetett, az NKFIH által támogatott, *Demokratikus viselkedés és joghoz való viszony családtörténeti háttérben* c. kutatás keretében született (K143092). Ebben a kutatásban a fenti megközelítés jegyében kombináljuk a módszertani megközelítéseket a kutatási kérdés alaposabb feltárása érdekében.

2 Mint Eugen Ehrlich lentebb részletesen bemutatott elmélete vagy a jogi realista iskola (például Pound 1910) megközelítése.

kérdésekhez, a jogszociológiai gondolkodás kezdeteihez térek vissza, mint elméleti kiindulóponthoz, elsősorban Eugen Ehrlich elméletére építve.

Ehrlich 1862. szeptember 14-én született Czernowitzban. A város a Bukovinai Hercegség központja volt, Ehrlich születésekor még a Habsburg Birodalomhoz, élete jelentős részében pedig az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozott. Az első világháborút követően a területet Romániához csatolták, és Ehrlich halálakor is annak része volt. Ma Ukrajnához tartozik (Chernivisti).

1914-ben jelent meg fő műve, *A jogszociológia megalapozása* (*Grundlegung der Soziologie des Rechts* [Ehrlich 2002]). Ehrlich élő jogról alkotott elméletére formatív hatással volt az a szembeszökő eltérés, amely az Osztrák–Magyar Monarchia birodalmi joga és az egyes tartományokban, természetesen különösen a Bukovinában élő gyakran, de nem szükségszerűen etnikailag elkülönült csoportok jogról alkotott fogalmai és jogi gyakorlatai között létezett.³ Az élő jog koncepciójának kiindulópontja az, hogy a „jog fejlődésének centruma időtlen idők óta a társadalomban és nem az állami tevékenységben van, és ma is ott kell keresni” (Ehrlich 2002: 390). Ehrlich eme felismerése kapcsán szokás központi jelentőséget tulajdonítani annak, hogy mekkora „szakadékot” tapasztalt a birodalmi, hivatalos jog és szűkebb hazája jogi szokásai között. Bár kétségtelen, hogy a különböző bukovinai népcsoportok jogfelfogásának, jogi gyakorlatainak vizsgálata hangsúlyos szerepet tölt be az életműben, az élő jog koncepciója ennél szélesebb értelmű, nem kötődik szorosan az etnikai, vallási sokszínűséghez.

Az élő jog ehrlichi koncepciója szerint a jogi normák részei a társadalmi normák rendszerének, amelyek a közösségek, illetve az eredeti terminológia szerint egyesülések (*Verbände*) belső rendjének biztosítására jönnek létre, vagyis a közösségek önszabályozásának vannak jogi jellegű normái. A jog három fő megjelenési formáját különíti el: a társadalmi jogot, a döntési normákat és az állami jogot. Ehrlich fogalomhasználatát számos kritika érte, többek között az egyesülés fogalma tekintetében is (Badó 2005), amelyet egyes szerzők túlságosan tágasnak és elmosódónak ítélték. Ehrlich *Verbände*-fogalma rendkívül tág: a családtól a nemzetig, illetve a világgazdaságig terjed, és az emberek által alkotott minden közösséget magába foglal. „Mindannyian számtalan, többé-kevésbé kimerítően, de néha meglehetősen lazán szabályozott egyesülés tagjaiként élünk, és sorsunkat nagy vonalakban meghatározza az, hogy milyen pozíciót vagyunk képesek elérni ezekben” (Ehrlich 2002: 63). A közösségek belső rendjét a csoporttagok alakítják ki, meghatározva egyrészt a közösség hierarchiáját, másrészt a mindennapi együttélés kereteit.

Ehrlich a belső rendet biztosító normák komplex, egybefonódó rendszerét vázolja fel. A csoporttagság számos előnnyel jár az egyénre nézve, de ennek ára a normakonform viselkedés; a normák megsértése esetén az egyén azt tapasztalja, hogy a csoporttagok szolidaritása gyengül az irányában. „Fokozatosan elmagányosodik, elkerültté, kirekesztetté válik” (Ehrlich 2002: 63). Szerinte ebben a folyamatban rejlik

3 Ezt szinte minden vele foglalkozó írás kiemeli, de különösen Badó 2025; Eppinger 2009; Likhovski 2008.

minden társadalmi norma szankciója, kényszerítő erejének forrása, ez magyarázza meg a szabályok tömeges követését, amihez a jogalkalmazói gyakorlatnak és állami szabályozásnak jóval kevesebb köze van, mint ahogyan azt a jogászok a maguk jogrendszer-középpontú, „belső” nézőpontjából látják és látatják (Ehrlich 2002: 83).

Meghatározó felismerése az is, hogy csak az a szabály része az élő jognak, amelyet a csoporttagok rendszeresen betartanak, követnek. Azok a szabályok, amelyekkel a felek nem is törődnek megállapodásaik megfogalmazása, különösképpen írásba foglalása során, *döntési normának* minősülnek, vagyis olyan normának, amelyet a jogszolgáltatási fórumok figyelembe vesznek az ügy eldöntésénél, ha a felek között vita alakul ki, és azt ilyen intézmény elé viszik. A döntési normákat a jogászok konstruálják annak érdekében, hogy azok segítségével jogvitákat lehessen eldönteni. A törvényben megjelenő (pozitív) jog jórészt kodifikált jogászjog, vagyis döntési norma. Az állami norma hagyományosan az állam (mint sajátos egyesülés) létehez kötődő normák csoportját jelenti Ehrlich elméletében, ám *A jogszociológia megalapozásában* elemzi a jog és a társadalmi változás kapcsolatát is, és ennek kapcsán bevezeti a beavatkozási normák fogalmát. Ezek olyan normák, amelyek az állami hivatalokat utasítják eljárásra bizonyos ügyekben (*Eingriffsnormen*). Ehrlich szerint az állam által kodifikált döntési normák elvakítják a jogászokat, de

az állam által kodifikált döntési normák jelentőségét roppantul eltúlozzák. Az egész ügy a felek akaratától függ, akik összességében roppant gyakran elvetik a hivatalos jog eszközeit. Gyakori, hogy a rendelkezés a népesség jelentős része számára ismeretlen marad; az is gyakori, hogy azok, akiknek az érdekében hozták a szabályt, nélkülözik az anyagi eszközöket követelésük érvényesítéséhez, a hatalmi viszonyok egyenlőtlensége, az önmagukba vagy a hatóságokba vetett bizalom hiánya miatt (Ehrlich 2002: 368).

Az egyesülés lazán körvonalazott fogalmánál jóval több kritikát váltott ki az, ahogyan Ehrlich a jogi normákat a közösség életét szabályozó egyéb normáktól elkülöníti: „Jog és jogviszony olyan ideák, amelyek nem a kézzelfogható valóságban, hanem az emberek tudatában léteznek. Nem létezne jog, ha nem volnának emberek, akik jogról való képzeteket hordoznak a tudatukban” (Ehrlich 2002: 84). A jogi normák forrását Ehrlich a jogi tényekben leli fel, amelyek a kézzelfogható valóság azon elemei, amelyek a jogról alkotott képzeiteinket formálják. Ugyanakkor a jogi jellegű szabályokat csak a tényekhez való kapcsolatuk alapján nem lehetséges az ehrlichi elméletben más normatípusoktól elhatárolni. Az a meghatározás, amelyet végső soron „a jog fogalmára” adott, valószínűleg az elmélete egyik legvitatottabb pontja (Hertogh 2009):

Bármennyire bonyolult is lehet az, hogy tudományos pontossággal meghúzzuk a határt jogi és nem jogi jellegű normák között, a gyakorlatban ez kevés nehézséget okoz. Általánosságban bárki abban a helyzetben van, hogy habozás nélkül meg tudja mondani egy normáról, hogy az jogi jellegű-e, avagy a vallás, etikai szokás, erkölcs, öltözködés, udvariasság, divat vagy etikett szférájába tartozik. [...] A jogi és nem jogi

normák különbsége nem a társadalomtudományra, hanem a szociálpszichológiára tartozik. A különböző normatípusok más-más érzületet idéznek fel, és megsértésükre is más-más érzéssel reagálunk (Ehrlich 2002: 164–165).

Ez tulajdonképpen úgy is értelmezhető, hogy a jog az a norma, viselkedési szabály, amelyet az egyén jogként értelmez. Ehrlich az emberi csoportok (egyesülések) belső rendjét szabályozó normák közül a jogi jellegűek kiválogatását alapvetően a laikusok jogérzékére, vélekedésére bízta. Sok kritika érte ezt a tézist, hiszen a belső nézőpontú jogelméleti megközelítések számára használhatatlan, de nem is ez a célja, és álláspontom szerint az, ahogyan Ehrlich definiálja az élő jogot, a mai jogtudat- (*legal consciousness*-) kutatásokkal jól összhangba hozható. Jogszociológiai megközelítésben a jog fogalmának egyik legfontosabb aspektusa a jogtudat problémája; az elméleti keretezés következő részében ezt mutatom be röviden.

A jogtudat kutatása

A jogtudat kérdésköre a jogszociológiai vizsgálatok egyik legfontosabb területe, ezért mind a nemzetközi, mind a magyar szakirodalma szerteágazó. A lentebb olvasható áttekintés a jelen tanulmány céljához és terjedelméhez igazodik. Utóbbi indokolja, hogy számos fontos szerzőre és mozzanatra nincs lehetőségem kitérni, és az előbbi határozza meg annak az elméleti térképnek az elemeit, amelyet röviden felvázolok. Kiindulópontként a KOL kutatások megközelítését ismertetem, és az ezt kritizáló álláspontok közül Susan Silbey, Patricia Ewick és Marc Hertogh munkáit mutatom be. Bár a jogtudat kutatásának komoly hagyománya van hazánkban is, a terjedelmi korlátokra tekintettel csak nagyon röviden utalok ezekre és az általuk felvetett módszertani kihívásokra.

A KOL (*Knowledge and Opinion about Law*) kutatások a jogtudatra vonatkozó vizsgálatok előzményét és ellentétét is képezik. Ezek a kutatások, amelyeket kezdetben (az 1940-es években) főként skandináv országokban folytattak, a hivatalos jog szabályainak ismeretét és az azokkal kapcsolatos attitűdöket mérték, ám megállapításaik a jogismeret tekintetében időnként egészen megdöbbentően alacsony ismereti szintről tanúskodtak.⁴ Ezek az adatok komoly értelmezési nehézségeket vetnek fel a jog társadalomban való működésének megértése szempontjából,⁵ és emellett rávilágítanak az alkalmazott kvantitatív módszerek korlátaira. Emellett az ilyen módszereket használó

4 Ehhez lásd Kutchinsky 1979; Podgórecki 1973.

5 Sajó művében a jogtudat élettörténetbe ágyazottságának a jelen dolgozat témája szempontjából roppant fontos, előremutató gondolata is megjelenik: „...az egyéni jogtudat az egyedfejlődés során adott történettel jön létre: az egyén fejlődésének különféle élethelyzeteiben szerzi be idevágó tapasztalatait, vagyis a gondolati rendszer a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyzetének megfelelő élettörténete során alakul ki, s az egyes, a tudatba épülő élettörténeti eseményeket és tapasztalatokat az egyén lelki sajátosságai és dinamizmusai és a hétköznapi gondolkodás ökonomikus szükségletei hatják át” (Sajó 1980: 229).

jogtudatkutatók jellegzetes problémája az attitűdök tekintetében a kapott válaszok inkonzisztens volta.⁶

Ezek a kutatási eredmények természetesen felvetik a kérdést, hogy mi az oka a tömeges önkéntes jogkövetésnek, amely minden jogrendszer működésének és fennmaradásának alapja, ha ilyen alacsony az írott, hivatalos jog szabályainak ismerete. Erre a kovariancia-teória (Bencze és Vinnai 2012: 18) adhat magyarázatot, amelynek jó megfogalmazását adja Sajó András (1980) jogkövetésről szóló monográfiájában: a jogi normák vagy a társadalmi normákkal való eredendő egybeesésük okán érvényesülnek, vagy azáltal, hogy a kikényszerített jogkövetést követően az egyén – a kognitív disszonancia feloldásaként – magára nézve kötelezőnek fogadja el azokat (Sajó 1980: 4. fejezet). Ebben az esetben az eredendően állam által tételezett és kikényszerített normák elveszítik jogi jellegüket. Ezek a magyarázatok azt implikálják, hogy a hétköznapi cselekvésben a reflektáltan jogi jellegű indokok szerepe nagyon csekély, ami a jogtudatra vonatkozó kutatásokat komoly módszertani kihívások elé állítja, mert az elsődleges empirikus eredmény, sokszor úgy tűnik, nem a joggal kapcsolatos tudatosság, történetek, stratégiák, élmények vagy akár tudás és attitűdök szövedéke, amelyek értelmezhető viszonyban vannak a cselekvéssel, hanem ezek hiánya, inkonzisztenciája. Ez elvezethet egy olyan megközelítéshez, amely szerint, ha a jog működését szeretnénk megérteni a társadalomban, tulajdonképpen nem támaszkodhatunk a jogtudatkutatókra. Álláspontom szerint ez izgalmas, új kutatási és elméleti irányokat nyit meg, például a társadalmak bürokratikus igazgatásának empirikus vizsgálata irányába. De a jelen tanulmány fókuszja szempontjából ez azért fontos kérdés, mert a jogtudatkutatókkal foglalkozó szerzőknek, ha fontos és releváns empirikus kutatási területként szeretnék pozicionálni a vizsgálataikat, innovatív módszereket kell alkalmazniuk, amelyek finomabb vagy más megközelítésben segíthetnek empirikusan megragadni és elemezhetővé tenni a jog működését, jelenlétét a hétköznapi gondolkodásban és cselekvésekben – és az álláspontom szerint ennek egyik lehetséges iránya a kvalitatív módszertani megközelítések és ezen belül a narratív interjúk alkalmazása.

Ennek alátámasztására a jogtudatra vonatkozó kutatások közül Patricia Ewick és Susan Silbey (1998) *The Common Place of Law* c. munkáját emelem ki, ami alapvető műnek tekinthető a kvalitatív, ezen belül interjúk módszert használó vizsgálatok között. A szerzők a könyv bevezető fejezetében tisztázzák a kutatásban használt jogfogalom sajátosságait:

A joggal kapcsolatos hétköznapi élmények és képzetek változékonyak. Időnként a jog hivatalosnak tűnik, távoli és transzcendens erőnek, amely valami távoli és magas helyről igazgatja az emberi viszonyokat. Máskor a jog olyannak tűnik, mint egy

6 Ehhez lásd például Hunyady (2016: 8; kiemelés – K. V.): „[a demokrácia alapelveibe vetett hit tételeinek] elfogadása, illetve megkérdőjelezése egymással összefüggött, ilyen értelemben rendszert képeztek, *akkor is, ha az alapelvek között van logikai feszültség*”; vagy Gajdusчек (2016: 95): „A dolgozat nagyobb részében bemutatom, hogy mit lehet, és – inkább – mit nem lehet tudni a jogtudatról a jelenlegi, hazai viszonyok között.”

túláságosan is emberi csatatér, ahol emberek vívnak egymással komoly vagy játékos csatákat, többé vagy kevésbé ügyesen, mindenféle fenséges vagy kicsinyes célokért. Ám az idő nagy részében az emberek egyáltalán nem gondolnak a jogra (Ewick és Silbey 1998: 15).

A kutatás céljaként a jog társadalmi konstrukciós folyamatának megismerését tűzték ki, elszakadva a hivatalos jog fogalmától: azoknak az alulról felfelé ható (*bottom-up*) folyamatoknak a feltárását, amelyek a jogi cselekvést praktikus értelemmel töltik meg. Ez a megközelítés, éppúgy, ahogy Ehrlich annak idején, beleütközik abba a problémába, hogy ha nem azonosítja a hivatalos normákkal a jogot, hogyan képes azt más, a társadalmi együttélést szabályozó normáktól elhatárolni. A válasz összekapcsolható Ehrlich jogfogalmával: „Annak érdekében, hogy megismerjük a jogot a formális jogi környezeten kívül, el kell viselnünk némi fogalmi homályosságot (*conceptual murkiness*)” (Ewick és Silbey 1998: 20). Ez a kutatásban a cselekvők hétköznapi fogalmainak használatát, átvételét jelenti. Annak érdekében, hogy a jogot, ami a szerzők értelmezésében részben mégis a hivatalos joghoz kötődő fogalom, megkülönböztessék ettől a diffúz, mindent átható, ám többnyire láthatatlan és háttérbe húzódó „jogiasságtól”, különbséget tesznek *law* és *legality* fogalmai között.

Annak érdekében, hogy a tág értelemben vett jogot megragadják a hétköznapi életviszonyokban, a kutatók 430 interjút készítettek, reprezentatív mintán, vagyis a mintavétel során nem fókuszáltak az „érintettekre”, nem kerestek olyan személyeket, akiknek valamiféle kapcsolata volt a hivatalos jogalkalmazó szervekkel. Ezekkel a személyekkel „szokatlanul hosszú” félig strukturált interjúkat készítettek, amelyek bevezető témái a szomszédsági viszonyok, családi és baráti kapcsolatok voltak, de hamar „nyílt beszélgetéssé alakultak” (Ewick és Silbey 1998: 25). Ezeknek az interjúknak kevesebb, mint a felét gépelték le, majd körkódolással dolgozták fel (vagyis egy-egy szöveget több kódoló is átnézett). Az eredmények ismertetésében jórészt a válaszadók narratíváit adták közre: „A könyv legnagyobb részében igyekszünk zárójelbe tenni saját elképzeléseinket a tágan értelmezett jogról, megengedve, hogy a válaszadók nézeteiből kirajzolódó mintázatok új megvilágításba helyezték a jog és a tág értelemben vett jog fogalmát” (Ewick és Silbey 1998: 29).

Az elemzés során három joghasználati stratégiát azonosítanak: a *with the law*, *before the law* és az *against the law* joghasználati típusokat (Ewick és Silbey 1998: 41–43). Ezek a hivatalos joghoz való viszony mintázatai; az első kettő valamiféle jogosultságtudatot ír le, vagyis olyan attitűdöt, amely szerint az egyén használhatja a jogot céljai elérésére. Ez kifejezetten domináns a *with the law* megközelítésben, amelyben a szerzők leírása szerint a cselekvők a jogot egyfajta játéktérként írják le, amelybe beléphetünk, ha a céljaink elérését, valamely érték védelmét jogi eszközökkel, a jog játékszabályai szerint kívánjuk elérni. A *before the law* hasonló szemléletet tükröz, ám ehhez valamely, az egyéni érdekeken túli igazolást kapcsol (például azt, hogy az ügy felvállalása a közösség vagy a hasonló helyzetben lévők javát is szolgálja). Ez a megközelítés a jog világát egy, a hétköznapi élettől távoli, elválasztott, de tiszteletre méltó,

autoritással bíró és objektív térként írja le. A két megközelítés a gyakorlati cselekvések motivációjaként nehezen elválasztható. Az *against the law* stratégia a szerzők értelmezésében a hivatalos jog megoldásainak elkerülését, a jognak való aktív ellenállást jelenti különböző eszközökkel, a humortól és iróniától, az elkerülésen, apró jogtalanságok elkövetésén keresztül a felháborodás kifejezéséig, de megjelenik benne a jogtól való elidegenedés, az abban való csalódás is. Ez kapcsolódhat Marc Hertogh lent bemutatott munkájának központi kérdéséhez is (Hertogh 2018).

Annak ellenére, hogy a kutatás kiindulópontja, elméleti kerete roppant meggyőző, az elemzés során a roppant bőséges empirikus anyagból viszonylag sematikus és nagyon általános „véleménynyalábokat” sikerült összeállítani. A kötet jelentős részét teszik ki az interjúk, ahogy az alcím – „Történetek a hétköznapi életből” – is sugallja, de az empirikus anyag és a belőle levont következtetések közötti út, kapcsolat kevésbé világos, pedig épp ez a folyamat lenne az, ami módszertani szempontból megvilágító erejű lenne, és ami az elemzés következtetéseiinek nagyobb alátámasztást adna. Ez az probléma nem csak ebben a kutatásban jellemző, és – a későbbiekben bemutatott kutatási tapasztalatok alapján – ebben a tanulmányban amellet is érvelek, hogy a megfelelő, meggyőző elemzési mód megtalálása és az eredmények túlságosan részletes vagy túlságosan sematikus interpretációjának elkerülése a jogtudatkutatások kvalitatív megközelítéseinek egyik legfontosabb módszertani kihívása.

Susan Silbey egy későbbi tanulmányában (2005) átfogóan elemezte a jogtudatra vonatkozó kutatások történetét, és kritikát fogalmazott meg az akkori kutatási trendekkel kapcsolatosan ezen a területen. A *legal consciousness*-kutatások és az ezzel a koncepcióval foglalkozó elméleti munkák az 1980-as és 90-es években jelentek meg. Eredetileg a fő céljuk a jogi hegemonia megértése volt, annak a problémának a mélyebb megértése, hogy miért követik az emberek azt a jogot, amely, noha egyenlő bánásmódot ígért, szisztematikusan újratermeli az egyenlőtlenséget (Silbey 2005: 323). Silbey értelmezése szerint a jogtudat a jogi kultúrával és jogi pluralizmussal foglalkozó tágabb irányzatokon belül egy időben roppant divatos kutatási terület volt. „A jelenleg ezen a területen folyó kutatások egyszerre tágították és szűkítették a fogalom értelmét, eközben feláldozva kritikai élének és elméleti használhatóságának java részét” (Silbey 2005: 324). Silbey a szaporodó – felhíguló – kutatások hibájaként említi, hogy azok megelégednek egyes személyek véleményének és cselekedeteinek megismerésével, ahelyett hogy azt magyaráznák, hogyan szintetizálódnak a joggal kapcsolatos különböző tapasztalatok egy sor átfogó sémává és szokássá, amelyek szervezik a társadalom tagjainak joggal kapcsolatos stratégiáit.

A *legal consciousness*-irányzat három szempontból is megváltoztatta a korábbi jogszociológiai vizsgálódások fókuszát (Silbey 2005: 327). Egyrészt felhagyott a hivatalos jog elsőbbségének tételezésével, azzal, hogy a kutatásokban ebből a jogfogalomból induljon ki, és eszerint alakítsa mind az adatfelvételt, mind az értelmezést. Ez azt is jelentette, hogy a kutatások fókuszába a laikusok kerültek. Emellett nem a mérhető változókra koncentrált, hanem, felelevenítve a weberi programot, a cselekvők megértését tűzte ki célul, és a jogot olyan értelmezési sémának tekintette, amely megjelenik

a hétköznapi értelemdadási folyamatokban. Harmadrészt a hétköznapi élet (*everyday life*) felé fordult, és az elemzés során a kutatók a cselekvők eredeti kategóriáit használták a jogi jellegű jelenségek megragadására. Az elmélet forrásvidékénél keresve egyrészt a fenomenológiai iskola, másrészt a nyugati marxizmus képviselőit találjuk. Fontos terminológiai váltás volt a hagyományos *law and society* megközelítésről a *law in society* megfogalmazásra való áttérés jog és társadalom viszonyában, a jog hatékonyságának vizsgálatát felváltotta a jog hatásainak kutatása (Silbey 2005: 328).

Silbey szerint a *legal consciousness*-kutatások három kihívással néznek szembe: egyrészt azzal, hogy hogyan helyezték el ezeket a típusú vizsgálódásokat a társadalmi osztályok, nemek, faji és egyéb státuszcsoporthoz való viszonyban; hogy miként oldják fel a joggal való szembeszegülés meghatározásával és kulturális jelentésével kapcsolatos, meg-megújuló vitákat; és végül, hogy hogyan verjenek elméleti és módszertani hidat a kutatásban megismert cselekvői mikrovilágok és az olyan makroszintű, a társadalmi struktúrára vonatkozó elméleti konstrukciók közé, mint az ideológia, a hegemonia vagy a jog uralma (*rule of law*) (Silbey 2005: 351). De Silbey nem elemzi mélyebben az utóbbi kérdést, csak utal korábbi munkájukra (Ewick és Silbey 1998).

Álláspontom szerint a jogtudatra vonatkozó kutatások tekintetében az egyik utolsó jelentős elméleti hozzájárulást Marc Hertogh *Nobody's Law* c. munkája jelenti (2018). Hertogh a fent bemutatott elméleti hagyományból indul ki, de vitatkozik is azzal. Legfontosabb állítása, hogy miközben a hivatalos jog mind komplexebbé válik és egyre több életszférára terjed ki, egyre idegenebb és érthetlenebb is a laikusok számára, ezért kiszorul a hétköznapi cselekvés indokai közül. Hertogh kritizálja Ewick és Silbey megállapításait és feltevéseit a jogi hegemoniáról és arról, hogy a jogtudatkutatók fő feladata a jogi hegemonia kialakulásának és működésének vizsgálata lenne. Ehelyett azt javasolja, hogy térjünk vissza a korábbi kérdésfelvetésekhez, amelyek egyik karakterisztikus képviselőjének Ehrlichet tartja (Hertogh 2018: vi). Hertogh a jogtudatkutatók módszertani kérdései tekintetében a pragmatikus megközelítés mellett érvel, a módszerek vegyítését, a terméketlen vitákra vezető módszertani purizmus helyett a kutatási kérdéshez leginkább illeszkedő, vegyes kutatómódszertani megközelítéseket javasol, és könyvében erre mutat példát, amikor részben kérdőíves vizsgálatokon, részben pedig esettanulmányokon keresztül elemzi központi elméleti kérdése, a jogi elidegenedés problémáját (Hertogh 2018: 76–78).

Milyen módszertani következtetések adódnak ezekből a kutatási előzményekből, eredményekből és tapasztalatokból a jogtudat kutatására nézve? Egyrészt kirajzolódik az, hogy a jog társadalomban való működésének megismerése egy jelentős módszertani akadályba ütközik, ez pedig a jogi normák jogi jellegének reflektálatlansága. A korai KOL-kutatásoktól Hertoghrig visszatérő belátás az, hogy a hétköznapi cselekvők nem vagy nem pontosan ismerik a jogi normákat, nem ismerik fel cselekedeteik indítékaként azokat, elfordulnak, elidegenednek a jogtól és a jogrendszerrel. Ez magát a jogtudat fogalmát is érintő kérdéseket vet fel, de a jelen tanulmány szemszögéből azt emelném ki, hogy minden empirikus megismerésre törekvő módszertani megközelítés számára alapvető problémát jelent. Ugyanakkor álláspontom szerint a

reflektálatlanság problémája jóval könnyebben kezelhető a kvalitatív módszerek esetében, mint például egy kérdőíves kutatásban, bár ott sem lehetetlen.⁷ Mindkét esetben fontos a jogtudatot kutatóknak tudatosan törekedniük a „law first” perspektíva elhagyására és arra, hogy a választott módszer ne gyakoroljon nyomást a válaszadókra, hogy joggal kapcsolatos álláspontokat ne fogalmazzanak meg olyan esetekben, ahol ezek egyébként, a kutatástól függetlenül nem léteznek.

Emellett egy fontos, a fenti elméleti keretből következő belátás az, amit már Ehrlich is felismert, hogy a jog fogalmának az az oldala, amelyet a jogtudat fejez ki, a hétköznapi cselekvők értelmezéseiben létezik, és be van ágyazva a tapasztalataik és élettörténetük kontextusába. Ezeknek az értelmezéseknek és a belőlük fakadó cselekvéseknek a megértéséhez, megismeréséhez pedig rendkívül alkalmas empirikus anyagot jelenítenek a történetek, narratívák.

A narratív életútinterjú és annak használata a jogtudatkutatásokban

A jelen tanulmány terjedelmi korlátai és ambíciója nem terjed ki a kvalitatív módszerek jogtudatkutatásokban való használatának átfogó bemutatására.⁸ A tanulmánynak ebben a részében kifejezetten a narratív interjúk módszerére koncentrálok. Először röviden bemutatom a narratív élettörténet-interjú módszerét, valamint az elmúlt évek jogtudatkutásaiban ezzel a módszerrel kapcsolatban szerzett módszertani tapasztalatokat és ezek tanulságait, kihívásait.

A narratív élettörténet-interjú módszere

Ennek az interjú technikának a lényege az, hogy a kutatás tárgyának („fókusz”) ismertetése után az életrajzi elbeszélőt arra kérjük, hogy beszélje el az élete történetét. A jogtudatkutatásokban ez lehet a „jog” vagy akár a jog a hétköznapiakban, vagy valamely jogintézmény működése. De ha el akarjuk kerülni a fent említett, a „law first” perspektívából adódó torzításokat, választhatunk más fókuszt is, ahogy például Ewick és Silbey (1998) fent említett kutatásukban tették a hétköznapi *konfliktusok* témájával, ami tapasztalataink szerint narratív interjú helyzetben is erősen behozza a jogi relevanciájú történeteket. A fókusz kiválasztása a narratív interjú megközelítés egyik legfontosabb, legérzékenyebb döntése, ami sokszor nem is dönthető el a különböző fókuszok tesztelése nélkül, ezért érdemes lehet egy kutatásban több fókusszal próbainterjúkat készíteni.

7 Erre jó példa Sajó (1988) kérdőíves adatfelvételen alapuló kutatása, amelyben hipotetikus eseteket tártak a válaszadók elé, és az ezekben az esetekben lehetséges állampolgári magatartások jogszerűségének megítélésére kérték őket.

8 Az ezekben rejlő lehetőségekről jó módszertani áttekintést ad a Jakab András és Sebők Miklós szerkesztette *Empirikus jogi kutatások* c. kötet, kifejezetten a kvalitatív módszerek alkalmazásának előnyeiről pedig egy speciális módszertani probléma, a sérülékeny helyzetű csoportok joghoz való viszonyának kutatása kapcsán Kiss és Tóth tanulmánya (2021).

A módszer azt kívánja az interjúertől, hogy „azután, hogy megépítette az interjú helyzetet, felkérte alanyát története adott szempont szerinti elbeszélésére, tökéletesen vonuljon vissza” (Vajda 2006: 124). Ez a „tökéletes visszavonulás” értő és odafigyelő hallgatást jelent, miközben az interjúer az elbeszélt történet megformálását, strukturalizását, az információk kiválogatását az elbeszélőre bízta (Vajda 2006: 124). Az interjúalany nyitókérdésre adott válasza, vagyis a főnarratíva lezárása után az interjúer visszakérdez azokra az elemekre, amelyekben további történetek lehetnek, megismételve, visszatükrözve az interjúalany által elmondottakat, és ezek részletesebb kifejtésére kérve őt. Az interjú narratív részéhez kapcsolódhatnak olyan kérdések, amelyek a kutatás szempontjából kiemelten fontos adatokra vagy témakörökre direkter módon kérdeznek rá.

A narratív élettörténet-interjú módszerrel rendkívül gazdag és részletes empirikus anyaghoz juthatunk, amely hűen követi és kifejezi az interjúalanyt a fókuszhoz kapcsolódó értelmezéseit, narratíváit, és megőrzi azt a kontextust, amelyben az interjúalany értelmezi és elhelyezi a kutatás szempontjából releváns élményeiről szóló beszámolóit. A módszer előnye, hogy mivel az interjúer a fókusz és a nyitókérdés megfogalmazásán túl nem tesz fel saját kérdéseket, a kérdőívhez, illetve más interjú-típusokhoz képest jóval kevésbé enged teret annak, hogy a kutató értelmezései, megfogalmazásai orientálják az interjúalanyt a saját válaszainak megfogalmazása során.

A narratív élettörténet-interjú hagyományos elemzési módja a hermeneutikai esetrekonstrukció. Gabriele Rosenthal (1995) megkülönbözteti a *life history* és a *life story* fogalmát, előbbin a megélt éltutat, utóbbin az elbeszélt élettörténetet értve. Az elemzés fő kérdése az, hogy a szöveg alapján hogyan rekonstruálhatjuk az egyiket és a másikat, és mit nyerhetünk ezekből, illetve ezek egymásra vetítéséből, összevetéséből. Az elemzés első lépése az életrajzi elemek kiválogatása és értelmezése a történeti háttér kontextusában. A biográfiai adatokból kirajzolódó kép összevetése az élettörténeti narratívával annak tudatosítását jelenti, hogy az életút adatainak számos értelmezése, megélése és elbeszélése lehetne, és ezek összevetése az interjúalany értelmezéseivel, narratívájával segít az ő konkrét elbeszélését mélyebben megérteni.⁹ Ezért a genetikus elemzés fázisát a tematikus mezőelemzés követi, vagyis annak vizsgálata, hogy az elbeszélés hogyan épül fel, melyek a fő témák, ezek milyen sorrendben, terjedelemben bukkannak fel, hogyan kapcsolódnak össze.

A meghatározott tematikus középpont körül kibomló élettörténet az életrajzi tapasztalatok olyan általános konstrukcióján alapul, amely a múltbeli interakciók epizódjaiból és a jövőbeli elvárásokból sűrűsödik össze s amely egyúttal az életrajzi elbeszélő jelenlegi helyzetének is terméke. Ez az átfogó életrajzi konstrukció, a múltnak és

9 A narratív életútinterjú elemzésének nem feltétlenül része ezeknek az elbeszélő által megosztott életrajzi adatoknak az összevetése más forrásokból, például levéltári kutatásból vagy egy történet másik szereplőjével készített interjúból származó adatokkal, de ez adott esetben szükséges és nagyon hasznos módszertani eleme lehet a teljes kutatási tervnek.

jövőnek a megélt jelenben lecsapódott sűrítménye határozza meg azokat az elveket, amelyek az elbeszélőt irányítják az interjú során előadott történetek kiválasztásában (Rosenthal 1995, idézi Vajda és Kovács 2002: 362).

A tematikus mezőelemzés eredményeképpen rekonstruálhatjuk az alany által létrehozott élettörténetet, a konstrukciós folyamat meghatározó elemeire vonatkozó hipotéziseinket pedig a szövegben a tematikus mezőelemzés alapján kiemelkedő jelentőségű szakaszok mikroelemzésével ellenőrizhetjük. Ezt követően az életút és az élettörténet összehasonlítása következik. Az interjú eredményeképpen létrejött szöveg elemzése során az elbeszélő által elmondott eseményeket számba veszi, „majd felvázolja a további életpálya elképzelhető horizontját” (Vajda és Kovács 2002: 363). Az elemzés során minden esemény új hermeneutikai kört indít el, a lehetőségek feltáruló horizontját összevetve a ténylegesen megvalósult eseményekkel. Ebben áll a megélt élet-történet megértése. Az elbeszélt élettörténet – mint a jelen nézőpontjából az elbeszélő által létrehozott konstrukció – megértése hasonló módon történik, ám nem a kronologikus sorrendben egymást követő eseményekhez, hanem a „témák és elbeszélési módok váltakozása mentén felbontott elbeszélés-szekvenciákhoz” igazodva (Vajda és Kovács 2002: 363). Az így feltáruuló megélt és elbeszélt élettörténet összevetése során a szöveg kritikus részeinek (kulcsesemények) mikroelemzésével egészül ki.

A módszer fenti, rövid leírását követően a következő részben a jogtudatkutatásokban való alkalmazásának tapasztalatait mutatom be.

Módszertani tapasztalatok

Az elmúlt évek során több olyan magyar kutatás is zajlott és publikáció született (pl. Tóth 2023), amelyek a jogtudat jelenségét általánosságban vagy egyes speciális esetekben vizsgálták, illetve vizsgálják, és a narratív élettörténet-interjú módszerét (is) alkalmazták. Az 1. táblázatban tekintem át ezeket a kutatásokat.

Az alábbiakban időrendben tekintem át a fenti kutatások tapasztalatait. *A jogi érvek hétköznapi használata* c. kutatásban az interjúalanyokat több csatornán keresztül kerestük meg. Internetes felületeken, levelezőlistákon felhívást tettük közzé több alkalommal. Emellett személyesen is megkerestünk interjúalanyokat. Minden jelentkezővel felvettük a kapcsolatot, és végül 39 narratív élettörténet-interjút készítettünk, amelyek fókusza az volt, hogy hogyan jelenik meg a jog a hétköznapiakban. Az interjúk változó hosszúságúak, összesen kb. 150 órányi hangfelvételt rögzítettünk. A kutatás során készült interjúk döntő többségét bevontuk az elemzésbe. A legépebb interjúszövegek kb. 1500 oldal terjedelműek. A kutatás eredményeit *A jogtudat narratív értelmezése* (Fleck et al. 2017) c. kötetben adtuk közre. A kutatás során a fentieknek megfelelő elemzéseket (esetrekonstrukciókat) is készítettünk, de emellett több tematikus elemzés is született, például a történeti kontextus hatásáról, illetve a sérülékeny helyzetű csoportokhoz tartozó személyek jogtudatáról. A kutatás módszertani szempontból is roppant érdekes és tanulságos volt. Az egyik legfontosabb tanulsága az volt,

1. táblázat. A narratív életútinterjút is használó magyar jogtudatkutatások áttekintése

A kutatás címe	Időtartam	Az interjú fókusza	Az interjú típusa, minta
Jogi érvek hétköznapi használata	2013–2017	hogyan jelenik meg a jog a hétköznapokban	narratív élettörténet- interjú, nem volt specifikus mintavétel
A nagykorúak cse- lekvőképességének korlátozása	2019–2024	hogyan működik a gondnokság / támogatott döntéshozatal a gyakorlatban	háromoldalú esettanulmányok, nar- ratív élettörténet-interjú (érintett, családtag/barát/ partner) és narratív szak- mai életútinterjú (gondnok/támogató)
Demokratikus visel- kedés és joghoz való viszony családtörté- neti háttérben	2022–2026	az egyéni élettörténet és a családtörténet összefüggése a környező magyar valósággal	narratív család- és élet- történet-interjú, törekvés arra, hogy lakóhely és iskolázottság szempont- jából kiegyensúlyozott legyen a minta
Nők a jogász pályákon	2024–	a nők helyzete a jogász pályákon	ügyvédként, közjegyző- ként, bíróként, ügyész- ként és jogi akadémiai pályán dolgozó nők, narratív szakmai életútinterjú

hogyan egy ennyire tág kutatási kérdés (a magyar társadalom jogtudata) megválaszolásához több interjúra lett volna szükség a szaturációs pont eléréséhez, vagyis ahhoz, hogy „elérjük azt a pontot, amelytől kezdve egy-egy újabb interjú nem hoz elő új, releváns információkat” (Németh 2020: 388–389). A kutatás másik módszertani tanulsága az volt, hogy hasznos lett volna vegyes módszertant alkalmazni. Végül ennek a kutatásnak a kapcsán merült fel a tematikus vagy a kutatások által használt kifejezéssel „horizontális” elemzés problémája, a fent ismertetett esetrekonstrukciós megközelítést kiegészítendő. Ez azt jelenti, hogy nemcsak egyes interjúkat elemeztünk a fent ismertetett három lépcsőből álló módon, hanem több interjút összefoglalóan és kevésbé mélyen is feldolgoztunk egy-egy átfogó, horizontális témához kapcsolódóan, mint például a sérülékeny csoporthoz való tartozás hatása a jogtudatra.

A nagykorúak cselekvőképességének korlátozása c. kutatásban háromoldalú esettanulmányok elkészítésére törekedtünk. Tizenkét esettanulmányt készítettünk, három fogyattékkal élő személyekkel foglalkozó intézményben lakó, illetve olyan érintettekkel

is interjúztunk, akik nem intézményben laktak. Az esettanulmányba az érintett élettörténet-interjúján kívül bevontuk a gondokát vagy támogatóját (ha támogatott döntéshozatalban vett részt az érintett), illetve egy olyan családtagot, barátot, aki a hétköznapiakban támogatta az érintett interjúalanyt (informális támogató). Az interjúk fókusza mindhárom csoport esetében az volt, hogy hogyan működik a gondnokság, illetve a támogatott döntéshozatal a gyakorlatban. A gondokkal és hivatásos támogatókkal szakmai életútinterjút készítettünk, vagyis a fókusz meghatározása után arra kértük őket, hogy meséljék el a szakmai pályafutásuk történetét. Az érintettekkel és az informális támogatókkal élettörténet-interjúkat készítettünk. A kutatási eredmények elemzése során esettanulmányokat készítettünk, amelyekben, ha az érintettek intézményben éltek, leírtuk az intézményt, bemutattuk a „szereplők” életútját és élettörténetét, majd átfogó elemzési szempontok alapján (pl. magánélethez való jog, önrendelkezés, munkához való jog érvényesülése) elemeztük az interjúkat. Az elemzés során egy-egy intézményt tekintettünk egy egységnek, kivéve az intézményen kívül élő interjúalanyokat. A kutatási eredményeket *A nagykorúak cselekvőképességének korlátozása Magyarországon* c. kötetben adtuk közre (Gulya és Hoffman 2024).

Jelenleg két kutatásban alkalmazzuk a narratív interjú módszertant. A *Demokratikus viselkedés és joghoz való viszony családtörténeti háttérben* c. kutatás témája a politikához, közeleti ügyekhez, demokratikus értékekhez, közügyekhez és a joghoz való viszony, míg a *Nők a jogászai pályákon* c. vizsgálatban a női jogászok jogtudata és -tudatossága az egyik kutatási kérdés. Az előbbiben nemcsak egyéni élettörténeti, hanem családtörténeti interjúkat is készítettünk, míg az utóbbiban szakmai életútinterjúkat. Mivel folyamatban lévő kutatásokról van szó, ezek esetében nem lehet végleges módszertani tapasztalatokról beszélni.

Tanulságok és kérdések

A kutatási tapasztalatok alapján a narratív élettörténet-interjú módszere, illetve annak különböző változatai kiválóan alkalmasak egy gazdag és átfogó empirikus anyag létrehozására. A módszer előnye, hogy megfelelő módszertani képzés után és gyakorlat birtokában az interjúerek között nincs olyan jelentős különbség, ami befolyásolná az empiria minőségét, ellentétben azokkal a megközelítésekkel, amelyek jobban teret engednek az interjúer bevonódásának, arra való képességének, hogy bizalmat építsen és megfelelő hangulatot teremtsen, illetve improvizáljon ezek érdekében. A módszer előnye, hogy a lehető legteljesebb mértékben az interjúalanyra bízva, milyen témákat, történeteket milyen sorrendben kapcsol a fókuszhoz, vagyis a kutatás témájához, ezáltal elkerülhető az, hogy az interjúkérdések vagy az interjúvázlat témái elidegenítsék vagy kizökkentsék az alanyokat, illetve hogy nyomás alá helyezték őket abban a tekintetben, hogy olyan témákat érintsenek vagy fejtsenek ki, amelyek maguktól nem jutottak volna eszükbe. A narratív szakasz utáni kérdések kiválóan alkalmasak arra, hogy direkt módon behozzanak témákat, ha ez a kutatás szempontjából elengedhetetlen.

A kutatói tapasztalatunk azt mutatja, hogy a módszer könnyebben működik olyan interjúalanyokkal, akik megszokták, hogy beszéljenek magukról és az életükről. Ez a látszólag triviális állítás esetenként, bár nem szükségszerűen, módszertani nehézséget jelenthet az alacsonyabb státuszú vagy alávetett csoportokhoz tartozó személyekkel való interjúzáskor. Emellett nehézségként jelentkezik, hogy, különösen az olyan átfogó kutatási kérdéseknél, mint a jogtudat vagy a közügyekhez való viszony, ahhoz, hogy elérjük azt a fent említett telítődési pontot (Németh 2020: 388–389), amikor egy újabb interjú már nem hoz be újabb szempontokat, releváns információkat, viszonylag sok interjút kellene készíteni és elemezni, amelyek közül az utóbbi praktikus, de komoly nehézséget jelenthet egy erőforrás-hiányos környezetben, mint amilyen a magyar társadalomtudományi kutatási szféra. Végül, bár az interjúk elkészítése és elemzésre való előkészítése is időigényes, az elemzés, feldolgozás még ennél is bonyolultabb lehet. Különösen így van ez, ha a *grounded theory* megközelítése értelmében „feltáró” jellegű a kutatás, vagyis az empirikus elemzés és az elméletalkotás hangsúlyosan körkörösén kapcsolódik össze, a fogalomalkotás és az elemzés újabb és újabb értelmezési köreit indítva be. A lezárult kutatásokban nem alkalmaztunk kvalitatív adatelemző szoftvereket (*computer-assisted qualitative data analysis software*, CAQDAS, pl. NVivo, MAXQDA, Atlas.ti), de a folyamatban lévő és a jövőbeni kutatásokban mind a hermeneutikai esetrekonstrukció, mind a tematikus elemzés esetén kifejezetten hasznos lehet olyan informatikai elemzési segédeszközök használata, amelyek megkönnyítik és segítik az interjúk feldolgozását.

Hivatkozott irodalom

- Badó Attila (2005): Eugen Ehrlich és a jogszociológia. In *Amabilissimus. A legszeretettelőbbak egyike. Loss Sándor Emlékkönyv*. Szabadfalvi József (szerk.). Debrecen: DE ÁJK, 137–150.
- Banakar, Reza és Max Travers (2002): *An Introduction to Law and Social Theory*. Oxford: Hart Publishing.
- Bencze Máttyás és Vinnai Edina (2012): *Jogszociológiai előadások*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Cotterell, Roger (2007 [1984]): *The Sociology of Law: An Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Gulya Fruzsina és Hoffman István (szerk.) (2024): *A nagykorúak cselekvőképességének korlátozása Magyarországon*. Budapest: ORAC.
- Ehrlich, Eugen (2002): *Fundamental Principles of the Sociology of Law*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Eppinger, Monica (2009): Governing in the Vernacular: Eugen Ehrlich and the Late Habsburg Ethnography. In *Living Law. Reconsidering Eugen Ehrlich*. Marc Hertogh (szerk.). Oxford: Hart Publishing, 21–47.
- Ewick, Patricia és Susan S. Silbey (1998): *The Common Place of Law. Stories from Everyday Life*. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Fleck Zoltán et al. (2017): *A jogtudat narratív értelmezése*. Budapest: ELTE Eötvös.

- Gajduscek György (2016): Jogtudat és értékvilág – mint a magyar jogrendszer környezete. In *A magyar jogrendszer állapota*. Jakab András és Gajduscek György (szerk.). Budapest: MTA TK JTI, 95–115.
- Győry Csaba és Fleck Zoltán (2020): A jog szociológiai kutatása. In *Empirikus jogi kutatások. Paradigmák, módszertan, alkalmazási területek*. Jakab András és Sebők Miklós (szerk.). Budapest: Osiris, MTA TK, 209–231.
- Hart, Herbert L. A. (1995): *A jog fogalma*. Budapest: Osiris.
- Hertogh, Marc (2009): From ‘Men of Files’ to ‘Men of the Senses’. In *Living Law. Reconsidering Eugen Ehrlich*. Hertogh, Marc (szerk.). Oxford: Hart Publishing, 1–17.
- Hertogh, Marc (2018): *Nobody’s Law. Legal Consciousness and Legal Alienation in Everyday Life*. London: Palgrave Macmillan.
- Hunyady György (2016): Mit kérdez a pszichológus a jogtudatról? *MTA Law Working Papers* 13. Interneten: https://real.mtak.hu/121432/1/2016_13_Hunyady.pdf (letöltve 2024. november 8.).
- Jakab András és Sebők Miklós (szerk.) (2020): *Empirikus jogi kutatások*. Budapest: Osiris – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Kelsen, Hans (1988): *Tiszta jogtan*. Budapest: ELTE Bibó István Szakkollégium.
- Kiss Valéria és Tóth Fruzsina (2021): Kutatásmódszertani megjegyzések az alávetett csoportok joghoz való viszonyának megismeréséhez. *Állam- és Jogtudomány* 62(3): 43–73.
- Kutchinsky, Berl (1979): „A jogtudat”. A jogismeret és a jogról alkotott vélemény kutatásának áttekintése. In *Jog és szociológia. Válogatott tanulmányok*. Sajó András (szerk.). Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 401–429.
- Likhovski, Assaf (2008): Czernowitz, Lincoln, Jerusalem and the Comparative History of American Jurisprudence. *Theoretical Inquiries in Law* 4(1): 621–657. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.453920>
- Németh Krisztina (2020): Az interjú. In *Empirikus jogi kutatások. Paradigmák, módszertan, alkalmazási területek*. Jakab András és Sebők Miklós (szerk.). Budapest: Osiris, MTA TK, 383–408.
- Podgórecki, Adam (1973): *Knowledge and Opinion about Law*. London: M. Robertson.
- Pound, Roscoe (1910): Law in Books and Law in Action. *American Law Review* 44(1): 12–36.
- Radbruch, Gustav (2003): Törvényes jogtalanság és törvény feletti jog. In *Jog és filozófia*. Varga Csaba (szerk.). Budapest: Szent István Társulat, 229–238.
- Rosenthal, Gabriele (1995): *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen*. Frankfurt a. M.: Campus.
- Sajó András (1980): *Jogkövetés és társadalmi magatartás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Sajó András (1988): *A jogosultság-tudat vizsgálata. Kutatási összefoglaló*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Állam és Jogtudományi Intézete.
- Silbey, Susan S. (2005): After Legal Consciousness. *Annual Review of Law and Social Science* 1(1): 323–368. DOI: 10.1146/annurev.lawsocsci.1.041604.115938
- Tóth Fruzsina Rozina (2023): A jog fegyvelmező ereje és ellenállási stratégiák. *Replika* 129: 165–188.
- Vajda Júlia (2006): A terápiás hatás mint melléktermék. *Thalassa* 17(1): 123–136.
- Vajda Júlia és Kovács Éva (2002): Élettörténet-kutatás a szociológiában. Identitás és narratíva. In *Forrásvidekek. Tanulmányok Némedi Dénes 60. születésnapjára*. Felkai Gábor, Molnár Attila Károly és Pál Eszter (szerk.). Budapest: Új Mandátum.

Örökölt terhek, örökölt döntések?

A családi sérelmek és a politikai cselekvési mintázatok
lehetséges összefüggései

Gerő Márton ELTE Társadalomtudományi Kar, egyetemi adjunktus, ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont, kutató, tudományos főmunkatárs

Székely Júlia ELTE Társadalomtudományi Kar, egyetemi adjunktus

Tóth Fruzsina ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, egyetemi adjunktus

Absztrakt: A tanulmány azt vizsgálja, hogyan befolyásolják a huszadik századi magyar történelmi traumái és ezek családi és egyéni emlékezete, az egyén demokráciához és joghoz való viszonyát. A 2024 májusában, 1350 fős reprezentatív mintán végzett kérdőíves kutatás eredményei szerint a válaszadók 37%-a számolt be valamilyen családi vagy egyéni sérelemről. Ezek emlékezete különösen a II. világháborúhoz és az azt követő időszakhoz kötődik, de meglepően sokan említenek sérelmeket a rendszerváltás utáni évekből is. Az elemzés kimutatja, hogy az elszenvedett sérelmek vagy ezek emlékezete összefüggenek a politikai részvétel különböző formáival és a pártpreferenciákkal. Az eredmények arra utalnak, hogy a kollektív családi emlékezet mobilizáló hatással bírhat, és hosszú távon is alakíthatja a demokratikus cselekvési mintázatokat. Vizsgáltuk azt is, hogy a sérelmek és ezek emlékezete hogyan hatnak a pártpreferenciákra, amely kapcsán talán legfontosabb megállapításunk, hogy ugyan a populista és a szélsőjobb politikai ajánlatot sokszor nevezik sérelempolitikának is, de ez nem ugyanaz, mint ami az emlékezetben vagy a tapasztalatban jelentkezik. Sőt a kérdőív alapján megjelenő hangsúlyosabb sérelmek inkább csökkenteni látszanak a Fideszre való szavazási hajlandóságot.

Kulcsszavak: trauma, emlékezetszociológia, demokratikus viselkedés, jogtudat

Inherited Burdens, Inherited Decisions?

Possible Connections Between Family Hurts and Political Action Patterns

Abstract: The study investigates the traumas of twentieth-century Hungarian history and the remembrance of that how even if shapes individuals' relationship to democracy and the law. Based on a representative survey of 1,350 respondents conducted in May 2024, 37% reported some form of family grievance. These memories are especially linked to World War II and its aftermath, but a surprising number refer to the post-transition period as well. The analysis reveals correlations between experienced or remembered grievances and various forms of political participation and party preferences. Findings suggest that collective family memory may have a mobilizing effect, potentially shaping democratic behavioral patterns over the long term. We also examined how traumas and their remembrance influence party preferences. Perhaps our most important finding in this regard is that, although populist and far-right political platforms are often described as grievance-based politics, this is not the same as the grievances rooted in personal or collective memory and experience. In fact, the more prominent grievances identified through the survey appear to correlate with a decreased willingness to vote for Fidesz.

Keywords: trauma, memory studies, democratic behavior, legal consciousness

Bevezetés

Az emlékezet továbbörökítésével nemcsak információkat adunk át, hanem egyéni és generációs élettapasztalatokat, mintákat és stratégiákat is. Mindezek legalább annyira hatnak – vagy hathatnak – az egyén hétköznapi viselkedésére, azaz hogy mit és hogyan érdemes tennie vagy sem, mint a tágabb értelemben vett demokratikus cselekvési gyakorlataira, illetve a demokráciához, a demokratikus intézményrendszerekhez és a demokratikus viselkedéshez való viszonyulására is. Feltételezésünk szerint a társadalom demokratikus érték- és cselekvéskészlete függ az emlékezet különféle módoszataitól, az egyének által hordozott traumáktól és attól, hogy milyen módon voltak képesek feldolgozni azokat.

A 2023-ban megkezdett *Demokratikus viselkedés és joghoz való viszony családtörténeti háttérben* c. kutatásunk elsődleges célja annak pontos feltárása, hogy a modern kori magyar történelem traumái, melyek a legtöbb család történetét nagyban meghatározták, miként alakítják a család, illetve az egyén demokráciához fűződő, tágan értelmezett viszonyát.

Kutatásunk a politikai szocializáció és az emlékezetszociológia kutatási területének metszetében helyezkedik el, és a jogtudat kulturális megközelítésére támaszkodik. Ennek alapállítása, hogy amennyiben a demokráciához és jogállamisághoz fűződő viszonyt meg akarjuk érteni, újra kell értelmeznünk az egyes tudományágak közötti határvonalat, azaz minél inkább interdiszciplinaritásra kell törekednünk. Ennek megfelelően a nagy társadalmi intézmények működése helyett azt szeretnénk vizsgálni, hogy a „struktúra, a kultúra és a cselekvő hogyan alakítják kölcsönösen egymást” (Fleck et al. 2017: 11), illetve hogy mindezek hogyan konstruálják a hétköznapi környezetét. A demokrácia működését jogi eszközkészletünkön keresztül is elemezhetjük (Ewick és Silbey 1998; Kiss 2014; Hertogh 2018), ami felfogható és értelmezhető a demokrácia egy mutatójaként, hiszen az egyén jogi stratégiája, annak tudatos használata vagy épp elkerülése túlmutat önmagán, s képet ad a demokrácia állapotáról is.

Ezen elméleti kereten belül a projekt kifejezetten számol a magyar – illetve tágabb értelemben közép-kelet-európai – sajátossággal is, miszerint a huszadik század során számtalan rendszerváltás tanúi lehettünk: ahogy Csákó Mihály is hangsúlyozza, „ebben az évszázadban az ország nyolc rendszerváltást élt át, és ezek általában az előző rendszer megtagadásával jártak együtt. Ha gyorsan történnek a politikai és társadalmi változások, a társadalmi tudatban egymásra rakódnak az egymást követő rendszerek legitim értékei. Az új értékek elfogadásához, a régiek újraértékeléséhez idő és tapasztalat kellene, ennek híján a körülmények nyomására az emberek sajátos stratégiákat dolgoznak ki” (Csákó 2004: 542). Ráadásul az 1989-es rendszerváltáskor formálisan megteremtett jogállami feltételek, intézmények és a deklarált jogok nem tudtak feltöltődni tartalommal, pontosabban semmiképp nem azzal a tartalommal, mint egy nyugati demokratikus hagyományokat régebb óta ápoló országban. Történelmi hagyományaink, a szaggatott társadalmi-történelmi folyamatok és az ezek miatt át- és megélt traumák mélyen bevésoédtek cselekvési mintázatainkba (Fleck 2004), ami azt is feltételezi, hogy a politikai és társadalomtörténeti változások rendkívül komplexen, sokszor egymásra rakódva, egymással keveredve jelenhetnek meg a családtörténetekben.

Mindezek megragadására kutatásunk egy kevert módszertani megközelítést alkalmaz (Creswell 2009: 208–216; Creswell és Plano Clark 2018), amely egymást kiegészítő módon használja a kvantitatív és kvalitatív módszereket: egyrészt egy reprezentatív mintán végzett kérdőíves kutatás segítségével azt szeretnénk makroszinten leírni, hogy általában milyen „benyomások” jellemzik a mai magyar társadalomnak az egyes társadalmi korszakokról alkotott képét, illetve milyen demokratikus eszközkészletnek van a birtokában, másrészt narratív élettörténeti interjúk segítségével azt fogjuk megvizsgálni, hogy az egyén által „örzött” és tovább írt családtörténet, illetve családi emlékezet hogyan hat az élettörténeti elbeszélő demokratikus viselkedésére.

Jelen cikk a 2024-ben lekérdezett kérdőíves kutatás¹ első eredményeit összegzi, a családi traumák és a politikai cselekvési mintázatok lehetséges összefüggéseire

1 A tanulmány az NKFIH K 143092 *Demokratikus viselkedés és joghoz való viszony családtörténeti háttérben* című kutatási projekt keretében készült.

fókuszálva. A tanulmányban elsőként olyan korábbi kutatásokat tekintünk át, melyek fókuszában szintén az általunk is vizsgált kérdések állnak, azaz hogy a család, illetve a családot ért történelmi tapasztalatok milyen szerepet tölthetnek be a demokratikus politikai szocializáció folyamatában. Másodjára bemutatjuk a kérdőíves vizsgálat és a mintavétel jellemzőit, illetve a családok életében a 20. század eleje óta előforduló sérelmek felmérésének eszközeit. A harmadik részben a vizsgálat leíró eredményeit ismertetjük: a sérelmek előfordulási gyakoriságát, illetve ezek egyszerű együttjárásait társadalmi háttér-változókkal és a politikai részvétel különböző formáival.

A politikai szocializáció és a családi sérelmek pozíciója a korábbi kutatásokban

A politikai szocializáció folyamata

A társadalomtudományokon belül a szocializáció fogalmán általában egy olyan folyamatot értenek, amelynek során az egyén személyisége fokozatosan alakul ki bizonyos társadalmi normák és értékek elsajátításán és a különféle társadalmi szerepekben elvárható viselkedés megtanulásán keresztül. Ennek a szocializációs folyamatnak különféle terepeit különböztetik meg (pl. család, kortárs csoportok, iskolák, munkahelyek, média), amelyek közül a klasszikus elméletek a családot tekintik az elsődleges szocializációs közegnek (pl. Giddens 2008).

Ezen szocializációs kutatásokon belül külön kutatási irányt képez a politikai szocializáció témája, mely – ahogy Csáky Mihály (2004) is hangsúlyozza – az USA-ban a hatvanas évektől kezdődően került a kutatók érdeklődésének fókuszába. A politikai szocializáció fogalma Herbert H. Hyman 1959-ben megjelent könyvének címében bukkant fel először, amely a politikai szocializációt szintén egy olyan tanulási folyamatként azonosította, melynek során az egyén különféle – a társadalom különböző aktorai által közvetített és a társadalmi helyzetének megfelelő – politikai attitűdöket tesz a magáévá (Hyman 1959: 25).

Bár Hyman – ahogy később más kutatók is (pl. Easton és Hess 1962; Greenstein 1965; Easton és Dennis 1969) – szintén a családot tekintette a politikai szocializáció legfontosabb terepének, abban nem mutatkozott egyetértés, hogy a gyermekkori szocializáció mennyire bír tartós befolyással a felnőttkori politikai cselekvés terén. Míg számos kutató érvelt a korai életkor élményeinek meghatározó jellege mellett (pl. Easton és Dennis 1969; Dennis és McCrone 1970; Jennings és Niemi 1968; 1974), mások elvitták ezen impulzusok determinisztikus jellegét: Marsh (1971), Searing, Schwartz és Lind (1973), Kinder és Sears (1985), illetve Alwin és Krosnick (1991) is számolnak a dinamikus változás lehetőségével, azaz alapvetően két fogalom – a marandóság és az átalakulás – összefonódásán keresztül magyarázzák a politikai szocializáció folyamatát. Ide kapcsolódik Percheron (1990) kutatása is, mely azt hangsúlyozza, hogy az egyén nem csupán passzívan átveszi a különböző szocializációs terek által közvetített normákat, hanem saját tapasztalatai révén aktívan alakítja is azokat.

A potenciális változások dinamikus lekövetésére több empirikus kutatás is kísérletet tett: míg Jennings és Niemi (1981) először 1965-ben, majd 1973-ban igyekeztek feltárni a generációk közötti folytonosság és változás dinamikáit egy amerikai középiskolásokkal és azok szüleivel készített panelkutatás segítségével, Jennings, Stoker és Bowers (2009) a családi mintázatok átörökítésének folyamatait felülvizsgáló kutatási projektje három egymást követő (amerikai) generációt tanulmányozott 1965-ös, 1973-as, 1982-es és 1997-es paneladatokon keresztül. E generációs kutatások lényeges állítása, hogy a fiatalkori családi politikai szocializáció szerepe – bár nem kizárólagos, de – jelentős, illetve hogy a politikai álláspontok reprodukciójának esélye – különösen a pártosság tekintetében – növekszik, ha a szülők politikai elkötelezettsége erős, politikai értékrendszerük határozott, álláspontjuk konzisztens, és a gyerekekkel folytatott beszélgetéseik gyakoriak.

Bár ezeket az állításokat Kroh és Selb (2009), illetve Kim és Stattin (2019) is megerősítik, manapság számos kutatás érvel amellett, hogy a család jelentősége fokozatosan csökken a politikai szocializáció folyamatában. Ennek okait részben a válságok növekvő számával és a laza összetételű családminta tömeges elterjedésével (pl. Du Bois-Reymond és Sünker 2001), részben a kortárs csoportok és a média növekvő befolyásával magyarázzák (Owen 2008; Kudrnáč 2015; De Landtsheer et al. 2014). Mindezek fényében a családi átörökítési folyamatokat e tapasztalati mezők potenciális felértékelődésére tekintettel kell majd vizsgálnunk.

Ugyanakkor, míg az amerikai gyökerekkel rendelkező politikaiszocializáció-kutatásokban alapvetően szorul háttérbe a történelmi dimenzióra való reflexió, hiszen „az Egyesült Államok történelmének rövidege, gazdasági fejlődésének dinamizmusa és a bevándorlók társadalmi identifikációs törekvései szükségszerűen vezettek egy jövőre orientált társadalmi gyakorlathoz, aminek a pragmatikus társadalomtudományok feleltek meg” (Szabó 1991: 16), az európai kutatók arra is rámutatnak, hogy a politikai szocializáció erősen beágyazódik az adott nemzet történelmi, politikai, társadalmi és intézményi viszonyrendszerébe, és mint ilyen alapvetően nemzetállami kereteken belül válik megragadhatóvá (Szabó és Csepeli 1984; Murányi és Berényi 1997; Bognár és Szabó 2017).

Ennek ellenére akadnak olyan nemzetközi kutatások, mint például a MYPLACE – Memory, Youth, Political Legacy and Civic Engagement (2011–2015) –, mely a fiatalok közösségi és politikai szerepvállalását vizsgálta különböző európai országokban az interjú, a kérdőíves kutatás és terepmunka módszertanát vegyítve, vagy például Erik Amnå et al. (2019) politikai passzivitását elemző cikke, mely a CATCH-EyoU – Constructing Active CitizensHip with European Youth (2015–2018) – projekt adatait vette alapul. Szintén ide sorolható Hooghe és Wilkenfeld (2008) kutatása, akik az ESS adataival dolgozva amellett érveltek, hogy míg a közép-európai országok (Lengyelország, Csehország, Szlovénia) fiataljainak politikai értékelfogása lényegesen különböző az észak-európai országokétól, országcsoportonként a különböző korosztályok (14, 18 és fiatal felnőttek) között meglepő hasonlóságok mutathatók ki. Utóbbiból is látszik, hogy a politikai szocializáció témáját sok tekintetben

hatékonyabban lehet vizsgálni egyes országok (vagy legalábbis régiók) szintjén, ami miatt a továbbiakban elsődlegesen a magyar kutatási előzményekre fókuszálunk.

Ebben a kontextusban, a mi kutatásunk szempontjából, Szabó Ildikó 2009-es *Nemzet és szocializáció* c. könyve a legmeghatározóbb, melyben Szabó a politikai szocializációt „az egyén és a politikailag megformált társadalom közötti interakciók egész életén át tartó folyamata”-ként definiálja, mutatva, hogy különös hangsúlyt helyez annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy a magyar történelem különböző korszakai – 1945 előtt, a pártállami időszakban, 1989 után, illetve 1998 és 2006 között – hogyan befolyásolták az irányadó politikai szocializációs modellek kialakulását (Szabó 2009: 21). Szabó a rendszerváltás utáni időszak politikai szocializációjának modelljét fragmentáltként jellemzi, azaz azt állítja, hogy a szocializáció különféle tényezői (pl. család, iskola, média) között gyenge és esetleges kapcsolatok állnak fent. Az ezt a modellt fenntartó tényezők között kiemelten említi a feldolgozatlan történelmi tapasztalatainkat, különösen sérelmeinket, illetve azok kibeszéletlenségét (Szabó 2009). Bár Szabó több kutatásra is hivatkozik (pl. Marián és Szabó 1999; Karácsony 2005; Marián 2006), melyek a politikai szocializáció és az ellentmondásos történelmi tapasztalatok közötti összefüggéseket vizsgálják, végül a széttartó történelmi narratívákban való eligazodás nehézségei kapcsán az iskolák szerepét (is) hangsúlyozza.

A magyar tudományos kontextusban valóban rendkívül erős a politikai szocializáció iskolai környezetben való elemzése: míg Csákó Mihály és munkatársai a *Hetedikesek* névre keresztelt kérdőíves kutatása (Csákó et al. 2000) – melynek részben folytatása volt az *Iskola és társadalom* c. projekt is (Csákó 2018) – a magyar fiatalok demokráciához való viszonyát vizsgálta, Sik (2014) szintén középiskolás fiatalokkal és szüleikkel készített félig strukturált interjúkat, majd kérdőíves kutatást. Ugyanakkor az elmúlt évtizedben több publikáció jelent meg az egyetemisták és főiskolások politikai szocializációjáról is (pl. Szabó és Oross 2017; Szabó, Susánszky és Oross 2019; Kmetty és Szabó 2021). Bár ezek a tanulmányok a családi hatásokra is reflektálnak, saját kutatási projektünk fókuszáltabban kíván összpontosítani a család és a családot ért történelmi tapasztalatok mezejére.

A családi emlékezet szerepe a politikai attitűdök kialakulásának folyamatában

A politikai szocializáció folyamatában – ahogy fentebb leírtuk – a család elsődleges szerepet tölt(het) be, ugyanakkor érdemes hangsúlyozni, hogy a család számos funkciója közül számunkra annak emlékezeti gyakorlataira került a fókusz. Maurice Halbwachs (2018) nagy hatású, az emlékezetkutatást megalapozó munkájában amellett érvelt, hogy bár az egyes emlékek lehetnek egyéniek, az emlékezés folyamata mindig közösségi cselekvés, melynek kontextusa társadalmi. Így az emlék maga a közösségi értelmezésben teljesedik ki: arra emlékezünk közösen, ami a közösségünk számára jelentős, ami a jelen értelmezése szempontjából fontos (Assmann 2012). Ebben az értelemben tanulmányunk a családra mint emlékezeti közösségre tekint: létezik-e egyáltalán a család mint emlékezeti közösség Magyarországon? És ha igen, milyen

hatással van az egyén politikai értelmezéseire, joghoz való viszonyára és demokratikus elköteleződésére (Gyáni 2016: 35–50, 403–431).

Mivel a családi emlékezet jelenségét a politikai szocializáció fogalmával összekapcsolva értelmezzük, szorosan a kutatásunk előzmények tekinthető Karácsony Gergely (2005) *A történelem fogságában. Generációk, életutak és politikai preferenciák Magyarországon* c. kutatása, mely kérdőíves módszertannal igyekezett feltárni a bal- és a jobboldali választói blokk kialakulása mögött meghúzódó választói csoportjellemzőket (Karácsony 2005: 163). Karácsony abból a feltevésből indult ki, „hogyan ezeket a jellemzőket a választókat ért különböző történelmi hatások között kell keresnünk”, illetve hogy „a választókat – közvetlenül, a családjuk történetén keresztül vagy mint egy adott generáció tagjait – ért történelmi tapasztalatoknak alapvető befolyásuk van a politikai preferenciákra, akár másfél évtizeddel a rendszerváltás után is” (Karácsony 2005: 163). A 2003-as kutatás módszertani szempontból a családi traumákat hat korszakra vonatkozóan² nyolc sérelemtípuson³ keresztül vizsgálta (Karácsony 2005). Ebben a tekintetben Karácsony kutatásának legfontosabb állítása, hogy Magyarországon a bal- és a jobboldal nem a politika tartalmi kérdéseiben, hanem a politikához való viszonyában különbözik egymástól (Karácsony 2005: 197), ami nem feltétlenül a társadalmi státusz, a lakóhely vagy a vallásosság mentén, hanem a szavazók „múltja”, illetve a történelmi korszakok szocializációs hatása felől válik megragadhatóvá.

Ugyanakkor a családokat ért történelmi sérelmek kutatása – ahogy Szabó Ildikó (2009) is hangsúlyozza – nem egyedülálló: 1983-ban és 1989-ben egy értelmiségi vizsgálatban a szülőket és nagyszülőket ért politikai és vallási üldöztetést próbálták feltérképezni (Csepeli 1992), majd 1991-ben, 2005-ben és 2006-ban a teljes felnőtt lakosságot kérdezték a személyüket vagy családjukat ért sérelmekről (Simon 1992; Medián 2005; Marián 2006).

Míg az 1983-as és 1989-es kutatás az üldözöttség hat korszakát különböztette meg,⁴ az üldözöttség okát először hét,⁵ majd nyolc⁶ kategória mentén vizsgálták. A kérdésre, miszerint „Szülei, nagyszülei közül bárki szenvedett-e üldözést politikai-vallási-ideológiai okból?” 1983-ban a minta 42%-a, 1989-ben 47%-a válaszolt igenlően,

2 (1) a II. világháború előtt, (2) a II. világháború alatt, (3) 1945 és 1949 között, (4) az 50-es években, (5) a Kádár-korszakban, és (6) 1990 után.

3 (1) anyagi sérelem, (2) politikai üldöztetés és megkülönböztetés, (3) fogság, munkaszolgálat, deportálás, (4) B-listázás, kitelepítés, kuláklista, (5) politikai bebörtönzés, (6) vallási megkülönböztetés, (7) népcsoportozás miatti megkülönböztetés, (8) származási megkülönböztetés.

4 (1) 1938 előtt, (2) 1938 és 1944 között, (3) 1945 és 1949 között, (4) 1950 és 1956 között, (5) 1956 és 1958 között, (6) 1958 után.

5 (1) zsidóság, (2) 1945 előtti baloldali tevékenység, (3) osztályidegenség (1950-es évek), (4) kisebbségi magyarság, (5) 1945 utáni baloldaliság, (6) 1956-os tevékenység, (7) 1945 előtti jobboldali tevékenység.

6 (1) zsidóság, (2) baloldaliság, (3) osztályidegenség (1950-es évek), (4) vallás, (5) kisebbségi magyarság, (6) 1956-os tevékenység, (7) jobboldaliság, (8) egyéb.

és mindkét esetben az 1938 és 1944 közötti időszakot, illetve a zsidóság kategóriáját jelölték meg a legtöbben. Ezzel együtt Csepeli hangsúlyozza, hogy „a jobboldaliság okán bekövetkezett üldözöttség bevallása [...] 1983-ban, valamint 1989-ben még nagyfokú kognitív disszonanciát válthatott ki a válaszadókban, hiszen fennállt az államszocialista rendszer”. Feltételezése szerint a rendszerváltás után „a baloldali családtörténeti múlt bevallását sújtja majd a szelektív felejtés” (Csepeli 1992: 239).

Ugyanakkor a rendszerváltás utáni kutatások – melyek kapcsán újra hangsúlyoznunk kell, hogy azok már nem kizárólag az értelmiségi réteget, hanem a teljes felnőtt lakosságot szólították meg – radikálisan alacsonyabb üldözési arányt találtak (lásd például Szabó 2009: 218). 1991-ben a felnőttek 24%-a mondta, hogy személyüket vagy családjukat sérelem vagy üldöztetés érte (Simon 1992).

Ez a szám 2003-ra az alábbiak szerint változott: a felmenőik és közvetlen családtagjaik által elszenvedett sérelmek kapcsán a megkérdezettek 8%-a az 1945 előtti időszakot, 18%-a az 1945 és 1989 közötti periódust, és 1%-a az 1990 utáni időszakot jelölte meg, míg saját magára vonatkozóan 2% említette az 1945 előtti időszakot, 8% az 1945 és 1989 közötti periódust, és 1% az 1990 utáni időszakot (az esetleges átfedésekről nincs információ). A sérelmek döntő többsége anyagi természetű volt, melyet a fogság, munkaszolgálat és deportálás kategóriája követett (Karácsony 2005: 172–173). Karácsony szintén megjegyzi, hogy „nehéz lenne megmondani, hogy ezek az adatok mennyire fejezik ki pontosan a történelmi valóságot. Ennyi év után [...] számolnunk kell a felejtéssel, a múltat megszépítő nosztalgiával, a kellemetlen emlékeknek a tudat mélyére való száműzésével is” (Karácsony 2005: 172). Ebben az értelemben kutatásunk egy húsz évvel későbbi pillanatkép tapasztalataira kíváncsi.

Szintén jelen kutatás előzménye a *Jogi érvek hétköznapi használatára* jogtudatkutatás, mely 2014–2017 között zajlott Fleck Zoltán vezetésével. Módszertani szempontból a kutatás narratív élettörténeti interjúkra épült, azaz a jog hétköznapi tapasztalatát az egyének élettörténeti kontextusába ágyazva igyekezett feltárni. Tanulmányunk szempontjából a legrelevánsabb megállapításai közé tartozik, hogy a jogi fókusszal elkészített interjúk során az interjúalanyok következetesen emeltek be klasszikusan politikaiként definiált narratívákat, ami azt a kérdést is felveti, hogy az egyén életében és gondolkozásában a jog és a politika egyáltalán elválík-e, illetve érdemes-e a két fogalmat külön kezelni (Tóth és Kiss 2024). Másrészt, a kutatás résztvevői arra a kérdésre is reflektáltak, hogy a narratív interjúk módszeren keresztül mennyire szervesen jelennek meg családtörténeti narratívák az egyén élettörténetében. Ez megkerülhetetlen szemponttá vált az interjúk elemzésekor, a traumák és kifejezetten a jog által okozott traumák (pl. jogfosztás) pontosabb megismerése révén (Fleck et al. 2017).

Ezek a következtetések jelen kutatásunk kapcsán afele tereltek minket, hogy megvizsgáljuk, hogy az – ez idáig kevésbé exponált és leginkább kérdéseket felvető – családtörténetről való tudás, valamint a demokráciához és joghoz való viszony között milyen kapcsolat rajzolódik ki: azaz hogy megpróbáljuk egy reprezentatív mintán értelmezni, hogy a családi tapasztalatok hogyan hathatnak az egyén demokratikus elköteleződésére és joghoz való viszonyára.

A kérdőíves kutatás fókusza és módszertana

Kutatásunkban arra kerestük tehát a választ, hogy a családi múlt, illetve ennek emlékezete hogyan hat az egyén demokráciához való viszonyára, politikai részvételére és jogtudatára. Az ezt vizsgáló kérdőíves kutatást 1350 fős mintán végeztük el a 18 év feletti népesség körében, ami a teljes lakosságra reprezentatívnak tekinthető nem, kor és településtípus szerint (ld. F1 táblázat a függelékben). Az adatgyűjtést a 21. Kutatóközpont végezte, részben ún. push to online-módszerrel, részben pedig online panel alapján. A résztvevőket az előbbi esetében sms-ben, az utóbbi esetében e-mailen keresztül kérték fel a kérdőív online kitöltésére. A push to online-minta 1026, míg a panel alapján gyűjtött minta 324 fős volt. Az adatfelvételre 2024. május 9. és május 27. között került sor.

A push to online-minta panel-mintával való kiegészítésére azért volt szükség, mert a kérdések szenzitív és a szokásosnál összetettebb jellege miatt azt feltételeztük, hogy azokra nehezebben születik majd válasz, így a könnyebb elérésű – de a települési, végzettségi arányoknak megfelelő – online minta bevonása az alacsony elemszám problémáin hivatott segíteni. Végso soron ez a félelmünk nem igazolódott be, habár a vizsgálat unikális jellege miatt nincsenek igazán összehasonlítható adataink, mindenesetre elegendő elemszámú válasz érkezett még a sérelmeket és traumákat firtató kérdésekre is.

A családi traumákat – Simon (1992), a Medián (2005), Marián (2006) és Karácsony (2005) kutatásához hasonlóan – a családot az elmúlt évtizedekben ért sérelmeken keresztül próbáltuk felmérni. Azaz nem csupán a válaszadót közvetlenül érintő sérelmekre kérdeztünk rá, hanem lényegében a két világháború közötti időszakról kezdve, korszakonként az adott családot ért sérelmekre is. Természetesen ez azt is jelenti, hogy a legtöbb esetben e sérelmek családi emlékezetben elfoglalt helyét vizsgáltuk, azaz azt, hogy tudnak-e ezekről a válaszadók, és amennyiben igen, úgy mi a viszony a család története, a politikai részvétel különböző formái és a pártpreferenciák között.

A sérelmekre vonatkozó kérdést, *„Érte-e valamilyen sérelem, megkülönböztetés Önt vagy a családját?”* hét korszakra vonatkozóan tettük fel: 1) a II. világháború előtt, 2) a II. világháború alatt, 3) 1945–1955 között, 4) 1956 kapcsán, 5) a Kádár-korszakban, 6) 1990 és 2009 között, és 7) 2010 után. A korszakolást a II. világháború előtti periódussal – a Horthy-korszaktól – indítottuk, mivel ebből a generációból még lehetnek köztünk válaszadók. Ugyanakkor a korszakolást kettős logika alapján végeztük el. Egyrészt a magyar politikai rendszerek változásai indokolták az egyes korszakhatárokat, azaz az eltérő politikai rendszerek külön kategóriába estek. Másrészt az olyan történelmi eseményeket önállóan is feltüntettük, melyek nem tekinthetők klasszikus értelemben korszaknak, mégis meghatározó, turbulens időszakot jelentenek a magyar történelemben, és ezáltal kiemelten megjelenhetnek az egyes családok életében és emlékezetében is. A rendszerváltás utáni időszak kettéosztását az indokolta, hogy a Fidesz 2010-es választási győzelme a politikai rendszer egyértelmű átalakulását hozta magával. Azaz nem csupán arról van szó, hogy egy politikai szereplő hosszú ideig képes megtartani a hatalmat, bár ez önmagában is utalhatna a rezsim átalakulására

(ld. Diamond 2002), hanem hogy az inkumbens párt átalakítja a politikai intézményeket. Ezek az átalakulások a 2010-es évek elején kezdődtek meg, és a 2010-es évek közepétől Magyarország egyre kevésbé tekinthető akár tökéletlen demokráciának is, inkább egyfajta autokratizálódó hibrid rezsimmént írható le (Bogaards 2018; Kovács és Trencsényi 2020; Csanádi et al. 2022).

Az elemzés alapvetően leíró jellegű: részben azt célozza, hogy bemutassa a traumák vizsgálatának módszertanát, másrészt hogy különböző, lehetséges együttjárásokat tárjon fel a sérelmek, a politikai viselkedés és a politikai orientáció kapcsán. Ezért először bemutatjuk, hogy az egyes sérelmeket milyen arányban jelölték meg a válaszadók, és ezek hogyan jelennek meg az egyes történelmi időszakokban. Az első leíró statisztikáknál külön közöljük a push to online- és a panel-minta eredményeit, mert a különbségek fontosak lehetnek az értelmezésben is, illetve útmutatásként szolgálhatnak a jövőbeli kutatások számára. A különbségeket itt is és a további kereszttabláknál is 0,05-nél kisebb szignifikanciaszint mellett tekintjük statisztikai értelemben is különbözőnek.

Ezután annak megtárgyalására térünk rá, hogy milyen profilú csoportok között lehetnek elterjedtebbek az egyes sérelemtípusok: ehhez a sérelemtípusok előfordulását vizsgáljuk meg nem, életkor és lakóhely szerint.

Végül a politikai viselkedés néhány változóját vonjuk be az elemzésbe:

1. A választási részvételt az adatfelvétel idejéhez közel eső európai parlamenti választási részvételi hajlandóságon keresztül vizsgáltuk meg.⁷
2. A politikai orientációt a pártpreferencián keresztül tanulmányoztuk, mely az egyes pártok ideológiai és politikai állásfoglalásai, demokráciához való viszonya révén kapcsolódik a demokratikus értékek méréséhez. A követhetőség kedvéért a 2022-ben együtt induló baloldali-liberális pártokat összevonva, baloldali-liberális ellenzékként szerepeltetjük, a parlamenten kívüli pártokat pedig, a Tisza Párt kivételével, egyéb kis pártként.
3. A politikai viselkedés egyéb módjait a European Social Survey által is alkalmazott kérdéssel mértük,⁸ és Oross és Szabó (2020), illetve Szabó és Gerő (2020) nyomán a következőképp határoztuk meg: a hagyományos vagy tradicionális részvétel a pártpolitikához kötődő részvételt jelenti,⁹ a direkt vagy közvetlen részvétel a mozgalmoszerű, tiltakozó kollektív akciókban való részvételt foglalja

7 Ha most vasárnap *európai parlamenti választásokat* tartanának, akkor Ön: Biztosan elmenne szavazni / valószínűleg elmenne szavazni / valószínűleg nem menne el szavazni / biztosan nem menne el szavazni. A változóból dummy változót készítettünk: az első kategória a biztos szavazó (elmenne), a második három kategória a „nem biztos vagy nem menne el szavazni” kategóriába került.

8 Különböző módokon lehet a közügyekben cselekedni, a problémák megoldásáért fellépni. Az elmúlt években előfordult-e, hogy Ön ezek közül a dolgok közül valamelyiket megpróbálta?

9 Kapcsolatba lépett politikussal vagy önkormányzati képviselővel?, Tevékenykedett egy politikai pártban, részt vett a rendezvényein, részt vett más politikai mozgalom vagy szervezet munkájában?, Viselt vagy kihelyezett politikai jelvényeket, jelképeket?

magában,¹⁰ az online részvétel az internetes, közösségi médiában történő aktivitást jelenti.¹¹ Negyedik típusként határoztuk meg a helyi részvételt, amely a települési szintű fórumokon, eseményeken való részvételre utal.¹²

Eredmények

Az egyes korszakokban elszenvedett sérelmek emlékezete

A 2024-es kérdőíves kutatásunk során a válaszadók összesen 37%-a jelezte, hogy ő vagy családja átélt valamilyen sérelmet, amit az 1. táblázatban korszakokra bontva mutatunk be.

1. táblázat. Az „Érte-e valamilyen sérelem, megkülönböztetés Önt vagy családját az adott korszakban?” kérdésre adott válaszok százalékos eloszlása

Időszak	Panel	SMS	Összesen
A II. világháború előtt	8*	4*	5
A II. világháború alatt	30*	16*	19
1945–1955 között	26*	14*	17
1956 kapcsán	12*	7*	8
A Kádár-korszak alatt	18*	12*	13
1990–2009 között	13*	5*	7
2010 után	19*	9*	11
Összesen	54*	32*	37

A korszak, korszakok kiválasztása mellett a válaszadóknak a sérelem típusát is jelölniük kellett. A 2. táblázat a sérelmek típusonként való megoszlását mutatja be összesen és az adatfelvétel módszere szerinti bontásban is.¹³ Ahogy azt korábban jeleztük, a traumák és sérelmek kiválasztásánál olyan kategóriákat próbáltunk meghatározni, amelyek az egyes korszakokban tipikusan érhatték a családokat.

10 Tiltakozó levelet vagy petíciót írt alá?, Részt vett-e engedélyezett vagy nem engedélyezett tüntetésen?, Elvi okokból vásárolt vagy nem vásárolt bizonyos árucikkeket?

11 Írt újságcikket vagy blogbejegyzést valamilyen ügyben?, Interneten, Facebookon like-olt, szavazott, posztolt vagy hozzászólt valamilyen közélettel, politikával kapcsolatos kérdésben?

12 Részt vett-e helyi esemény, közösségi megmozdulás (például falunap, búcsú, karnevál, felvonulás, helyi sportesemény) szervezésében?, Részt vett-e lakossági fórumon?

13 Ugyan jelen tanulmányunk csak a traumákra, sérelmekre koncentrált, a kérdőíves felmérés a pozitívumokat is mérte, azaz hogy mikor érte előnyös hatás a családot. Ennek feldolgozása folyamatban van.

2. táblázat. A sérelmek megoszlása sérelemtípus szerint az adatfelvétel módszere szerinti bontásban és a teljes mintában (18 felettiiek, N=1350)

Trauma, sérelem	Panel	SMS	Összesen
Politikai nézetek miatti megkülönböztetés	27*	13*	16
Zsidó származás alapján történt megkülönböztetés	4	5	4
Egyéb nemzetiséghez való tartozás miatti sérelem	6	4	4
Anyagi sérelem	40*	25*	28
Halál vagy történelmi okokból elszenvedett sérülés	23*	11*	14
Munkaszolgálat, deportálás, hadifogság	25*	14*	16
B-listázás, kitelepítés, kuláklista	13*	8*	9
Szexuális erőszak	7*	4*	4
Nemi szerep miatti megkülönböztetés	1	2	1
Szexuális orientáció miatti megkülönböztetés	1	1	1
Vallási nézetek miatti megkülönböztetés	8*	4*	5

*p<0,05

Mind az első, mind a második táblázatból jól látszik, hogy az adatfelvétel módja jelentősen befolyásolta, hogy a résztvevők milyen arányban számoltak be az egyes sérelmekről. Az általános tendencia az, hogy a paneltagok magasabb arányban jeleztek sérelmet, lényegében bármely korszakra vonatkozóan, illetve ugyanitt az egyes sérelemtípusok is nagyobb arányban fordultak elő, mint a push to online-mintában. Ugyanakkor néhány sérelemtípus, így a zsidó származással és más nemzetiséghez való tartozással összefüggő sérelmek, a nemi megkülönböztetéshez, szexuális orientációhoz kapcsolódó sérelmek vagy a szexuális erőszak esetén nem találunk érdemi különbséget a két mintarész között. Utóbbi két esetben ez valószínűleg a sérelmeket megjelölők alacsony számával is magyarázható.

Mindkét mintában az egyes sérelemtípusok megoszlása jelentős eltéréseket mutat, azonban mielőtt rátérnénk ennek elemzésére, érdemes megjegyeznünk, hogy a későbbiekben az elemezhetőség kedvéért a nem és szexuális orientáció miatti megkülönböztetéseket összevontuk.

Az 1. táblázatból jól látszik, hogy a sérelmek percepciója vagy emlékezete nem aszerint egyre jelentősebb, hogy mennyire van közel az adott esemény, hanem egyes

korszakhoz, eseményekhez kapcsolódik. Így a második világháború és azt követő időszak a leginkább „terhelt” a családi emlékezetben, ami azért is fontos, mert azok a generációk, amelyek közvetlen emlékekkel rendelkeznek erről az időszakról, fogyatkozásban vannak. A sérelmek szempontjából a családi emlékezetben legkevésbé érintett időszakok a második világháború előtti időszak, illetve az 1991 és 2010 közötti évek.

Az 1. és a 2. táblázatot összevetve, az időszakok és a sérelemtípusok között is találunk együttjárásokat, habár nem teljesen a várakozásainknak megfelelően (ld. 3. táblázat). Az egyes időszakok alacsony elemszámai miatt itt inkább az egyszerű eloszlásokra támaszkodunk.

3. táblázat: Az egyes sérelmek megoszlása időszakonként

Időszak	Össz. (N)	Anyagi sérelem	Halál, sérülés	Munkaszolgálat, deportálás, hadifogság	B-listázás, kitelepítés, kuláklista	Egyéb (nem zsidó) nemzetiséghez való tartozás	Szexuális erőszak	Vallási nézetek miatti megkülönböztetés	Politikai nézetek miatti megkülönböztetés	Zsidó származás alapján történt megkülönböztetés	Nemi szerep és szexuális orientáció miatti megkülönböztetés
A II. vh. előtt	69	55%	35%	30%	14%	9%	1%	1%	25%	13%	0%
A II. vh. alatt	257	40%	48%	60%	5%	4%	8%	1%	12%	12%	3%
1945 és 1955 között	223	68%	17%	27%	39%	9%	4%	8%	34%	5%	3%
1956 kapcsán	114	63%	21%	9%	21%	2%	1%	4%	55%	8%	1%
Kádár-kor alatt	178	64%	3%	1%	0%	8%	5%	21%	51%	6%	3%
1990 és 2009 között	90	81%	6%	1%	0%	10%	12%	6%	21%	7%	1%
2010 után	150	77%	7%	2%	0%	10%	9%	9%	29%	4%	7%

Az anyagi sérelmek aránya minden korszakot illetően viszonylag magas, az adott korszakban sérelmet jelölők legalább 40%-a jelzett anyagi sérelmet. Ez a legalacsonyabb arány a II. világháború alatti időszakra vonatkozik. A legmagasabb arányok érdekes módon a rendszerváltást követő (81%) és a 2010 utáni időszakban (77%) találhatók, ami a rendszerváltás körüli anyagi és jövedelmi átrendeződés hatásait mutathatja.

Ezzel ellentétben a halál és sérülés arányainak változása, ami természetesen a háborús időszakban magasabb, és ezután drasztikusan lecsökken, különösen a Kádár-korszaktól kezdve. Ehhez hasonló tendenciát mutat a B-listázás és a kitelepítés is, de fontos, hogy kifejezetten magas arányt találunk az 1945–55 közötti időszakra vonatkozóan (39%).

Míg a politikai megkülönböztetés súlya a II. világháború után növekszik meg, és a Rákosi- és Kádár-korszakban lesz messze a legmagasabb, nem tűnik el az 1990 és 2009 közötti, illetve a 2010 utáni időszakokban sem, sőt utóbbiban még növekszik is (21%-ról 29%-ra). A vallási megkülönböztetés emléke szintén a Kádár-korszakban kiugró (21%). A zsidó származás miatti megkülönböztetés a II. világháború előtt és alatt a legmagasabb (13 és 12%), ezután 4–8% közé csökken, a munkaszolgálatral összefüggő emlékek pedig az első három időszakban igazán jelentősek, természetesen a II. világháború alatti szignifikáns kiugrással: erre az időszakra vonatkozóan a traumákra emlékezők 60%-a említette a munkaszolgálatot.

Ugyanakkor jelentős különbségeket mutatnak az egyes „sérelemtípusok” a kor, nem és lakóhely szerint is (ld. 4. táblázat).

Míg a szexuális erőszak kategóriáját leszámítva, minden kategóriában inkább a férfiak említettek sérelmeket, korcsoport szerint vizsgálva az eredményeinket, elmondható, hogy a sérelmek többsége pregnánsabban van jelen az idősebb, 65 feletti korosztályban, mint a későbbi kohorszokban, ami egyértelműen az eltelt életévekkel lehet összefüggésben. Ez alól kivételt jelent a „Halál vagy sérülés történelmi okokból”, valamint a „Vallási nézetek miatti megkülönböztetés” kategóriái, ahol halványan, de a 30–39 éves korosztály jelzett több traumát vagy sérelmet. Ide tartozik a „Szexuális erőszak” esete is, ahol a legtöbb válaszadó a 18–29 éves korosztályból került ki, ami pedig talán a sérelem „felismerésével” és tudatosságával lehet összefüggésben.

Településtípust vizsgálva, a fővárosban érte a legtöbb sérelem a válaszadókat, minden kategória tekintetében. Az összefüggést egyelőre csak feltételezni lehet: bizonyos esetekben elképzelhető, hogy a fővárosi lakosságot jobban és intenzívebben érintették egyes események, ugyanakkor ez sok esetben nem lehet kielégítő magyarázat. Itt további kérdések merülnek fel azzal kapcsolatban is, hogy mennyire mesélnek a családok az őket ért eseményekről a különböző településtípusokban, és ennek milyen összefüggései vannak az olyan egyéb társadalmi háttér-változókkal, mint az iskolázottság.

4. táblázat. Az egyes sérelemtípusokat megjelölők megoszlása
kor, nem és lakóhely szerint

	Mi az Ön neme?		Melyik korcsoportba tartozik az alábbiak közül?					Hol van az Ön állandó lakhelye?			
	Férfi	Nő	18-29	30-39	40-49	50-64	65+	Főváros	Megyei jogú város / megyeszékhely	Egyéb város	Falu, község
Anyagi sérelem	33%	24%	26%	28%	23%	28%	34%	45%	27%	28%	19%
Politikai nézetek miatti megkülönböztetés	20%	13%	12%	18%	16%	14%	21%	29%	15%	14%	12%
Zsidó származás alapján történt megkülönböztetés	5%	4%	4%	3%	3%	3%	7%	9%	5%	3%	3%
Egyéb nemzeti-séghez tartozás miatti sérelem	6%	3%	4%	3%	5%	4%	6%	7%	3%	4%	5%
Halál vagy történelmi okokból elszenvedett sérülés	17%	11%	15%	17%	12%	11%	15%	25%	12%	13%	10%
Munkaszolgálat, deportálás, hadifogság	19%	14%	13%	19%	14%	13%	22%	25%	17%	16%	11%
B-listázás, kitelepítés, kulákklista	11%	7%	11%	8%	7%	7%	13%	15%	9%	8%	7%
Szexuális erőszak	4%	5%	7%	2%	4%	5%	3%	7%	3%	4%	4%
Nemi szerep, szexuális orientáció miatti megkülönböztetés	3%	1%	3%	1%	1%	1%	3%	3%	1%	2%	2%
Vallási nézetek miatti megkülönböztetés	7%	3%	5%	6%	4%	4%	5%	11%	3%	3%	5%

A következő táblázat (5. táblázat) azt mutatja meg, hogy a különböző sérelmet elszenvedők milyen arányban mennének el szavazni az európai parlamenti választásra. Fontos, hogy a kérdőív adatfelvétele a 2024-es szavazás előtt két héttel történt, melyen végül a magyarok 59,46%-a vett részt az Európai Parlament adatai alapján.¹⁴

5. táblázat. Választási hajlandóság és a sérelmek összefüggései

Ha most vasárnap lennének az európai parlamenti választások:	Elmenne szavazni	Nem biztos vagy nem menne el szavazni	chi ²
Anyagi sérelem	76	23	0,000
Halál, sérülés	79	21	0,000
Munkaszolgálat, deportálás, hadifogság	82	17	0,000
B-listázás, kitelepítés, kuláklista	85	14	0,000
Egyéb (nem zsidó) nemzetiséghez való tartozás miatti megkülönböztetés	68	32	0,381
Szexuális erőszak	68	32	0,432
Vallási nézetek miatti megkülönböztetés	80	20	0,004
Politikai nézetek miatti megkülönböztetés	81	20	0,000
Zsidó származás miatti megkülönböztetés	71	30	0,213
Nemi szerep, szexuális orientáció miatti megkülönböztetés	80	20	0,075
Összesen	63	37	

¹⁴ <https://results.elections.europa.eu/hu/nemzeti-eredmenyek/magyarorszag/2024-2029/> (utolsó letöltés: 2025. 07. 26.).

Ha az elszenvedett sérelmek és a politikai viselkedési mintázatok közötti együttjárásokat próbáljuk megérteni, azt látjuk, hogy a választási hajlandóság a legtöbb esetben korrelál a sérelmekben való érintettséggel vagy annak családi emlékével. Ez alól az egyéb nemzetiséghez való tartozás, a szexuális erőszak és a zsidó származás miatti sérelmek jelentenek kivételt. Más esetekben legalább 90%-os megbízhatósági szinten találunk valamilyen összefüggést. Különösen erősnek tűnik a B-listázás és a munkaszolgálat együttjárása a választási részvételi hajlandósággal, de jelentős az eltérés a többi esetben is, azaz a sérelmet elszenvedők, illetve az ennek családi emlékezetét őrző válaszadók többnyire hajlamosabbak a választási részvételre. Fontos hangsúlyoznunk azonban, hogy itt nem ok-okozati viszonyokról, csupán korrelációkról van szó.

A 6. táblázat mutatja az egyes sérelmek és a politikai affiliáció egyszerű, leíró jellegű kapcsolatát a pártot választani tudók körében. A legtöbb esetben 95%-os megbízhatósági szint mellett szignifikáns korrelációt találunk. Ez alól a nemi szerep, a vallási nézetek, a szexuális erőszak és az egyéb nemzetiségi hovatartozás miatti sérelmek jelentenek kivételt.

A zsidósággal, munkaszolgálattal kapcsolatos sérelmek a baloldali-liberális ellenzék és a Tisza Párt támogatásával, míg az anyagi sérelmek, a politikai megkülönböztetés, a sérülés és halál emléke nagyrészt a Tisza Párt és a Kétfarkú Kutypárt támogatásával mutatnak együttjárást. A zsidó származással kapcsolatos sérelmek negatívan függenek össze a Mi Hazánk támogatásával, hasonlóan a munkaszolgálattal, a nemi szerepekkel, szexuális orientációval kapcsolatos sérelmekhez, de a B-listázás emlékéhez is.

Jelentős különbségeket nem igazán találunk az egyes sérelemtípusok szerint abban, hogy a sérelmet megemlítők és az azt nem említők között milyen arányba találunk kormánypárti szavazókat. Azokban az esetekben, ahol találunk kapcsolatot a pártszimpátia és a sérelem között, ott jellemzően 25%-ra csökken a Fidesz-szavazók aránya. Egy kivétel van, a B-listázás, ahol ez a csökkenés kisebb mértékű (32%-nyi Fidesz-szavazót találunk). Fontos lehet, hogy a vallási nézetek miatt elszenvedett sérelmek kategóriája nem függ össze a pártválasztással. Ez abban a tekintetben ellentmondásos, hogy a Fidesz a 2000-es évektől erősen épít a lokális vallásos közösségekre (ld. Enyedi 2004).

Érdekes ellentmondás, hogy míg a munkaszolgálatot említők között kb. 1,5-szer annyi baloldali-liberális és Tisza-szavazót, de majdnem kétszer annyi MKKP szavazót találunk, mint a munkaszolgálatot nem említők között, a zsidó származással kapcsolatos sérelem esetén az MKKP és a Tisza esetén kisebb a sérelmeket említők és nem említők közötti különbség, míg a baloldali-liberális szavazók esetében az megnövekszik.

6. táblázat. Pártaffiliáció megoszlása a sérelmek szerint

(Érte-e sérelem, megkülönböztetés a családjának tagjait vagy Önt az alábbi időszakokban? és Ha most vasárnap lennének az európai választások, melyik pártra szavazna?)

		Fidesz– KDNP	Baloldali- liberális ellenzék	Jobbik	Kétfarkú Kutya- párt	Mi Ha- zánk	Tisza	Egyéb kis párt	chi²
Anyagi sérelem	Érte	29%	18%	1%	9%	5%	32%	6%	0
	Nem érte	44%	12%	2%	4%	7%	24%	7%	
Halál vagy tör- ténelmi okokból elszenvedett sérülés	Érte	25%	18%	0%	11%	8%	34%	5%	0
	Nem érte	42%	13%	2%	4%	6%	25%	7%	
Munkaszolgálat, deportálás, hadifogság	Érte	23%	19%	1%	9%	5%	38%	6%	0
	Nem érte	43%	13%	2%	5%	7%	24%	7%	
Egyéb (nem zsi- dó) nemzetiség- hez való tartozás miatti megkülön- böztetés	Érte	37%	13%	5%	6%	5%	25%	8%	0,924
	Nem érte	39%	14%	2%	5%	7%	27%	6%	
Szexuális erőszak	Érte	32%	10%	4%	6%	4%	37%	7%	0,504
	Nem érte	40%	14%	2%	5%	7%	26%	6%	
Vallási nézetek miatti megkülön- böztetés	Érte	43%	10%	2%	11%	5%	28%	1%	0,402
	Nem érte	39%	14%	2%	5%	7%	26%	7%	
Politikai nézetek miatti megkülön- böztetés	Érte	28%	16%	1%	8%	8%	35%	3%	0
	Nem érte	42%	13%	2%	5%	6%	25%	7%	
Zsidó származás miatti megkülön- böztetés	Érte	28%	21%	5%	4%	0%	30%	12%	0,059
	Nem érte	40%	13%	2%	6%	7%	26%	6%	
B-listázás, kitele- pítés, kuláklista	Érte	32%	16%	0%	11%	4%	33%	5%	0,023
	Nem érte	40%	14%	2%	5%	7%	26%	7%	
Nemi szerep, sze- xuális orientáció miatti megkülön- böztetés	Érte	43%	18%	0%	3%	3%	17%	15%	0,437
	Nem érte	39%	14%	2%	6%	7%	27%	6%	
Összesen		39%	15%	2%	6%	7%	27%	5,3%	

A választási részvételen túlmutató politikai aktivitás esetén hasonló tendenciákat találunk (ld. 7. táblázat).

7. táblázat. Politikai részvétel a sérelmekre vonatkozó emlékezet szerint

	Közvetlen		Tradicionális		Online		Helyi	
	Érte	Nem érte	Érte	Nem érte	Érte	Nem érte	Érte	Nem érte
Anyagi sérelem	76%	24%	59%	19%	66%	20%	59%	25%
Politikai megkülönböztetés	80%	30%	63%	24%	72%	26%	63%	29%
Zsidó származás alapján történt megkülönböztetés	74%	37%	53%	29%	57%	32%	62%	33%
Egyéb nemzetiséghez tartozás miatti sérelem	78%	37%	58%	29%	53%	33%	57%	33%
Halál vagy történelmi okokból elszenvedett sérülés	79%	32%	55%	26%	63%	29%	62%	30%
Munkaszolgálat, deportálás, hadifogság	79%	31%	61%	24%	65%	27%	60%	30%
B-listázás	84%	33%	63%	27%	65%	30%	61%	32%
Nemi szerep, szexuális orientáció miatti megkülönböztetés	80%	37%	72%	29%	64%	33%	73%	34%
Vallási nézetek miatti megkülönböztetés	77%	37%	68%	28%	62%	32%	68%	33%
Szexuális erőszak	75%	37%	55%	29%	63%	32%	53%	34%

Az egyes részvételi kategóriákban a válaszadók 30–38%-a jelölt meg valamilyen részvételi módot.¹⁵ Ez igen magasnak számít az elmúlt évek adataival összevetve, és részben a minta sajátosságainak is köszönhető. Ugyanakkor pont ez ad lehetőséget arra is, hogy a sérelmek emlékezetének és a politikai részvételnek az együttjárásait megvizsgáljuk. Lényegében minden kategóriában az látható, hogy a sérelem elszenvedése, illetve annak emlékezete erősen korrelál a politikai aktivitással, legyen szó akár párt-politikai szervezetekhez való csatlakozásról, a közvetlen tiltakozás formáiról vagy online, illetve helyi szintű részvételről.

A sérelmek emlékét említőknek nagyjából a duplája vett részt valamilyen tiltakozásszerű, közvetlen részvételi tevékenységben, mint amit a teljes mintában találunk, és nincs igazán nagy különbség sérelemtípusok szerint. A tradicionális részvétel esetében nagyobb különbségeket találunk: míg a nemi szerepek, a szexuális orientáció és

15 Közvetlen részvétel 39%, tradicionális 30%, online 33%, helyi 35%.

a vallási nézetek szerinti megkülönböztetésről beszámolók között 82 és 68% a tradicionális részvételi formákat említők aránya, addig a többi esetben ez ennél alacsonyabb, 55 és 63% közötti. Az online részvétel esetén az anyagi sérelem és a politikai megkülönböztetés tűnik kiugrónak, míg a helyi részvétel esetében újfent a vallási megkülönböztetés, a nemi szerep és a szexuális orientáció szerinti diszkrimináció említése esetén találjuk a legmagasabb részvételi arányokat. Ez talán arra is utal, hogy ezekben az esetekben a helyi, önkormányzati szintű politika játszik szerepet, nem feltétlenül az országos pártpolitika.

Konklúzió

Jelen cikk egy kérdőíves kutatás első eredményeit vázolta fel, mely elsősorban a családi sérelmek és a politikai cselekvési mintázatok lehetséges összefüggéseire fókuszált. A 2024 májusában végzett, 1350 fős, reprezentatív kérdőíves vizsgálatunk célja az volt, hogy leírjuk, milyen kapcsolat áll fenn a családi múltban elszenvedett sérelmek – illetve ezek családi emlékezete – és az egyéni politikai attitűdök, részvételi formák, valamint jogtudatosság között. A kutatás alapvetően leíró jellegű volt, célja pedig nem csupán az egyéni emlékezet társadalmi lenyomatainak megismerése, hanem az is, hogy ezeket a társadalmi és egyéni tapasztalatokat összekapcsolja az aktuális politikai viselkedéssel, és feltárjon esetleges viselkedési mintázatokat. Így, bár bizonyos értelemben a tanulmány több kérdést vetett fel, mint amennyit megválaszolt, nem volt célunk egy átfogó magyarázat felvezetése, csupán annak megmutatása, hogy a történelmi múltunk hat a jelenünkre. Ugyanakkor már az előzetes adatokból is jól kivehető, hogy van összefüggés a sérelem és a trauma elszenvedése (ezek tudatosítása), valamint a politikai cselekvési mintázatok között. Fontos ismét kiemelni, hogy a kérdőívben a pozitív változásokra is rákérdeztünk, de ennek elemzése egy későbbi tanulmányra vár.

Jelenlegi megállapításainkat a következő pontok mentén lehetne összefoglalni:

1. Az eredmények egyértelműen azt mutatják, hogy a magyar társadalomban jelentős mértékű kollektív emlékezet él a családi sérelmekről. A válaszadók 37%-a számolt be arról, hogy ő maga vagy családtagja megkülönböztetést, sérelmet szenvedett el a vizsgált történelmi korszakok valamelyikében. Ezek közül a II. világháború és a közvetlenül utána következő évek (1945–1955) tűnnek a legtraumatikusabbnak, de meglepően magas a sérelmek aránya a rendszerváltás utáni (1990–2009), sőt a 2010 utáni időszakban is, különösen az anyagi sérelmek esetében. Ez a szám, úgy véljük, csak a jéghegy csúcsa: ahogy különböző vizsgálatok rámutattak, a sérelmek gyakran kibeszéletlenek a családokban – tudjuk, hogy a holokauszt vagy a háborús szexuális erőszak elszenvedői gyakran nem beszéltek, beszélnek az őket ért traumákról. Mindezek alapján azt feltételezzük, hogy a 37% csupán egy kiinduló adat.

2. A sérelmek típusa alapján az anyagi veszteségek a leggyakrabban említettek, de emellett jelentős számban szerepelnek politikai megkülönböztetések, munkaszolgálat, deportálás, valamint halállal és történelmi okokra visszavezethető sérülésekkel kapcsolatos emlékek is. A sérelmek társadalmi megoszlása nem egyenletes: a férfiak, idősebbek, illetve a fővárosiak magasabb arányban említettek ilyen tapasztalatokat.
3. A sérelmek és a politikai részvétel között markáns együttjárás mutatkozott meg. Azok, akik (maguk vagy a családjuk) valamilyen sérelmet szenvedtek el – különösen politikai okból, vagy például a munkaszolgálat, kitelepítéshez kapcsolódóan –, szignifikánsan nagyobb arányban jelezték választási hajlandóságukat. Ez az együttjárás arra utal, hogy a kollektív tapasztalatok politikai mobilizáló hatással bírhatnak, erősíthetik a politikai tudatosságot és a demokratikus részvételhez való kötődést. Hasonló mintázatok figyelhetők meg a politikai részvétel más formái kapcsán is: a sérelmet említők nagyobb valószínűséggel vesznek részt nemcsak választásokon, hanem közvetlen akciókban (tüntetés, petíció), online politikai diskurzusban, illetve helyi szintű politikai fórumokon is. A sérelmek emlékezete és a politikai orientáció között is számos érdekes együttjárást találtunk. A munkaszolgálat, halálesetekkel, politikai megkülönböztetésekkel vagy anyagi sérelmekkel kapcsolatos tapasztalatokat említők körében az ellenzéki pártok – különösen a TISZA és a Kétfarkú Kutypárt – támogatottsága kiemelkedőbb, míg a kormánypárt támogatása ebben a körben szignifikánsan alacsonyabb. Az egyes sérelemtípusok eltérően kapcsolódnak pártpreferenciákhoz, de a legérzékenyebb esetekben (pl. zsidó származás, munkaszolgálat) éles politikai preferencia-különbségek rajzolódnak ki. Különösen a 6. táblázat adatai alapján látszik, hogy azok a válaszadók, akiket valamilyen történelmi igazságtalanság – például anyagi sérelem, deportálás, kitelepítés vagy politikai megkülönböztetés – ért, kisebb arányban támogatják a jelenlegi kormánypártot (Fidesz–KDNP), mint azok, akiket nem ért ilyen jellegű sérelem. Ezzel szemben az érintettek körében arányosan nagyobb a baloldali-liberális ellenzéki pártok, valamint az új pártként megjelenő Tisza támogatottsága. A legmarkánsabb különbségek a kitelepítés, kuláklisztázás, valamint a zsidó származás miatti megkülönböztetés esetében figyelhetők meg, ahol statisztikailag is közel vagy teljesen szignifikáns eltérések mutatkoznak. A történelmi traumák által érintett válaszadók körében szignifikánsan alacsonyabb a Fidesz támogatottsága, míg a Tisza, illetve bizonyos esetekben a Mi Hazánk vagy a baloldali-liberális ellenzéki blokk erősebben szerepel. Ez arra utal, hogy a múltbeli sérelmek nem csupán történelmi tapasztalatokként vannak jelen, hanem a politikai identitás, a pártválasztás és a bizalom kérdésében is hatással vannak a jelenkori állampolgári döntésekre. Természetesen további vizsgálatot igényel, hogy miért van ez. A Fidesz–KDNP-szavazókat valóban nem érte sérelem? Vagy a sérelem nem jelenik meg a családi emlékezetben? Esetleg alacsonyabb volt a válaszadási hajlandóság?

A kutatás tehát egyfelől alátámasztotta Karácsony (2005) kutatásának azon állítását, miszerint Magyarországon a bal- és a jobboldal nem a politika tartalmi kérdéseiben, hanem a politikához való viszonyában különbözik egymástól, másfelől egyik legfontosabb tanulsága, hogy a családi múltban elszenvedett sérelmek, ha azok tudatosulnak és tematizálódnak, nem csupán passzív emlékekként élnek tovább, hanem aktív erőforrásként is működhetnek az állampolgári részvétel és a demokratikus attitűdök megerősítésében. Valószínűleg meghaladja a kérdőíves empirikus anyag kereteit, de hipotéziseink lehetnek arról, hogy az el nem mondott traumák milyen hatással lehetnek a politikai cselekvésre, joghoz való viszonyra. A politikai viselkedés ezen formái ugyanakkor valószínűsíthetően nem pusztán automatikusan következnek a sérelmekből, más tényezők is közrejátszhatnak.

A pártpreferencia és a sérelmek emlékezetének összefüggései arra is rávilágítottak, hogy bár a populisták és a szélsőjobboldali pártok politikai ajánlatát sokszor nevezik sérelempolitikának is, ez nem egyenlő a családi emlékezetben megjelenő történelmi sérelmek kiaknázásával, sőt – ahogy azt fentebb is hangsúlyoztuk – az ilyen sérelmek emlékezete mintha inkább csökkentené a Fideszre és a Mi Hazánkra szavazás valószínűségét.

Összességében az eredmények megerősíteni látszanak azt a feltételezést, hogy a kollektív vagy családi emlékezetben megőrzött igazságtalanságok hosszú távon is formálhatják a politikai attitűdöket. A traumák politikai következményei nem tűnnek el nyomtalanul: a sérelmekkel terhelt társadalmi csoportok körében erősebb a bizalmatlanság a jelenlegi hatalommal szemben, és fogékonyabbak lehetnek alternatív vagy protestpártok irányába.

Mindezzel együtt további vizsgálatok szükségesek annak feltárására, hogy milyen tartalmúak és irányúak a talált együttjárások, azaz hogy milyen ok-okozati relációkat látunk a sérelmek és a demokráciához vagy joghoz való viszony között, milyen szerepet játszanak ebben a társadalmi háttérváltozók (pl. iskolázottság), valamint hogy ki lehet-e mutatni olyan „tipikus” sérelmeket, traumákat, melyek egy bizonyos politikai álláspont képviseléséhez vezetnek.

Fontos hangsúlyozni, hogy kérdőíves kutatásunk során az adatgyűjtést részben ún. push to online-módszerrel, részben pedig online panel alapján gyűjtöttük, ami jelentősen befolyásolta, hogy a résztvevők milyen arányban számoltak be a családjukat vagy őket ért sérelmekről, ami azt is jelenti, hogy a választott módszertanunk a talált összefüggésekre is hatással lehet, ennek tisztázása további elemzések feladata.

Szintén további kutatást igényel annak megválaszolása, hogy a sérelmek és traumák hogyan tematizálódnak a családokban, vagy mennyire jellemző az elhallgatásuk. Az utóbbit kutatásunkban narratív élettörténeti és családtörténeti interjúkkal is vizsgáljuk, így próbálván komplex képet kapni a magyar társadalom elszenvedett traumáinak politikai hatásairól.

Hivatkozott irodalom

- Alwin, Duane F. és Jon A. Krosnick (1991): Aging, Cohorts and the Stability of Sociopolitical Orientations over the Life Span. *American Journal of Sociology* 97(1): 169–195. DOI: <https://doi.org/10.1086/229744>
- Amná, Erik et al. (2020): Apathy or alienation? Political Passivity among Youths Across Eight European Union Countries. In *Youth Citizenship and the European Union*. Elvira Cicognani és Frosso Motti-Stafanidi (szerk.). London: Routledge, 43–60. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780429281037>
- Assmann, Jan (2013): *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz.
- Bogaards, Matthijs (2018): De-democratization in Hungary: Diffusely Defective Democracy. *Democratization* 25(8): 1481–1499. DOI: <https://doi.org/10.1080/13510347.2018.1485015>
- Bognár Adrienn és Szabó Andrea (2017): Politikai szocializációs modellek Magyarországon, 1990–2016. In *Csendesek vagy lázadók? A hallgatók politikai orientációi Magyarországon (2011–2015)*. Szabó Andrea és Orros Dániel (szerk.). Szeged–Budapest: Belvedere Meridionale – MTA TK PTI, 14–34.
- Creswell, John W. (2009): *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. New York: SAGE Publications, Inc.
- Creswell, John W. és Vicki L. Plano Clark (2018): *Designing and Conducting Mixed Methods Research*. (3. ed.) Thousand Oaks, CA: SAGE.
- Csákó Mihály (2004): Ifjúság és politika. A politikai szocializáció kutatásáról. *Educatio* 4: 535–550.
- Csákó Mihály (2018): Politikai szocializáció serdülőkorban. *Metszetek* 7(3): 27–42.
- Csákó Mihály, Berényi Eszter, Bognár Éva és Tomay Kyra (2000): Politikai szocializáció Magyarországon a kilencvenes években. *Szociológiai Szemle* 1: 50–68.
- Csanádi, Mária et al. (2022): *Dynamics of an Authoritarian System: Hungary, 2010–2021*. Budapest: CEU Press. DOI: <https://doi.org/10.7829/j.ctv2cw0s7k>
- Csepeli György (1992): *Nemzet által homályosan*. Budapest: Századvég.
- De Landtsheer, Christl et al. (2014): *E-Political Socialization, the Press and Politics*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Dennis, Jack és Donald J. McCrone (1970): Preadult Development of Political Party Identification in Western Democracies. *Comparative Political Studies* 3(2): 244–248.
- Diamond, Larry (2002): Elections without Democracy: Thinking about Hybrid Regimes. *Journal of Democracy* 13(2): 21–35. DOI: <https://doi.org/10.1353/jod.2002.0025>
- Du Bois-Reymond, Manuela és Heinz Sünker (2001): *Childhood in Europe: Approaches–Trends–Findings*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Easton, David és Jack Dennis (1969): *Children in the Political System*. New York: McGraw-Hill.
- Easton, David és Robert D. Hess (1962): The Child's Political World. *Midwest Journal of Political Science* 6(3): 229–246.
- Enyedi Zolt (2004): A voluntarizmus tere: A pártok szerepe a törésvonalak kialakulásában. *Századvég* 9(33): 5–26.
- Ewick, Patricia és Susan Silbey (1998): *The Common Place of Law. Stories from Everyday Life*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Fleck Zoltán (2004): Jogállami intézmények és alakítói. *Beszélő* 9(1). Interneten: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/jogallami-intezmenyek-es-alakitoik> (utolsó letöltés: 2025. június 20.)
- Fleck Zoltán et al. (2017): *A jogtudat narratív elemzése*. Budapest: ELTE Eötvös.
- Garami Erika és Tóth Olga (1993): *Ifjúság 1993. Társadalmi-családi helyzet és politikai attitűdök*. Budapest: Ezredforduló Alapítvány.
- Giddens, Anthony (2008): *Szociológia*. Budapest: Osiris.
- Greenstein, Fred (1965): *Children and Politics*. New Haven: Yale University Press.

- Gyáni Gábor (2016): *A történelem mint emlék(mű)*. Pozsony: Kalligram.
- Halbwachs, Maurice (2018): *Az emlékezet társadalmi keretei*. Budapest: Atlantisz.
- Hertogh, Marc (2018): *Nobody's Law. Legal Consciousness and Legal Alienation in Everyday Life*. London: Palgrave Macmillan.
- Hooghe, Marc és Britt Wilkenfeld (2008): The Stability of Political Attitudes and Behaviors Across Adolescence and Early Adulthood: A Comparison of Survey Data on Adolescents and Young Adults in Eight Countries. *Youth & Adolescence* 37: 155–167. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10964-007-9199-x>
- Hyman, Herbert H. (1959): *Political Socialization: A Study in the Psychology of Political Behaviour*. New York: The Free Press.
- Jennings, M. Kent és Richard G. Niemi (1968): The Transmission of Political Values From Parent to Child. *American Political Science Review* 62(1): 169–184. DOI: <https://doi.org/10.2307/1953332>
- Jennings, M. Kent és Richard G. Niemi (1974): *The Political Character of Adolescence: The Influence of Families and Schools*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Jennings, M. Kent és Richard G. Niemi (1981): *Generations and Politics: A Panel Study of Young Adults and their Parents*. Princeton: Princeton University Press.
- Jennings, M. Kent, Laura Stoker és Jake Bowers (2009): Politics across Generations: Family Transmission Reexamined. *The Journal of Politics* 71(3): 782–799. DOI: <https://doi.org/10.1017/s0022381609090719>
- Karácsony Gergely (2005): A történelem fogságában. Generációk, életutak és politikai preferenciák Magyarországon. In *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. Angelusz Róbert és Tardos Róbert (szerk.). Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 161–206.
- Kim, Yunhwan és Håkan Stattin (2019): Parent-youth Discussions about Politics from Age 13 to 28. *Journal of Applied Developmental Psychology* 62: 249–259. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.appdev.2019.04.001>
- Kinder, Donald R. és David O. Sears (1985): Public Opinion and Political Action. In *The Handbook of Social Psychology*. Gardner Lindzey és Elliot Aronson (szerk.). New York: Random House, 659–741.
- Kiss Valéria (2014): Az élő jog koncepciójának empirikus vizsgálata. A jogtudat kutatások módszertani problémái. In *Jogi tanulmányok. Jogtudományi előadások az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskoláinak jubileumi konferenciáján. 20 éves a Doktori képzés az ELTE Jogi Karán*. Fazekas Marianna (szerk.). Budapest: ELTE ÁJK Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 238–248.
- Kmetty Zoltán és Szabó Andrea (2021): Út a Fideszhez: Politikai szocializációs utak a pártválasztáshoz a magyar egyetemisták körében. *Politikatudományi Szemle* 30(4): 29–58.
- Kovács, János Mátyás és Trencsényi Balázs (szerk.) (2020): *Brave New Hungary: Mapping the System of National Cooperation*. London: Rowman and Littlefield.
- Kroh, Martin és Peter Selb (2009): Inheritance and the Dynamics of Party Identification. *Political Behavior* 31(4): 559–574. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11109-009-9084-2>
- Kudrnáč, Aleš (2015): Theoretical Perspectives and Methodological Approaches in Political Socialization Research. *Slovak Sociological Review* 47(6): 605–624.
- Marián Béla (2006): *Történelmi emlékezet és politika. A Marketing Centrum 2006. szeptemberi vizsgálatának összegző elemzése*. Budapest: Marketing Centrum. (Kézirat.)
- Marián Béla és Szabó Ildikó (1999): Politikai érzelmek hálójában. Ideológiai orientációk érzelmi meghatározottsága a közgondolkodásban. *Szociológiai Figyelő* 2(1–2): 114–128.
- Marsh, David (1971): Political Socialization: The Implicit Assumptions Questioned. *British Journal of Political Science* 1(4): 453–465.

- Murányi István és Berényi Zoltán (1997): Demokratikus magatartásformák és nemzeti hovatartozás magyar és északir egyetemisták körében. *Régió* 8(3–4): 147–174.
- Gross, Dávid és Szabó Andrea (2020): Digitalization and Gender Differences in Political Participation among Hungarian University Students. *Intersections. East European Journal of Society and Politics* 6(4). Interneten: <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=930175> (letöltve: 2025. június 20.).
- Owen, Diana (2008): *Political Socialization in the Twenty-First Century: Recommendations for Researchers*. Paper presented for presentation at „The Future of Civic Education in the 21st Century” conference cosponsored by the Center for Civic Education and the Bundeszentrale für politische Bildung, James Madison’s Montpelier.
- Pecheron, Annick (1999): Durkheim és a kultúrantropológia öröksége. In *A politikai szocializáció*. Szabó Ildikó és Csáková Mihály (szerk.). Budapest: Új Mandátum.
- Searing, Donald, Joel J. Schwartz és Alden E. Lind (1973): The Structuring Principle: Political Socialization and Belief Systems. *American Political Science Review* 57(2): 415–432.
- Sik Domonkos (2014): *Demokratikus kultúra és modernizáció*. Budapest: L’Harmattan.
- Simon János (1992): A demokrácia „másnapja” Magyarországon (avagy hogyan is demokratizálódunk 1991-ben?). In *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány – Economix Rt.
- Szabó Andrea és Gerő Márton (2020): A magyar társadalom politikai integrációja. In *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban*. Kovács Imre (szerk.). Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum, 89–126.
- Szabó Andrea, Susánszky Pál és Oross Dániel (szerk.) (2019): *Mások vagy ugyanolyanok? A hallgatók politikai aktivitása, politikai orientációja Magyarországon*. Budapest: Heinrich Böll Stiftung – TK PTI – Belvedere Meridionale.
- Szabó Ildikó (1991): *Az ember államosítása. Politikai szocializáció Magyarországon*. Budapest: Tekintet Alapítvány.
- Szabó Ildikó (2009): *Nemzet és szocializáció*. Budapest: L’Harmattan.
- Szabó Ildikó és Csepeli György (1984): Politikai érzelmek iskolája. *Jel-kép* 2: 26–31.
- Tóth Fruzsina és Kiss Valéria (2024): Az apolitikusság mítosza és a demokratikus aktivitás. *Politikatudományi Szemle* 33(2): 33–53.

Függelék

8. táblázat. A minta megoszlása az elemzésben felhasznált szociodemográfiai jellemzők szerint

	%	N
Nem		
Férfi	47	640
Nő	53	710
Településtípus		
Budapest	18	244
Megyeszékhely, megyei jogú város	21	280
Város	32	432
Község	29	394
Életkor		
18-29	16	217
30-39	16	211
40-49	20	266
50-64	24	317
65+	25	338

„...nem kötött pozícióra, hanem továbbra is mennél szabadabb munkaterületre”¹

Kassák önéletrajzi narratívája a Tanácsköztársaság
művészeti közegeiről és saját pozíciójáról

Zsidó Bence ELTE Társadalomtudományi Kar Mesterszakos hallgató

Absztrakt: Írásomban Kassák Lajos önéletrajzi regényének „Kommün” című fejezetén keresztül vizsgálom a szerző pozícióját a korabeli művészeti mezőben, illetve művészszerpét a bourdieu-i mezőelmélet és Becker interakcionista művészeti világok koncepciója alapján. Elemzésemben az önéletírás irodalomtudományi megközelítéseit is figyelembe veszem, különösen Paul de Mannak az önéletírással és az énazonossággal kapcsolatos szempontjait. Írásomban elsősorban Kassák regényének szövegére fogok támaszkodni, korabeli forrásokat csak a szöveg kontextusának tisztázása érdekében idézek, nem célom az események történeti pontosságú rekonstrukciója, sokkal inkább azt próbálom megérteni, hogy az önéletírásban megjelenő, utólagosan megkonstruált narratívákon keresztül, hogy a szerző hogyan pozicionálta magát az adott mező struktúrájában, ezáltal a Tanácsköztársaság irodalmi mezőjének társadalompolitikai, kulturális dinamikáiba is bepillantást nyerni.

Kulcsszavak: önéletrajz, Kassák Lajos, Tanácsköztársaság, művészeti mező

¹ Kassák 1983/II: 510.

„Not a Fixed Post, but an Ever Freer Domain of Work”
*Kassák's Autobiographical Narrative about the Artistic
Milieus of the Hungarian Soviet Republic
and His Own Position within Them*

Abstract: In my paper, I examine Lajos Kassák's position in the art field of his time and his role as an artist through the chapter entitled "Kommün" in his autobiography, based on Bourdieu's field theory and Becker's interactionist concept of art worlds. In my analysis, I also take into account literary approaches to autobiography, in particular Paul de Man's views on autobiography and self-identity. In my paper, I will rely primarily on the text of Kassák's novel, citing contemporary sources to clarify the context of said text. My goal is not to reconstruct events with historical accuracy, but rather to understand, through the retrospectively constructed narratives that appear in the autobiography, how the author positioned himself within the structure of the given field, thereby gaining insight into the socio-political and cultural dynamics of the literary field of the Hungarian Soviet Republic.

Keywords: autobiography, Lajos Kassák, Hungarian Soviet Republic, art field

Bevezetés

Kassák Lajos a magyar, illetve a nemzetközi avantgárd fontos alakja volt, aki íróként, képzőművészként, valamint szerkesztőként és irodalomszervezőként tevékenykedett a 20. század első évtizedeitől egészen 1967-ben bekövetkező haláláig. Az 1920-as években írt önéletrajzi regényének, az *Egy ember életének* az utolsó fejezetén (Kassák 1983/II) keresztül az író szemszögéből ismerhetjük meg a Kommünt és annak irodalmi vonatkozásait, amelyeknek – minden kritikája mellett – ő is aktív résztvevője volt. Az önéletírás narratíváin keresztül kirajzolódik a szerző politikai és művészeti intézményrendszerhez fűződő ambivalens viszonya, amely Kassák pozíciójával együtt változik az elbeszélés során.

Az önéletrajz mint forrás

A Tanácsköztársaság művészeti intézményeit és közegeit, valamint Kassák Lajosnak az ezekben betöltött szerepét akár más történeti források alapján is meg lehetne közelíteni;² a korabeli sajtó tanulmányozása, az író levelezése bizonyára fontos információkkal

2 A regény recepciójával kapcsolatban lásd: Dobó 2015.

szolgálhatnának. Mindennek ellenére úgy vélem, hogy a szerző önéletírásának mint egodokumentumnak³ elemzésével kaphatjuk a legrészletesebb képet a Kommün művészeti életében lezajlott harcokról és konfliktusokról. Természetesen ezek a szerző (utólagosan konstruált) perspektívájából származnak, de az ebben a térben zajló küzdelmek „objektív”, madártávlati képe valószínűleg más források alapján se érhető el teljes mértékben, hiszen az azokat előállító ágensek is aktív résztvevői voltak a közegnek, így értelemszerűen részrehajlók. Kassák írásán keresztül meg lehet közelíteni, hogy miként értelmezi utólag korabeli szerepét, valamint a mű segítségével feltárhatóvá és elemezhetővé válnak az irodalmi élet struktúráit létrehozó interakciók – amelyek mindennapi, illetve személyes voltak miatt gyakran nem képezik reflexió tárgyát.

Először is fontos tisztázni, hogy az *Egy ember élete* mennyire tekinthető egyszerű kordokumentumnak vagy művészileg megformált önéletírásnak; maga Kassák a mű elején azt írja, hogy „szinte iskolázatlan egyszerűséggel és mechanikus pontossággal” (Kassák 1983/II: 7) fogja elbeszélni élete első harminc évét. A művet akár azért is próbálhatta kizárni irodalmi munkásságából – azt csupán egyfajta kordokumentumnak tekintve –, mert nem kimondottan illeszkedett a 20-as években képviselt avantgárd esztétikájához (György 1988). Később azonban már árnyaltabban látta a könyv helyét saját életművében: „Mikor kötetben jelentek meg ezek az írásaim, a kritikusok perbe szálltak véleményemmel, és nemes művészi alkotásnak nevezték azt, amit én ki akartam rekeszteni igényesebbnek látszó műveim sorából. Ma úgy vélem, kritikusaimnak volt igazuk” (Kassák 1983/II: 31).

Mindennek fényében elmondható, hogy az alkotó intencióinak néha akár ellentmondva, az *Egy ember életének* szövegét mint művészeti alkotást, önéletírást olvasta a kritika – a művészi megformálással, illetve a valóság és fikció viszonyával kapcsolatos kérdések is ebből a szempontból merülhettek fel. A művel kapcsolatban Balázs Eszter jegyzi meg, hogy az író egy „autentikus tanú” (Balázs 2013: 86), a könyv utolsó fejezeteiben különösen előtérbe kerül a dokumentumjelleg, míg az első fejezetek még inkább a rousseau-i önéletrajz hagyományát folytatják (György 1988; Balázs 2010).

A szöveg elemzéséhez fontos szem előtt tartani az önéletrajz-kutatás kritikai megközelítéseit, amelyek nem csupán az adott szöveg valóságtartalmára reflektálnak, hanem egyre inkább az autobiográfiák definíciójának kiterjesztésével és azok recepciójával foglalkoznak. Míg korábban az önéletrajzot mint irodalmi műfajt csupán a „kivételes egyéniségek nagyszabású emlékművének” (Gács 2020: 24) tartották, az 1970-es évektől kezdve egyre inkább megjelent az önéletrajznak mint egy „történetileg változó kommunikációs formának” (uo. 25) a tanulmányozása. Az önéletrajzi jellegű írások – a tágan értelmezett egodokumentumok – egyre fontosabbá váltak a társadalomtudományok számára, mint eddig elhanyagolt források, amelyek új, kritikai perspektívákat nyithatnak meg a kutatók előtt (Gács 2020).

3 Az egodokumentum kifejezést Jacques Presser történész alkotta meg az 1950-es években, amely segítségével minden egyes szám első személyben megfogalmazott írást (pl. naplók, levelek, feljegyzések) bevont a történelemtudomány korpuszába (Gács 2020).

Az autobiográfia hagyományos értelmezése Philippe Lejeune nevével forrt szorosan össze, aki az önéletírást a következőképpen definiálta: „Visszatekintő prózai elbeszélés, melyet valódi személy ad saját életéről, a hangsúlyt pedig magánéletére, különösképp személyiségének történetére helyezi” (Lejeune 2003 [1975]: 18).

Lejeune megközelítésében fontos volt, hogy a szerző már rendelkezzen kiadott művekkel, hiszen így jöhetett létre a szerző (már ismert) nevén keresztül az önéletrajzi paktum, amelyet a befogadókkal köt. Ez a szerződés foglalja magában a szerző, az elbeszélő és a főhős azonosságát (Lejeune 2003 [1975]; Gács 2020). Tehát a szerző tulajdonneve mint „egyszerre szövetszerű és kétségbevonhatatlanul referenciális” (Lejeune 2003 [1975]: 36) tényező biztosítja a szöveg önéletírásként való befogadását. Kassák műve a szűkebben kijelölt, hagyományos önéletrajzi korpuszba is beleillik, hisz publikálásakor már ismert szerző volt; ezt az is jelzi, hogy az írás első részei a *Nyugatban* jelentek meg.

A lejeune-i szemlélettel szemben fogalmazott meg kritikát Paul de Man, aki posztstrukturalista megközelítésével a szerző és a szöveg közötti szoros kapcsolatot vitatta (Gács 2020; de Man 1997 [1979]). Akárcsak Lejeune, de Man is az „olvasásra mint az önéletírás döntő mozzanatára” (Varga 2000: 87) hivatkozik, azonban kétségbe vonja, hogy az önéletírás egy szerződéses beszédaktus lenne, amelyben a szerző énje hitelen jelenik meg. Ehelyett egy, a szerző és a befogadó közötti kölcsönösen reflexív folyamatként írja le, amely során az „önéletrajzi mozzanat mint kettejük egymáshoz igazodása játszódik le” (de Man 1997 [1979]: 96). Tehát az autobiografikusság egy (ön)megértési és olvasási alakzatként van tételezve (de Man 1997 [1979]; Varga 2000).

Több monográfia és tanulmánykötet jelent meg Kassák Lajosról, ezek általában művészettörténeti vagy irodalmi szempontokat helyeznek előtérbe,⁴ és elhanyagolják vagy diszciplináris korlátok miatt mellékesnek tartják a művész, a művészet, az intézményrendszerek és a társadalom más területei közötti kölcsönhatásokat, illetve meghatározottságokat. Ahhoz, hogy megértsem, hogyan alakította Kassák saját önéletírói narratíváját, és hogyan reflektált és egyben alkotta meg visszamenőlegesen a művészeti és politikai intézményrendszerben elfoglalt pozícióját, elsősorban a Bourdieu által kidolgozott mezőelméletre hagyatkoztam.

A „viszonylagos önállósággal és egy saját, önmaga által elmesélt történettel rendelkező” mezőben (Bourdieu 2013: 220) az ágensok pozícióját a mező belső struktúrája, a rendelkezésükre álló tőkék és a habitusok határozzák meg. A mező ágensei és a mező struktúrája közötti kölcsönhatásokat elsősorban habitusuk szabja meg, amely a

4 Például: Bori Imre és Körner Éva (1967): *Kassák irodalma és festészete*. Budapest: Magvető; Aczél Géza (1999): *Kassák Lajos*. Budapest: Akadémiai Kiadó; Andrási Gábor (2010) (szerk.): *Fejünkől töröljük ki a regulákat. Kassák Lajos az író, képzőművész, szerkesztő*. Budapest: PIM Kassák Lajos Alapítvány.

struktúra belsővé tett, elsajátított formája; ez nem egyszerűen az alkotó osztályhelyzetének vagy életrajzi sajátosságainak a lenyomata, hanem a mező struktúrájának és az ágens személyes hangoltságainak a kölcsönhatása révén létrejövő „szerzett és ugyanakkor eleve birtokolt dolog” (uo. 200). A mező belső struktúrája legáltalánosabban két különböző tőkével való ellátottság alapján írható le, amelyet a mező fordított gazdaságtanaként jellemez Bourdieu. Ez egyrészt a gazdasági tőke, amely a piaci sikerek és állami megrendelések révén érhető el, másrészt a szimbolikus tőke, amely kimondottan a gazdasági siker (tehát a népszerűség, közérthetőség) elutasítása révén a „tiszta” művészet és a mindenkori avantgárd sajátossága. A szimbolikus tőke a beszűkült, önmagának termelő almező sajátossága, ezáltal a gazdasági tőkévé alakulást csak sokkal hosszabb távon lehet elérni, mint a nagytermelési almezőben. A piaci igények teljes körű kielégítése (heteronóm pólus) és az abszolút függetlenség (autonóm pólus) a művészeti mező két – teljes tisztaságában soha el nem érhető – pólusa, amelyek között a lehetséges pozíciókat tudják felvenni a kulturális termelők a habitusuknak és személyes hangoltságaiknak, valamint a tőkéiknek függvényében (Bourdieu 2013).

A Tanácsköztársaság kiépülése, amely többek között a kulturális termelés szféráinak a központosításával is járt, a piaci mechanizmusok felszámolásával kimondottan a mezők autonómiájának logikája ellen irányult, azonban a különböző mezők és azok ágenseinek ellenállása miatt mégis indokolt lehet a mindössze 133 napig tartó forradalmi kísérlet művészeti közegeinek dinamikáit a bourdieu-i mezőelmélet szempontjai szerint vizsgálni. A mezők logikájával általánosan szemben áll a hatalmon lévőknek az a törekvése, ami a társadalmi teret homogenizált testületekké próbálja alakítani, megfosztva őket autonómiájuktól (Bourdieu 1985). A mezők autonómiáját, azaz a mezőként való működésüket gátló tényezők tipologizálhatók piaci és állami/politikai tényezőként (Sapiro 2003); a Tanácsköztársaság alatt értelemszerűen a politikai mező helyezte nyomás alá a társadalmi tér egészét, és túlhatalmát központosított-sága mellett a piaci mechanizmusok felszámolása is fokozta.

A mező autonómiájának kérdése legélesebben tehát olyan történelmi helyzetekben vetődik fel, amikor a társadalmi tér átrendeződése nemcsak a korábbi pozíciók meg-ingásához vezethet, hanem akár a mezők alapvető logikájának felszámolásával is járhat. A mezőelemzés ebben az esetben is szolgálhat releváns eredményekkel, mint például Hjellbrekke és szerzőtársai esetében (2025), akik a norvég írók 1940–45 közötti, német megszállással kapcsolatos állásfoglalásait vizsgálták a bourdieu-i mezőelmélet segítségével. Továbbá érdemes megemlíteni Bene és Sükösd (2020) tanulmányát, amiben az 1945–1948-as koalíciós időszak filmhíradóit vizsgálják Bourdieu fogalmait mentén. A filmhíradókat a korabeli médiamező részeként, azok közönségtőkéje alapján elemzik; a koalíciós korszak körülményei közt, habár piaci mechanizmusok is szerepet játszottak, a politikai mező sokkal jelentősebb befolyással bírt, mivel „a társadalmi élet olyan területeit is saját döntési hatáskörébe vonta, amelyek a későbbi liberális

demokráciák körülményei között szokatlannak számítanának” (Bene és Sükösd 2020: 80). A fenti tanulmányok jól példázzák, hogy a mező fogalmát nem csak a demokrati-
kus és piaci mechanizmusok által meghatározott közegekben lehet alkalmazni.

Kontextus

Mielőtt Kassák önéletírását elemezném, fontosnak tartom – nagyon röviden⁵ – a kor politikai és kulturális kontextusának bemutatását, amely elengedhetetlen kiindulópontja a bourdieu-i mezőelemzésnek (Bourdieu 2002; 2013). Az első világháború utáni bel- és külpolitikai, valamint társadalmi feszültségek a dualista monarchia felbomlásához vezettek, Magyarországon a politikai mező hatalmi pólusába Károlyi Mihály vezetésével a polgári radikálisok és a szociáldemokraták kerültek, azonban ez rövid életű koalíciónak bizonyult. Ebben a hatalmi vákuumban⁶ a szervezett munkásság támogatását bíró Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak (MSZDP) és a radikalizálódott munkásokból, munkanélküliekből, értelmiségiekből és dezertált frontkatonákból álló, frissen alakult Kommunisták Magyarországi Pártjának (KMP) egyesülésével jött létre a Tanácsköztársaság 1919. március 21-én, amely magát az orosz-bolsevik minta szerinti proletárdiktatúrának tekintette; a kortársak általában Kommünként hivatkoztak rá, utalva a 1871-es párizsi kommünre (Dent 2019: 7–43).

Az irodalmi/művészeti mezőt, amelynek megváltoztatását (a társadalom egészével együtt) a Kommün célul tűzte ki, szintén fontosnak tartom röviden illusztrálni, hogy a kassái pozíciókat, illetve szerepeket az ehhez való viszonyban tudjam értelmezni. A századforduló gazdasági konjunktúrájának köszönhetően a szabadfoglalkozású, értelmiségi pálya sokkal többek számára vált elérhetővé, így jelenhettek meg a magyar értelmiség olyan fontos fórumai, mint a *Nyugat* és a *Huszadik Század* című folyóiratok vagy a Galilei Kör.⁷ Ezek – mint az új, haladó (habár művészeti- és világnézeti-
leg közel sem homogén) értelmiség intézményei – valamelyest szemben álltak a kor

5 Értelmszerűen nem tudom teljes komplexitásában bemutatni az ez alatt a viszonylag rövid idő alatt lezajló, azonban rendkívül bonyolult és sokrétű politikai és társadalmi folyamatokat, ez a bekezdés csupán az elemzés legalapvetőbb történeti kontextusaként szolgál.

6 Károlyi hatalomátadásának és a Tanácsköztársaság kikiáltásának körülményei máig vitatottak. A történeti viták ismertetését, illetve a „puccs vagy forradalom” erősen átpolitizált kérdését nem kívánom kimerítően feltárni, azonban röviden mégis szükséges rá reflektálni. Károlyi lemondása elsősorban az 1919. március 20-án kézhez kapott, az antant újabb területi követeléseit tartalmazó Vix-jegyzéknek tudható be. Emellett szerepet játszott az MSZDP azirányú aggodalma, hogy az esetleges választásokon nem érne el jó eredményt, valamint a KMP megerősödése (Hajdu 2018; Hatos 2018: 406–416).

7 „...a tanszabadság védelméért folytatott harcok során a főiskolai és egyetemi hallgatókból álló új szervezet, [...] amelynek tagjai közel álltak a polgári radikálisokhoz, valamennyien szabadgondolkodók voltak és hangsúlyozottan materialista szemléletet hirdettek” (Balázs 2009: 14).

hivatalos, a kozmopolita-nemzeti törésvonal másik oldalán álló intézményeivel, például a Kisfaludy vagy a Petőfi Társasággal. Emellett a szociáldemokrata körök pártértelmiségi koncepciója is távol állt tőlük (Balázs 2009). Kassák Lajos ehhez a mezőhöz mint viszonylag marginális ágens csatlakozott, aki társadalmilag és művészetileg is távol állt a *Nyugat* szerzőitől,⁸ azonban a pártértelmiségi szerepét se akarta vállalni.⁹ Útkeresése során eljutott egy saját lap kiadásához, amellyel jelentősebb tényezőjévé vált a mező autonóm pólusának (Balázs 2009; 2013; 2018).

Kassák önéletírásában részletesen ír a Kommün alatt betöltött különböző pozícióiról, megbeszélésekről, gyűlésekről, szavazásokról, amelyek a művészeti mező átalakítását tűzték ki célul, és amelyekben több-kevesebb lelkesedéssel vett részt. Először plakátcenzor, majd a színházi bizottság, később pedig az Írói Direktórium¹⁰ tagja, azonban egyik tisztségét se tölti be túl sokáig, illetve gyakran a politikai/hatalmi mező szereplőivel vállalt konfliktusai miatt helyezik át. Mindeközben szerkeszti tovább a *Ma* című irodalmi és művészeti folyóiratát, amelyet 1916 őszén alapított, miután korábbi, *A Tett* című lapját antimilitarista propaganda miatt betiltották, azonban új folyóiratával kapcsolatban is súlyos összetűzései támadnak, ami végül a lap ellehetetlenüléséhez – a szerző értelmezésében betiltásához – vezet.¹¹

Kassák és a Kommün

A Kassák önéletírásában megkonstruált narratíva szerint a forradalomban való részvétel már a proletárdiktatúra kikiáltásának napján vitás kérdésként merült fel a *Ma* szerkesztőségében:

Fölvetődött a kérdés, ne adjuk-e föl a MA szerkesztését, és ne jelentkezzünk-e valamennyien a pártnál szolgálattételre?

– Nem. Szerintem a mi mozgalmunkra csakúgy szükség lesz, mint ahogyan szükségesnek láttuk eddig. Biztos vagyok benne, hogy nem kerültünk ellentétbe a forradalom vonalával, kötelességünk tehát, hogy minden alkalommal és minden módon szót emeljünk az eszközök tisztaságáért és a helyes célok irányában (Kassák 1983/II: 498).¹²

8 Többek között az önéletírásban is feltűnő Babits Mihálytól, illetve Osvát Ernőtől.

9 Ezzel kapcsolatban Kassák Szabó Ervin nézeteit osztotta (Balázs 2009: 224–227).

10 A direktóriumok a népbiztosságok alatt működő közigazgatási szervek voltak, az Írói mellett volt Zenei, sőt Testnevelési Ügyek Direktóriuma is (Dent 2019: 17).

11 A hivatalos indoklás szerint papírhány miatt nem jelenhetett meg több szám, azonban ennek pontos körülményei továbbra is tisztázatlanok (Szeredi 2018: 143–146).

12 Fontos megjegyezni, hogy Kassák minden fenntartása ellenére belépett a KMP és az MSZDP egyesülésével létrejövő pártba.

A Kassák által tisztának tartott eszközökhöz és helyesnek vélt célokhoz való ragaszkodás és a helyezkedő, pozícióhajhász szereplők megjelenése központi ellentéte a szövegnek, amelyben a szerző egyfajta érdek nélküli, illetve tisztán művészi és tisztán forradalmi érdekek mentén jelöli ki a helyét.

Ugyanakkor azt a tényt, hogy minden fenntartása ellenére sorra különböző hivatali kinevezéseket kapott, Kassák úgy próbálja feloldani vagy legalábbis megmagyarázni, hogy a hivatalos pozíciókat, tisztségeket nem kiváltságnak, hanem nyűgnek tünteti fel,¹³ és felidézi, hogy csak azért egyezik bele, hogy ilyen módon is részt vegyen a forradalomban, mert Kunfi Zsigmond személyesen beszéli rá, hogy jelentkezzen szolgálatra a Közoktatásügyi Népbiztosságon (Kassák 1983/II: 510–511). Kassák látszólag beletörődik, hogy hivatali munkát is kell végeznie a *Ma* szerkesztése mellett: „Ha vállalom a forradalmat, vállalom kell az új rend kialakulásával járó gyakorlati tevékenységet is” (uo. 511).

„A mozgalmi etika köt”¹⁴ – Kassák habitusa és szerepe(i)

Kassák pozícióját habitusa felől is megközelíthetjük, amelyet nagyban meghatározott a mozgalmi múlt, amely során vasmunkásból autodidakta, organikus értelmiségivé vált (Komoróczy 2005; Ständeisky 2007). Az önéletírás ezen fejezetében is visszatérő elem a mozgalmi kötődés kifejezése: „...kötelességünknek tartom, hogy minden mellékkörülményre való tekintet nélkül, valamennyiünknek a helyünkre kell állnunk, s végezni azt a föladatot, amit ez a haláljegyével ellátott forradalom kiszab ránk” (Kassák 1983/II: 498).

Továbbá, részben az avantgárd művészeti törekvések révén, megjelenik egy, a tömegek ízlésétől különváló autonóm művészi/értelmiségi¹⁵ habitus, amit jól illusztrál, ahogy a szerző egy rosszul sikerült újpesti előadásról ír: „Az újpestiek csak rossz hírünről ismertek bennünket, s most hiába léptünk eléjük forradalmi versekkel és drámai játékkal, az egészset valami különös komédiának fogták föl...”¹⁶ (Kassák 1983/II: 513.) Ezt Kassák azzal magyarázza, hogy Újpest „nagyon alatta van Pest kulturált-ságának” (uo. 514). A sikert szintén a közönség összetételével hozza összefüggésbe egy másik, belvárosi előadásuk kapcsán: „Nagyszerű közönség volt együtt. Ott ült az első sorokban Bartók, Kodály, Osvát, Reinitz s mindazok, akik az új kultúrtörekvések

13 Jelen írásomba ezt nem tudtam beemelni, de további kutatásoknak érdekes iránya lenne Kassák művének összevetése a korszakot feldolgozó más művekkel, például Sinkó Ervin *Optimisták* című könyvével vagy akár Lesznai Anna *Kezdetben volt a kert* című, szintén erősen autobiografikus regényének idevágó szakaszaival, emellett érdemes megemlíteni a Kassákhoz közel álló Lengyel József *Visegrádi utca 15.* című könyvét.

14 Kassák 1983/II: 505.

15 Az értelmiségi önreprezentáció problémájával Kassák, illetve általában az avantgárd esetén lásd: Balázs 2018.

16 Ez akár értelmezhető az avantgárd művész önkifejezése és a munkasközönség ízlése közötti ütközésként is.

reprezentánsainak számítottak”¹⁷ (uo.). Ennek megértéséhez érdemes felidézni az önéletírás egy későbbi szakaszát, amelyben a forradalmárok felelősségéről írva megjegyzi, hogy „kulturáltságomnál fogva én már túl vagyok az átlagos értelmű emberen” (uo. 522). Tehát – utólagos (ön)értelmezésében – egyrészt mozgalmárként, szocialistaként határozza meg magát, akit „nem a pártfegyelem, hanem a mozgalmi etika köt” (uo. 505), másrészt kiemeli, hogy művészeti tevékenysége révén már inkább művész, mint munkás.¹⁸

Persze önmagában a tény, hogy Kassák magát már inkább művésznek érzi, és változó habitusánál fogva az értelmiségi közönség elismerésére vágyik,¹⁹ önmagában még nem jelenti, hogy a művészeti mező elfogadja őt szereplőjének. Azonban ennek az elismerésnek a forrása és milyensége is döntő fontosságú.

„Nagy kereslete van a lapnak [a *Mának*], megdöbbszentően elszaporodtak a kiállításaink látogatói. »Modernségünkkel« és »örületeinkkel« valahogyan a figyelem központjába kerültünk. Úgy látszik, senki se akar kevésbé modern és kevésbé vakmerőbb lenni nálunknál” (Kassák 1983/II: 512). Azonban ez a hirtelen érdeklődés Kassáknak – megint csak utólagos értelmezésében – kényelmetlen, ami a művészeti mezőben elfoglalt pozíciójából érthető meg igazán. Mint avantgárd művész, tehát a művészeti mező korlátolt termelési almezejének, azaz – elsősorban saját magának termelő „tiszta művészet” ágense – Kassák abban érdekelt, hogy a szimbolikus tökefelhalmozásban érjen el sikereket, míg egy, a művészeti mező más pozícióját elfoglaló alkotó számára kívánatos lehetne az újpesti siker, vagy hogy, kihasználva mozgalmi kapcsolatait, különböző kedvezményeket szerezzen magának és társainak, vagy akár ambicionálja, hogy a Kommün „hivatalos” művésze legyen. Kassák utólagosan létrehozott narratívájában ezeket számára nemkívánatosnak mutatja be, sorra visszautasít minden ajánlatot. Amennyiben mégis részesül valamiben, mint például a *Ma* szerkesztőségének jobb helyiségbe költöztetésekor (uo. 582–583), akkor elhatárolja azokat saját

17 A *Ma* különböző matinéi és propaganda-előadásai sajtóvisszhangjának részletes feltárása szétfeszítené jelen írás kereteit, azonban röviden mégis érdemes ezekre kitérni. Például az újpesti matinéről egyelőre nem sikerült semmilyen utólagos beszámolót találnom. A vidéki előadások fogadtatásával kapcsolatban Svéd László (1974) cikkére utalnék, amely elég részletes sajtóanyagot dolgoz fel, azonban azok szűkszavúsága és sablonossága miatt gyakran hagyatkozik különböző önéletrajzokra – például Kahána Mózesére – forrásként.

Osvát Ernő a *Magyarország* 1919. április 12-i számában írt az egyik *Ma*-előadásról, ahol elhangoztak „nem közönséges szép” versek, de „nem közönséges nem szép” versek is. A kritika legjellegzetesebb mondata, amely gyakori toposza a mindenkor befutott művészek újítókkal kapcsolatos attitűdjének: „Egyelőre – nem találók szebb szavakat – fiatal költők, akik nem akarják tudni, hogy még sok mindent nem tudnak...”

18 A művészek és a munkások, különösképpen a (sokszor munkásszármazású) szocialista művészek önértelmezésével és helyzetével Walter Benjamin (1980 [1934]) is foglalkozik pl. „Az alkotó mint termelő” című írásában, de akár utalhatnánk a *Költő is munkás* című, Kassák által is lefordított Majakovszkij-versre (Kassák 1986: 226–227).

19 Legalábbis önéletrajzi narratívájában, utólag ezt így konstruálja meg.

személyétől. A költözést például Barta Sándor²⁰ nevéhez köti, akiről már korábban megjegyzi, hogy

mindenféle beadványokat szerkesztett, úgy látta, itt az ideje, hogy a csoport különféle kedvezményeket élvezzen. Helyet és tekintélyt kívánt a részünkre, de minden ilyen irányú kísérletezését, ha nem ment másképp, erőszakkal is elnyomtam. Megvolt az összeköttetésünk a tömeggel, úgy gondoltam, nem kötött pozícióra, hanem továbbra is mennél szabadabb munkaterületre van szükségünk (Kassák 1983/II: 510).

Az önéletírói narratívában tehát Kassák saját önmegtartóztatását, visszafogott viselkedését Barta ezzel ellentétes jellemzésével próbálja elérni, aki „olyan, mint a bulldog” (Kassák 1983/II: 555); ezzel azt is megmagyarázza, hogy miért jutottak bizonyos előnyökhöz, miközben fenntarthatja pozícióját, hogy még ezek ellen is tiltakozott.

Tehát – az *Egy ember élete* megjelenésekor, a 20-as években – Kassák is arra a belátásra jut, hogy művészi törekvéseinek Bartók, Kodály és Osvát elismerése sokkal többet jelent, hiszen az ezáltal szerzett szimbolikus tőkét hatékonyabban tudja használni a mezőn belüli – 20-as évekbeli – pozícióharcok során is.

Kassák pozícióját – akinek a forradalmi kötelesség, tehát az új intézményrendszer bizonyos hivatalos tekintéllyel rendelkező pozícióiban való helytállás, és a szimbolikus művészeti tőkéjének megőrzése és gyarapítása között kellett egyensúlyoznia – a művészeti mező strukturális adottságai által meghatározottnak is tekinthetjük, ahogy ezt fentebb kifejtettem, azonban értelmezhetjük különböző művészszerpek mentén. Becker (1982) a művészeti világokhoz való tartozás vagy épp tudatos elhatárolódás alapján határozza meg ezeket a szerepeket: míg az integrált művész ismeri és követi egy adott művészeti világ konvencióit, valamint kapcsolódik annak intézményrendszeréhez (Becker 1982: 228–233), a különc²¹ művész túlságosan korlátozónak érzi a konvenciókat, azokon túl szeretne lépni, valamint a hivatalos intézményrendszer elutasítása miatt saját intézmények létrehozására kényszerül (uo. 233–246).²²

Kassák a korabeli művészeti világokban mint különc művész (maverick) jellemzi magát, aki sose tartozott a hivatásos, integrált művészek köréhez, azonban a proletárdiktatúra kikiáltása után ez a szerepe és ezáltal a művészeti világhoz való viszonya is megkérdőjeleződött. Ennek egyik fontos mozzanata volt, amikor Kassák állítása

20 Barta Sándor (1897–1938): a Galilei Körben volt aktív, majd csatlakozott Kassákhoz, és a *Mában* publikált. Még a Kommün idején feleségül vette Újvári Erzsit, Kassák húgát. Később szakított Kassákkal, és a proletkult mozgalom hatása alá került. A Szovjetunióban koholt vádak alapján kivégezték (Hegedűs 1976).

21 Becker maverick-fogalmát Wessely Anna fordítása szerint használom (Wessely 2012: 72).

22 A fentiek mellett még létezhetnek naiv művészek, akik nem követik az integrált művészek szabályait, mert nem ismerik azokat, illetve népművészek, „folk artists” (Becker 1982: 246–258), akik a tevékenységüket egyszerűen a mindennapi élet részének tekintik, és nem művészetként gondolnak rá. E két művészszerpek áll a legtávolabb a művészeti világoktól, azonban ez nem gátolja meg a művészeti világokat attól, hogy később integrálja műveiket, ez történt például Henri Rousseau esetében (Bourdieu 2013: 266–270).

szerint Révai József arra utasította, hogy a *Mát* tegye a Tanácsköztársaság hivatalos művészeti lapjává.

Szerkesztőbizottság fogja szerkeszteni, de maga megmarad ennek a bizottságnak az élén.

– Sejtettem, hogy erre gondoltak, de én köszönettel lemondok a megtiszteltetésről. A lapot csak addig vagyok hajlandó szerkeszteni, amíg az a mi csoportunk kezében marad.

[...]

– Nem presszionálni akarom, de gondolja el, hogy ez nagyon szép megtiszteltetés a maga számára!

– Köszönöm, nem akarok hivatalos szerkesztő lenni. A lapot szüntessék meg, vagy vegyék el tőlem, ehhez megvan a módjuk, de szerkeszteni csak akkor fogom, ha meghagyják a mai keretei között (Kassák 1983/II: 520–521).

Ezzel a párbeszéddel is jelzi a szerző, hogy mennyire ragaszkodik a különc művész (Becker 1982: 233–246) szerepéhez, és az avantgárd művészet világában csakis ezen a szerepen keresztül tudja elképzelni a tevékenységeit. Emellett már itt is felfedezhetjük a művészi autonómiára való törekvés megjelenését, amely az önéletírásban egyre élesebb formában tér vissza.

Szintén fontos jelenet, amikor Kassákot megpróbálják egy újonnan alapított művészeti egyesület elnökének megválasztani, ezt azonban látványosan visszautasítja:

Nevemen szólítanak, fölkelek, oda megyek az emelvényre állított asztalhoz, hogy helyet foglaljak a vezetőség társaságában. [...] [A] dobogóra érek, s ahelyett, hogy leülnék a kijelölt helyre, a hallgatóság felé fordulok és azt mondom:

– Tisztelettel bejelentem, hogy a följajánlott szerepkört nem vállalom el és egyáltalában, a megalakult társaságnak nem kívánok tagja lenni (Kassák 1983/II: 540).

A Kassák által leírt gyűlés valóban megtörtént, és a szerző még a helyszínt is pontosan idézi fel: „A Mária Terézia téri iskola [a mai Fazekas Gimnázium] nagyterében” (Kassák 1983/II: 538). Ahogy a *Népszava* 1919. március 23-i száma írta: „A Szocialista Irodalmi, Művészeti és Tudományos Társaság vasárnap délelőtt ½ 11 órakor tartja alakuló közgyűlését a Pedagógiai Szeminárium helyiségében: VIII, Mária Terézia-téri iskola, III. emelet.” Az Alkotmány 1919. március 25-i száma hosszasan sorolja a Társaság tisztségviselőinek nevét,²³ de Kassák nem szerepel a listán.

23 „Ezután megválasztotta a közgyűlés a központi intézőbizottságot, amelynek tagjai lettek: dr. Kunfi Zsigmond, Révész Béla, Bíró Mihály, Bresztovszky Ede, dr. Gyetvai János, Szakasits Árpád, Kárpáti Aurél, Balassa Jenő, dr. Révész Mihály, Bálint Aladár, Osváth Ernő, Vágó József, Márffy Ödön, Kőhalmi Béla, dr. Rudas Zoltán. Az egyes szakosztályok intézőbizottságába megválasztottak: Bíró Lajos, Kárpáti Aurél, Bálint Aladár, Osváth Ernő, Várnai Dániel, Vanczák János és Csizmadia Sándor az irodalmi, Reinitz Béla, Kürti József, Vágó József, Gorgács Rózi, Lugosi Béla, Márffy Ödön, Kmetty János a művészeti és Ágoston Péter, dr. Lukács György, dr. Rudas Zoltán, dr. Bánóczi László, dr. Török Lajos, Hevesi Gyula, dr. Somogyi Mihály a tudományos szakosztály részéről.” *Alkotmány*, 1919. március 25., 9.

Az Est 1919. március 25-i száma csupán annyit jegyez meg: „Vágó beszéde után Bartha Lajos, Nagy Lajos, Kassák és mások szólaltak fel.”

Az önéletírói narratívában megjelenő harcos kiállásnak azonban nincs nyoma a korabeli sajtóban.²⁴ Kassák önéletírásában mégis egy igen drámai jelenetet mutat be, amit más források nem erősítenek meg, de elemzésem szempontjából sokkal inkább az a lényeges, hogy a szerző utólag miért kívánja ennyire kihangsúlyozni felszólalását.

Ez és az ehhez hasonló, meglehetősen teátrális visszautasítások is fontos szerepet játszhatnak a külön művész szerepének fenntartásában és erősítésében. Önéletírásában azért „idéző fel”, azaz konstruál utólagosan²⁵ ehhez hasonló jeleneteket, hogy elhatárolódjon minden hivatalos tekintéllyel való felruházástól, amely rontaná külön szerepét az avantgárd művészeti világában.

„A színház vészbírói”²⁶ – Kassák a színházi biztosságbán

Mindezzel együtt a külön szerep megnehezítette, hogy hatékonyan lássa el bizonyos hivatalos feladatait, például a színházi bizottság teendőiben való részvételt. A polgári színházak művészi világában a legkülönfélébb szereplők, a színészekől egészen a segédszemélyzetig az integrált művészek által elfogadott konvenciók alapján képzeltek el a művészeti termelés folyamatát és a közös munkát, az új rend elfogadásában pedig gyakran ellenérdekeltek voltak:

...bementem a Vígbe és a Magyarba, de alig hogy körülnéztem, láttam, itt nem énram, hanem egy jó, pénzügyekhez is értő organizátorra van szükség. Minek ide politikai biztos? A színészek kedvesek, de látszik rajtuk, hogy bizalmatlanul fogadnak, hiába szólok hozzájuk akármilyen hangon, ellenséget sejtene bennem... (Kassák 1983/II: 529).

Kassák tehát semmiképp sem mutatja magát jó szervezőnek, amely következhet a külön művészszeretéből is: az ilyen banális részletkérdéseket nem tartja neki való feladatnak. Kassák, az avantgárd író-szerkesztő politikai megbízatásból próbálja a színházak működését felügyelni, illetve az elvárásoknak megfelelően átalakítani, azonban, mivel nem jártas a polgári színház konvencióiban, erre képtelen: „Komplikált üzem, s ha voltak és vannak is ellentétek a tagok és az igazgató között, ebben az esetben mind a két fél egy harmadik erőttől való félelmében most összefog...” (Kassák 1983/II: 530.) Tehát a régi igazgatók helyett kinevezett ágensek egyszerűen nem képesek

24 A *Pesti Hírlap* 1919. március 25-i száma ehhez csupán annyit tesz hozzá, hogy a felszólalások után „oly értelmű javaslatot foglaltak [sic!] el, hogy bizottságot küldenek ki, amely revízió alá veszi az alapszabályokat és munkájáról legközelebb jelentést tesz a rendkívüli közgyűlésnek.”

25 A fenti újságcikkek, Kassák önéletírása, valamint a Kassákról szóló későbbi beszámolók alapján nem nehéz elképzelni, hogy valóban kifejezetten polemikus élel szólalt fel, azonban saját utólagos elbeszélésén kívül semmi arra utaló forrást nem találtam, ami igazolná, hogy be akarták volna választani a vezetőségbe, és ő ezt látványosan visszautasította volna.

26 Kéri Pált idézi Lukács 1987: 408.

megfelelő módon megszervezni az erőforrásokat és a művészeti világok szereplőinek együttműködését. Kassák szerint az új, forradalmi repertoár a legtriviálisabbnak tűnő apróságok, például a színésznők harisnya- és parfümszámlái miatt nem képes összeállni. A forradalmi darabok hiánya, valamint a munkásközönség elvárásai, amelyekkel Kassák is szembe találta magát Újpesten, itt nem kerülnek elő mint lehetséges okok.

A színházak átszervezését a mező struktúrájának átalakítására tett kísérletként is értelmezhetjük, amely során a hatalmi mező, illetve a színházi mező előbbivel jó kapcsolatot ápoló pólusa megkísérli a saját szempontjait dominánssá tenni, ami, amennyiben valóban sikerrel jár, a mezőszerű működés felszámolását vonta volna maga után. Reinitz Béla,²⁷ a színházi bizottság elnöke és a „kultúrügyek élére” (Kassák 1983/II: 547) állított Kunfi Zsigmond szociáldemokrata kultúrpolitikusok próbálják keresztülvinni akaratukat, azonban a régi színházigazgatókkal tárgyalva kiütközik a radikálisan eltérő habitusuk:

Kint a gyárakban, a párhelyiségekben, munkásösszejöveleteken sokkal könnyebb a rendező dolga. Olyan emberekkel kerül össze, akik nagyrészen az ő pártján vannak, egy iskolában, egy tananyagon nevelődtek föl, s ha nem is egy kultúrnívón állnak az előadóval, nem fordulnak felé eleve ellenségeskedő tekintettel (Kassák 1983/II: 547).

A mozgalmi tevékenységük révén egyszerűen más beszédmódokhoz és érvényesülési stratégiákhoz szokott ágensek emellett a pozícióharc látszatát is el akarják kerülni:

– Nem a gyűlölködésről, hanem a békés összedolgozásról van szó, uraim. A kultúra és a művészet ügyéről [...]

– Szeretném, ha mint barátoktól búcsúzhatnék el az uraktól. Kívánom, hogy mind a két fél találja meg a békés összedolgozás lehetőségét (Kassák 1983/II: 547).

Kassák ezeket a mondatokat Kunfi Zsigmondnak tulajdonítja, ezzel is jelezve, hogy a hatalmi mező ágensei, legalábbis amelyekkel Kassák szimpatizált, elismerték a művészeti mező önállóságának bizonyos fokát, és semmi esetre sem akarták azt a látszatot kelteni, hogy dilettánsok próbálnak tisztán politikai szempontok szerint beleszólni a kultúra és a művészet ügyébe. Legalábbis Kassák ilyen színben tünteti fel őket önéletírásában, ezt valamelyest árnyalja, hogy a tárgyalást nem jellemzi különösen sikeresnek.

„Légvár [...] vagy egyéb ilyen intézmény”²⁸ – Kassák viszonya a művészeti intézményekhez

A színházakkal és Kassák más tevékenységeivel kapcsolatos nehézségeket az intézményes hatások szempontjából is vizsgálhatjuk. Ahogy a szerző is írja, a színház egy

27 Reinitz Béla (1878–1943): zeneszerző, elsőként zenésíti meg Ady verseit, a *Népszava*, később a *Világ* zenekritikusa. A Kommün alatt a színházi bizottság mellett a háromtagú (Bartókból, Kodályból és Dohnányiból álló) zenei direktóriumot is ő szervezte (Kenyeres 1994).

28 Kassák 1983/II: 540.

komplikált üzem, amelynek belső dinamikái átláthatatlanok lehetnek egy újonnan érkezett szereplő számára, kiváltképp, ha bizalmatlansággal fogadják. Alapvetően minden művészeti tevékenységnek szüksége van valamilyen intézményrendszerre, hogy művészetként legyen elismerve (Dickie 1971; 1984). Emellett a művészet létrehozásában nemcsak az egyes alkotók, hanem az intézményi szereplők is nagyon fontos szerepet játszanak (DiMaggio és Sternberg 1985). Kassák a Tanácsköztársaság művészeti intézményrendszerével kapcsolatban egyrészt a saját hivatalnoki szerepének kényelmetlenségéről ír, illetve az intézmények diszfunkcióiról, az állandó káoszról, amely ellehetetleníti a munkát. Az önéletírás ezzel kapcsolatos részei gyakran komikus epizódokként jelennek meg, mint például a semmiből feltűnő segédtitkár, aki nem is dolgozik a hivatalban, csupán fontoskodásával próbál magának ott pozíciót szerezni (Kassák 1983/II: 572–573). Az Írói Direktóriummal kapcsolatban, ahol Kassák sok általa tisztelt íróval (például Osváttal és Babitscsal) dolgozhatott együtt és lehetett hatással a Kommün irodalmi ügyeire, idéz fel egy szintén kissé komikusnak ható szavazási rendszert:

Egyre bizalmatlanabbak és ingerlékenyebbek lettünk egymással szemben. A szavazás már úgy történt, hogy kalapot tettünk le a szoba közepére, körüljártuk, egy-egy kis papírral dobunk bele [...] Osvát az asztalnál ült, s a pápaszemén át nagyon komolyan figyelte a furcsa körmenetet [...] Elképzelhető a fönséges jelenet, amint Schöpfung Aladár a szűrös bajuszával, Babits Mihály melankolikusán, kicsit előrebillent fejjel, Osvát Ernő papi méltóságában és még nyolcan, tízen így körbe, körbe jártunk a meggyalázott kalap körül (Kassák 1983/II: 562).

Az önéletírás intézményekkel foglalkozó részeiben az ironikus távolságtartást értelmezhetjük Kassák művész-szerepének sajátosságaként: a különc művész, aki a művészeti világ egyes konvencióin (vagy épp azok összeomlásán) csak nevetni tud.

A fentiekén túl megjelenik még egy művészeti intézmény Kassák írásában, azonban ez határozottan más színben tűnik fel. „A MA kéthetenként jelent meg, 32 oldalon. Egyetlen jó papíron nyomott, gondosan tipografizált lap volt a diktatúrában. És az egyetlen kiadóhivatal, amely a hónap végén aktív eredménnyel számolt be...”²⁹ (Kassák 1983/II: 583.) Kassák számára a legfontosabb és leginkább komolyan vett művészeti intézmény az általa szerkesztett lap volt, amelynek változatlan formában történő szerkesztése és kiadása mellett mindvégig kiállt. Ezen a folyóiraton keresztül tudta biztosítani saját magának és a hozzá kapcsolódó alkotóknak a művészeti mezőben önálló pólusként való megjelenést, így a mezőn belüli pozícióharc szempontjából is elengedhetetlen volt számára a lapszerkesztői státusz.

29 A jó papír iránti igény egyébként Kassák önéletrajzában többször is feltűnik, és a túlságosan hosszú haj is értelmezhető a különc művész szerepének egyik attribútumaként: „Nem tudok ócska hulladékpapírra firkálni. Mint ahogyan nem tudtam volna rossz színű, vacak pakolópapirosra rajzolni [...] A tiszta papírt úgy szeretem, mint a tiszta tányért és a tiszta poharat”; „Jó papír, már előre örülök annak, hogy erre a finom anyagra nyomtatva, egyszer majd kezembe vehetem a könyvemet” (Kassák 1983/II: 123, 354).

Minden más, a kulturális termelési mezőben működő intézmény diszfunkcióinak kidomborítása és a különböző komikus epizódok felidézése az utólag megkonstruált önéletírói narratívában egyfajta intézményépítési, illetve szimbolikustöke-felhalmozási stratégiaként is értelmezhető.

„Van-e, ki e nevet ismeri?”³⁰ – a Mácza-ügy³¹

A mezőn belüli pozícióharcot és Kassák ehhez való viszonyát a Mácza-ügy és következményei vizsgálatával tudjuk igazán megérteni, ami a politikai mező ágenseivel való konfrontációk elbeszélésének bevezetője, ebből bomlik ki később a Kun Béla „művészfelfogása” elleni igen jelentős narratívája. Mácza János már a színházi ügyek kapcsán feltűnik a szövegben: „Mácztát a Belvárosi Színházhoz osztották be, s most kétségbeesetten szaladgál hozzám a panaszaival [...] Akármerre lép, akármivel próbálkozik, állandóan mintha falba ütközne. De ambíciók éltek benne, szerette volna elejét venni ezeknek a kijátszásoknak” (Kassák 1983/II: 530). Feltehetően a fent említett ambíció miatt is kerülhetett Kéri Pál³² újságíró célkeresztjébe, aki rajta keresztül támadta a Kommün teljes kultúrpolitikáját, sőt Kassák szerint egyenesen a tanácskormány kommunista szárnyát. A vita során cikkek jelentek meg az *Emberben*, a Népszavában és a *Vörös Újságban*, végül akkorára duzzadt a botrány, hogy Kun Bélának is hozzá kellett szólnia, hisz a támadás részben a párt belső köréhez tartozó Lukács Györgyöt is érintette.³³ Kun állásfoglalása a kérdésben „alaposan megrontotta” (uo. 594) Kassákék helyzetét, ezért úgy döntött nyíltan szembefordul a hatalmi mező legdominánsabb alakjával „a művészet nevében”, vagy még inkább a művészeti mező nevében.

„Kedves Kun elvtárs!”³⁴ – A levél és annak következményei

Az *Egy ember élete* nem tartalmazza Kassák Kun Bélához írt levelének teljes szövegét, csupán a keletkezéstörténetet és a publikálás következményeit, azonban úgy gondolom, érdemes magát a szöveget is közelebbről elemezni, hisz ezen keresztül tárható fel igazán Kassák művészszeropéről és mezőn belüli pozíciójáról való korabeli gondolkodása, amely az önéletírás utólagos narratívájában is markánsan megjelenik, illetve

30 Kéri Pált idézi Lukács 1987: 408.

31 Mácza János (1893–1974): esztéta, író, már *A Tettben* és később a *Mában* is publikált, a ’20-as évek első felében a Szovjetunióba emigrált (Kenyeres 1994). Kassák önéletírása korábbi szakaszában így jellemzi: „...nagyon sovány, hosszú hajú és különféle szagoktól illatozó patikus. Színi kritikákat írt, titokban rendezőnek készült, és szorgalmasan tanult oroszul” (Kassák 1983/II: 350–351).

32 Kéri Pál (1882–1961): újságíró, *Az Est* politikai riportere, később Károlyi Mihály bizalmasai közé tartozik (Kenyeres 1994).

33 A Mácza-ügyhöz hozzászóló cikkek, jegyzőkönyvek, és egyéb releváns dokumentumok egy részét tartalmazza Lukács (1987): 105–106, 406–446. A *Mában* is jelentek meg ezzel kapcsolatban cikkek, azonban a szerkesztők ezeket nem válogatták be a Lukács-kötetbe, megtalálhatók: Kassák (1971 [1919]): 141–142, 146–148, 178.

34 Kassák 1971 [1919]: 146.

bizonyos értelemben érvelhetünk amellett, hogy maga az önéletírás ezen narratívája visszamenőlegesen próbálja igazolni az 1919 nyarán született nyílt levél tartalmát és a szerző korabeli intencióit. Az önéletírás narratívája a hatalommal és a hivatalos tekintélyekkel konfrontálódó művész képét rajzolja meg, aki a forradalmi kötelesség teljesítése és saját művészi küldetésének megélését próbálja összeegyeztetni. Ez pedig végül a nyílt levélben kulminálódik, amely radikális politikai gesztusként értelmezhető, emellett pedig az avantgárd gyakorlata szerint a művészi tevékenységhez szorosan kapcsolódó, ars poetica jellegű manifesztum funkcióját is betölti: „Valaki megjegyezte, hogy az ilyesmi ma törvényellenes akciónak számít. [...] Igaz, de nem szabad, hogy erre most tekintettel legyünk. Hallgatásunkkal magunk bélyegeznénk meg a sorsunkat” (Kassák 1983/II: 594).

A levelet³⁵ Kassák Kun Béla reálpolitikai tudásának elismerésével indítja, tehát mint a hatalmi mező (általa is elfogadott) domináns ágenseként szólítja meg, majd a narratívában egy kettős folyamatot figyelhetünk meg, amely során Kassák a művészeti mezőben szerzett szimbolikus tőkéjét a politikai/mozgalmi tőkéjével kiegészítve próbál magának, illetve ezáltal a mező általa képviselt ágenseinek szabadabb mozgásteret, nagyobb autonómiát kiharcolni a hatalmi mezővel szemben. Ehhez először kiemeli, hogy az általa szerkesztett *A Tett* és később a *Ma* segítségével „már szóban és írásban a kommunizmusért agitáltunk Magyarországon”, amikor Kun „még az orosz testvérek harcában dolgozta fel erejét” (Kassák 1971 [1919]: 146). Ezután a levél talán legfontosabb bekezdése következik, amelyben Kassák lényegében teljes függetlenséget követel a művészeti mezőnek. Bourdieu a francia művészeti mező vizsgálatakor figyelte meg, hogy „az értelmiségi mint olyan akkor jön létre, amikor beavatkozik a politikai mezőbe az önállóság nevében, illetve a kulturális termelési mező sajátos értékeinek nevében, amely ekkor már magas függetlenségi fokot vívott ki magának a hatalommal szemben” (Bourdieu 2013: 150). Ha ebből a szempontból olvassuk a levelet, elmondható, hogy Kassák számára a Tanácsköztársaság művészeti mezőben belül ez jelentette az autonóm értelmiségi szerepre való bejelentkezés pontját, amelyet ő a saját művészi, esztétikai elveiből vezetett le: „...minden párt-politikán, nemzeti és faji ideológián túl a soha be nem érhető végcél felé indítottuk el harcunkat az emberért, akiben a világ képe él” (Kassák 1971 [1919]: 146). A levél kettős, művészi/szimbolikus tőkére és a politikai/mozgalmi tőkére való hivatkozásának stratégiáját nagyban meghatározza Kassák kettős habitusa, a munkásmozgalom autodidakta művésze, illetve a saját jogán autonóm értelmiségi, aki a mozgalom fősodrától eltávolodott, valamint a mező struktúrája, amelyben egyszerre volt jelen alkotóként, szerkesztőként és az intézményrendszer részeként.

35 A „Levél Kun Bélához a művészet nevében” című írásból származó részleteket az Akadémiai Kiadó által megjelentetett reprint kiadás 1919-es kötetéből idézem (Kassák 1971 [1919]), az abban feltüntetett oldalszámokkal. Online az Österreichische Nationalbibliothek oldalán elérhető: <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=maa&datum=1919&pos=145&size=45> (letöltve: 2024. március 15.).

Emellett a levélben a művészeti mezőn belüli korlátozott termelési almező egyik sajátosságát, a közönség elvárásaitól (vagyis a piaci igényektől) való elszakadást, azok figyelmen kívül hagyását is megpróbálja védelmébe venni.

De vajjon, hogy ez az írás Guilbeaux, Goll, Brezina és a „Ma” íróinak műveivel együtt minden kiegyezést félredobva életigazságából, világszemléletéből és megnyilatkozási formájából nem ad le 50 %-nyit a proletárság fejletlen kulturigényéhez, vajjon valóban a burzsoa dekadencia kinövésének a jele-e? Mi nem hisszük (Kassák 1971 [1919]: 147).

Ellentétben a nagytermelés almezejével, ahol általában „egy már létező igényt, egy már létező formában” (Bourdieu 2013: 162) akarnak kielégíteni, a korlátozott, lényegében maguknak a termelőknek termelő almezőben a tágabb közönség igényei háttérbe szorulnak, még ha teljesen nem is iktathatók ki. Felidézhetjük Kassák önéletírásának újpesti előadásról szóló részeit, ahol szintén az új művészet esztétikai kihívásai és a közönség igényei kerülnek szembe. Kassák számára ez művészetfelfogása miatt is különösen bonyolult kérdés lehetett, hisz a *l'art pour l'art* elutasítása, az aktivista művészet mégiscsak feltételezett valamilyen szélesebb társadalmi elismerést, beágyazottságot.

A kommunista elkötelezettségű avantgárd alkotók neveit felvonultató enumeráció, amelyet a kissé talán ironikusan ható „bizonyára ismeri Ön” fordulat előz meg (Kassák 1971 [1919]: 147), integráns része Kassák mezőn belüli pozíciószerző, illetve ebben az esetben inkább defenzív stratégiájának. Láthatjuk, hogy Kassák miként próbálja a saját pozícióját hozzákapcsolni a politikai mező által vélhetőleg jobban elismert, mindeközben a művészeti mezőben szintén magas elismeréssel bíró ágensekhez; a nemzetközi horizont megjelenése az avantgárd művészet sajátosságával, illetve a politikai mező internacionalista orientáltságával is magyarázható. A levél végén újra megjelenik az autonómiatörekvés:

Önt mint politikust a legnagyobbak közül valónak tisztetem, de engedje meg, hogy kétségeim legyenek művészeti felkészültsége iránt. Ezen a ponton mi, akiknek politikai nézeteink, helyesebben világszemléletünk a proletáriátus felszabadításának szempontjából semmi féle váddal nem illethetők és mégis csak minden életünkkel művészek vagyunk, mesterségünk fölött a kritikára tehát elsősorban vagyunk hivatottak (Kassák 1971 [1919]: 148).

Ennek a dokumentumnak a tükrében olvasva az önéletírást, kirajzolódik egy, a művészeti mező függetlensége melletti és minden direkt hatalmi befolyást elutasító narratíva, amelyet leginkább az életét elbeszélő és ezáltal azt mint művészi életutat megformáló Kassák és a mező többi ágense közti viszonyban figyelhetünk meg. A korábban felidézett színházi bizottság és az ott feltűnő szereplők pozitív színben jelennek meg – különösen Kunfi Zsigmond, aki annak ellenére, hogy a hatalmi mező ágense, elismeri a kulturális termelés sajátosságait, de akinek „kulturáltságával Szabó

Ervin³⁶ mellé kellett volna állnia” (Kassák 1983/II: 546). Ezzel szemben a művészeti mezőbe betolakodó Pogány József³⁷ népbiztos háromfelvonásos *Napóleon*-drámájával kapcsolatban lesújtó véleményé van: „Határtalan szemérmertlenség, hogy valaki vezető pozícióban lévő személyiség dilettáns színpadi tákolmánnyal lépjen a nyilvánosság elé...” (Kassák 1983/II: 584). Itt is láthatjuk, hogy Kassák – mint a művészeti mező avantgárd pólusának vezető alakja – hogy örködik a mező autonómiája felett, illetve hogy ezt a forradalomban vezető szerepet vállalók (akárcsak ő) felelősségtudatával is összekapcsolja.

Kassák önéletrajzában külön kiemeli, hogy saját drámáit nem engedte bemutatni, ameddig kivételezett pozícióban volt: „A diktatúra alatt megtörténhetett volna, de nem engedtem előadni [...] Nem akartam Pogány József hibájába esni” (Kassák 1983/II: 669). Ezt a megfontolást tovább árnyalja, ha csak illusztrációként idézünk a korabeli kritikából, amely a *Nyugat*-ban, a magyarországi klasszikus irodalmi modernség lapjában jelent meg, ezért feltételezhetjük, hogy Kassák is olvasta ezt a kritikát, és számára is irányadó lehetett, amikor Fenyő Miksa³⁸ „bizonytalan kézzel összetákol”³⁹ (Fenyő 1919: 774) cselekményről írt, sőt kijelentette, hogy „Pogány József nem költő. Legfeljebb valaki, aki nagyon messziről és nagyon irigykedve néz azokra a tájakra, hol az igazi költők járnak” (Fenyő 1919: 775). A politikai mezőn belüli domináns pozíció tehát elég volt arra Pogánynak, hogy bemutathassa művét, azonban ahhoz, hogy azt valódi művészetként, őt pedig valódi művészként ismerjék el, szükség lett volna a művészeti világ fontos szereplőinek, például a kritikusoknak a megerősítése. Ebből a szempontból viszont hátrányként jelent meg a politikai hátszél, amelyet Fenyő a kritika többi részéhez képest erősen eufemizáló utolsó bekezdésben jelez: „A régi rendszer alatt megeshetett, bizonyynyal [sic!] meg is esett, hogy egy drámai munka, melyben értékek voltak, nem került előadásra. Hevertették, elutasították. Talán épen erénye miatt. Pogány darabját annak idején nem az erényei miatt utasították vissza” (Fenyő 1919: 776). Kassák ezt minden bizonnyal felismerte, és nemcsak a forradalmi felelősségtudat, hanem a művészeti mezőn belüli saját pozíciójának és a felhalmozott tőkéjének megóvása érdekében is tartózkodott a helyzet kihasználástól: „Ha a darabok jók lennének, akkor is rajtam maradt volna, hogy önző és stréber voltam” (Kassák 1983/II: 669).

36 Szabó Ervin Kassák mozgalmi habitualizációjának fontos szereplője volt, ezért is annyire jelentős ez az összehasonlítás (Standeisky 2007: 264–267).

37 Pogány József (1886–1939): újságíró, a Károlyi-kormány alatt a Katonatanács elnöke, a Komün alatt hadügyi, külügyi, majd közoktatásügyi népbiztos. A Tanácsköztársaság bukás után Bécsbe, majd a Szovjetunióba emigrál, ahol koholt vádak alapján kivégezik (Kenyeres 1994).

38 Fenyő Miksa (1877–1972): esszéíró, kritikus, a *Nyugat* egyik alapítója (ld. Kenyeres 1994).

39 Nyilván hiba lenne túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítani egy ilyen kis részletnek, illetve akármilyen ok-okozatiság feltételezése túlzó lenne, de mégis figyelemre méltó, hogy Kassák évekkel később írt önéletrajzában a tákolmány szó visszaköszön Fenyő Miksa korabeli kritikájából, ami jelzi, Kassáknak mennyire fontos lehetett a *Nyugat* véleménye.

A Kun Bélához intézett levél rövid távon nem bizonyult sikeresnek, a *Mát* betiltották, azonban Kassák kiemeli, hogy voltak támogatóik is: „...üdvözetét küldte az Ifjómunkások Országos Kongresszusa, és nyilvánosan elítélte Kun ellenünk intézett támadását. Jólesett az ifjúság bátor szolidaritása” (Kassák 1983/II: 595). Kassák külfönc, avantgárd művészszerepének megerősítésében vagy épp a szimbolikus tökefelhalmozásban az események ilyen fordulata a hatalom önkénye és a fiatalság szolidaritása miatt akár pozitívan is értelmezhető. A szövegben Kassák még egyszer visszatér a Kunnal való konfliktusra. Már a Kommün bukása után a börtönben közli vele egyik rabtársa: „Tudja-e, Kassák elvtárs, hogy az öreg [Kun Béla] le akarta magát fogatni [...] De én már régen ismerem az elvtársat, és tudom, hogy milyen ember, hát szoltam erről a [Cserny] Jóskának.⁴⁰ Kihagytuk a listából, mert minket nem lehetett úgy egrecírozni, mint a rendőrökutyákat!” (uo. 644.) Tehát még egyszer visszatér a hatalomnak kellemetlen művész képe, amelyet Kassák önéletírásában előszeretettel használ a mezőn belüli pozíciójának kijelölésére.

„Éppúgy utált engem, mint én őt”⁴¹ – Kassák egyéb konfliktusai

Kassák a Mácza-ügy, illetve az ebből kialakuló Kunnal vállalt konfliktus mellett több kisebb összeütközést is bemutat, amelyek szintén valamilyen hatalmi tényezővel vagy legalábbis az adott mező domináns szereplőjével zajlottak le. Kronológiai sorrendben az első a plakátcenzorként Bíró Mihállyal vállalt konfliktus. Bíró Kassák mint a vörös ember alkotóját, a szociáldemokrata párt kvázihivatalos plakátrajzolóját mutatja be (Kassák 1983/II: 516–517). Cenzorként nem engedélyezi⁴² egyik plakátját, azonban Bíró ezt nem fogadja el: „Van annyi szuverenitásom a mozgalomban, hogy olyan plakátot csinálhatok, ami szerintem jó, és a forradalom céljának megfelel” (uo. 516). A konfliktusba végül Bíró bátyja is beszáll, aki „legalábbis annyira felelős személy a forradalomban” (uo. 517), mint Kassák. A szerző végül alulmarad, másnap áthelyezik. Ennek a rövid történetnek a fejezet elején a befogadó nem feltétlenül tulajdonít nagyobb jelentőséget, azonban az önéletírás későbbi konfliktusnarratívái alapján ezt is beilleszthetjük a kassáki művészszerp-felfogásba, amelyre jellemző, hogy Kassák a művészeti világ hajthatatlan különceként jelenik meg, aki minden hivatalos tekintély számára tüske a köröm alatt. A szerző még akkor is ebben a keretben mutatja be a konfliktust, amikor annak kezdetén még ő maga a hatalom képviselője, és csak később szembesül egy nála is hatalmasabb tényezővel, Bíró bátyjával. Az önéletrajzi

40 Cserny József (1892–1919): hírhedt különítményparancsok (ld. Konok 2010: 76–80).

41 Lukács 1987: 407.

42 Kassák nem írja le, hogy pontosan miért nem engedélyezte a plakátot, mindössze annyit jegyez meg, hogy kétes tendenciájú és nem is feltétlenül művészi szempontból kifogásolható: „Ebben a pillanatban nem művészi értékelésről, hanem az általános helyzet szempontjairól van szó. Ha ez a plakát kikerül az utcára, ezren és tízezren elolvassák a szövegét, és valamennyien joggal megkérdőzik a szomszédaiktól, miért jött ki ez az írás a falakra, és tulajdonképpen kinek mi célja van vele?” (Kassák 1983/II: 516.)

narratívában tehát így képződik meg Kassák művészi tisztaságról alkotott elvei vs. a hatalom és a politikai kapcsolatok összeütközésének egy újabb epizódja.

Ez a hozzáállás, az „eszközök tisztaság[a] és a helyes célok” (Kassák 1983/II: 498) iránti – az érdeknélküliség mentén megfogalmazott – elkötelezettség, a mezőn belüli szimbolikus tökefelhalmozás effektív stratégiája, amelyet egyrészt a korabeli írásaira, például a Kun Bélához írt levélre való utalással, másrészt maga az önéletrajzi szöveg narratívája segítségével hajt végre Kassák.

Emellett Lukács Györggyel is konfliktusba került, akivel életükben talán egyetlenegyszer, pont Mácza-ügy kapcsán álltak legalább pillanatnyilag azonos állásponton. Angyalosi Gergely (1987) tanulmányában főként a művészeti és világnézeti különbségeikkel magyarázza Kassák és Lukács kölcsönös antipátiáját és szembenállását, illetve megjegyzi, hogy „a nagy konfrontáció a Tanácsköztársaság idején történt. Aligha túlzás azt állítani, hogy Kassák és Lukács viszonyát halálukig ez a néhány hónap szabta meg” (Angyalosi 1987: 464). Mielőtt a nagy konfrontációt leíró részeket elemezném, érdemes néhány, Lukácsra, a „heidelbergi filozopter[re]” (Kassák 1983/II: 592) vonatkozó megállapítást idézni Kassáktól. Habár Angyalosi (1987: 462) „nyilvánvalóan leegyszerűsítő” érvnek tartja a két szereplő közti társadalmi távolságot felvetni a konfliktus forrásaként, mégis figyelemre méltó, amikor Kassák a következőképpen jellemzi Lukácsot: „...a gazdag bankigazgató fia most büntudattal él a világon, úgy érezte, felelősséggel tartozik burzsoá múltjáért, minden pillanatban készen mutatkozik, hogy fölláldozza magát a harc oltárán” (Kassák 1983/II: 592). Fontos látnunk, hogy Lukács és Kassák politikai affinitása ellenére itt súlyos konfliktus bontakozik ki közöttük. Kassák utólag ezt úgy beszéli el, hogy Lukács mint politikus (azaz a hatalmi mező ágense) próbálja rávenni a bevonulásra, amit ő visszautasít.

„– Nemcsak a katonák, hanem mi is a forradalom frontján teljesítünk szolgálatot. Gondolja meg, Lukács elvtárs, ha elhagyjuk ezt a helyet, itt máról holnapra minden összezavarodik [...] És mi keresnivalónk van nekünk a harctéren? [...]

Hiába kértem tőle bocsánatot az őszinteségemért, ő, a száraz filozófus elvesztette halvérű nyugalmát, és magából kikelten toporzékolt:

– Ki kell mennie a harctérre, ez a határozat!

– Mondtam, hogy nem megyek! [...] mert ezt a belső front elárulásának tartanám [...] Lukács izgalomában revolvert rántott elő a zsebéből, és az asztalra csapta...” (Kassák: 1983/II: 598–599.)

Az, hogy valóban így, ebben a formában megtörtént-e a párbeszéd közöttük, az elemzés szempontjából nem különösebben releváns, ahogy az se, hogy Lukács később tagadta, hogy Kassákot is a frontra akarta volna küldeni (Angyalosi 1987: 466). Sokkal inkább fontos az önéletrajzi mozzanatban megjelenő elhatárolódás a fanatikus Lukáctól, illetve a művészeti tevékenység iránti makacs elköteleződés, amely a hadihelyzet állásától függetlenül a szerző helyét a művészet frontján jelöli ki. Kassák számára ez egy újabb alkalom a művészeti tevékenység autonómiája ellen fellépő hatalom és a független művész szembenállásának illusztrálására.

Annak ellenére, hogy írásomban Kassák Lajosnak a Tanácsköztársaság művészeti mezőjében utólagosan megkonstruált pozícióját vizsgálom, fontosnak tartom az önéletírásnak azokat a szakaszait is elemezni, amelyek a bukás utáni radikálisan megváltozott helyzethez való alkalmazkodás és az útkeresés folyamatát írják le. Míg a Kommün alatti eseményekkel kapcsolatos narratívákból azt olvashatjuk ki, hogy Kassák kényesen ügyelt arra, hogy helyzetével ne éljen vissza, a proletárdiktatúra bukása után a saját és főként felesége, Simon Jolán⁴⁴ művészeti mezőn belüli kapcsolatainak felhasználásáról ír. Kassák a letartóztatásáról úgy ír, mint amit sztoikus beletörődéssel fogadott.⁴⁵ A Kommün más résztvevőinek hirtelen pálfordulását, meghunyászkodását visszatetszőnek tartotta, míg mások ha nem is hőiesen, de kitartottak elveik mellett – természetesen ő is, legalábbis önéletrajzi narratívájában ezt utólag így konstruálta meg (Kassák 1983/II: 432–674).

Az őt egyik börtönből a másikba kísérő katonákkal kapcsolatban jelenik meg, hogy Kassák az írói pozíciójának köszönheti, hogy emberségesen bánnak vele, sőt akár tisztelettel, például amikor a feleségét nagyságos asszonynak szólítják: „Mégiscsak van abban valami szép és nagyszerű, hogy írok, s hogy ezek a fiatal emberek ismerik a munkáimat. Valószínűleg az újságokba és könyvekbe nyomtatott szavaim azok, amik ennyire közel hozták őket hozzám” (Kassák 1983/II: 640). Az önéletírás több részének elemzésekor kitértem rá, hogy Kassák a szöveg segítségével is írói pozícióját, valamint művészszerrepének elfogadását célozza, amely itt már abban nyilvánul meg, hogy Kassák Lajosnak, az írónak, még az ellenforradalom katonái közt is akadnak olvasói, tisztelői.

Simon Jolán pedig a színházi világban szerzett kapcsolatai révén tudta előnyökhöz juttatni Kassákot, ami például egy jegyzőkönyv felvétele során mutatkozott meg: „A fiatal ügyész kezemre járt a jegyzőkönyv megfogalmazásánál, és a végére odaírta: »Meg kívánom jegyezni, hogy futurista író vagyok«” (Kassák 1983/II: 661). Ezzel kibújhatott a kommunista író megbélyegző címkéje alól, legalábbis önéletírásának ezen a pontján azt sugallja, hogy akár egy ilyen kiskaput is érdemes volt megpróbálni a szabadulás érdekében. Az ilyen, hatalmi szempontból esetleg elhanyagolható különbségek, mint például, hogy Kassák futurista, dadaista, aktivista vagy bármilyen más izmushoz kötődő szerzőként aposztrofálja magát egy jegyzőkönyvben, a művészeti mező működésének lényegére világítanak rá, ahol „létezni annyit jelent, mint különbözni” (Bourdieu 2013: 179), legyen szó akármilyen, elsőre aprónak tűnő distinkcióról; ezek jelölik ki az adott szerző helyét a struktúrában.

43 Kassák 1983/II: 622.

44 Simon Jolán (1885–1938): többnyire Kassák feleségeként szoktak rá hivatkozni, holott neki is voltak művészi aspirációi, illetve bizonyos sikerei, elsősorban színésznőként. Nagyon fontos szerepe volt a magyarországi avantgárd versszavalás kialakításában, továbbá Kassák minden művészeti törekvésének támogatásában, szervezésében. 1938-ban öngyilkosságot követett el (Földes 2018).

45 „Szó nélkül fölöltöztem, odaléptem a katonák elé, és megindultunk. Különös eltompultsággal lépegettem. Semmi nagy dolgot nem láttam abban, hogy elfogtak, s most maguk előtt hajtanak a katonák” (Kassák 1983/II: 626).

Konklúzió

Kassák önéletírásában a mezőn belüli pozícióját a hatalmi mező bizonyos szereplőhöz és azok művészeti mezőhöz való hozzáállásán keresztül írja le, mindeközben hangsúlyozva saját függetlenségét. Ezzel kapcsolatban azt érdemes figyelembe venni, hogy a politikai kapcsolatok révén szerezhető előnyök és minden más hivatalos kinevezés visszautasítása, a Kommün hivatalos művészeti lapjának címéről való lemondás értelmezhető a mezőn belüli pozícióharc eszközeként. Kassák tudja, hogy a szimbolikus művészeti tőkét és ezáltal pozícióját csak akkor tudja megőrizni hosszú távon, ha minden előbb felsorolt rövid távú előnyről lemond. Maga az önéletírás gyakorlata is, amelyben ezt a szándékát rögzíti, és más művészek magatartásával szembeállítja, a mezőn belüli érdekérvényesülés eszközeként jelenik meg, amely épp azért tekinthető sikeresnek, mivel a pozícióharcban való részvételnek még a látszatát is kerülni tudja. A hatalmi mező ágenseivel való konfrontáció, mint a Levél Kun Bélának a művészet nevében esetében is láthatjuk, hogy a művészeti mező függetlenségéért való kiállás, egyben a mezőn belül elfoglalt pozíciójának a kijelölése is, hisz csak a domináns ágens képes hitelesen a Művészet nevében megszólalni. Kassák a Kun Bélával, Révai Józseffel, Lukács Györggyel és Bíró Mihállyal történő konfliktusának megjelenítése során minden esetben az autonóm művészet mellett tör lándzsát. Ezt a hozzáállást kéri számon a körébe tartozó művészek, például Mácza Jánoson és Barta Sándoron is. Az önéletírói narratíva fent felsorolt negatív szereplői között egy fontos tekintetben van átfedés: a regény megjelenéskor mindannyian emigrációban voltak.⁴⁶

Elemzésem szempontjából az a legfontosabb, hogy a mező struktúrájának adottságai, valamint a szerző habitusa (és e két tényezőnek a kölcsönhatása) hogyan jelöli ki ezt az érdekérvényesítési stratégiát, és a szerző ezt hogyan képes a saját művészeti felfogásából immanensen következőként megjeleníteni. A bukás után, azaz miután Kassák hirtelen újra nagyon messze kerül a hatalmi mező domináns pólusától, a művészi mezőben szerzett kapcsolatok kihasználása nyíltan jelenik meg, de mivel ez nem hatalmi pozícióból, illetve nem a mezőn belüli előnyökért történik, így már nem veszélyezteti Kassák szimbolikus tőkét, illetve a különc avantgárd művész szerepet.

Ennek megjelenítésére az önéletírás technikája mint az életút aktív formálásának eszköze, a szerző és a befogadó közötti interakcióban létrejövő (Gács 2020; de Man 1997 [1979]) narratíva van segítségére, tehát a jól sikerült önéletrajz igazolja a mezőn belüli helyezkedés stratégiáját. Ezzel kapcsolatban fontos figyelembe venni, hogy „e [személyes] források előállítása során a cselekvő szerző egyrészt saját tapasztalatait átszűrve írja le a »valóságot«, másrészt újrateremti, formálja vagy reprezentálja identitását” (Sipos 2022: 15).

⁴⁶ Persze nem állítható, hogy pusztán ez az összefüggés határozta volna meg e szereplők Kassák általi utólagos megítélését, hisz például az önéletrajzban túlnyomórészt jó színben feltüntetett Kunfi Zsigmond szintén emigrációban tartózkodott a mű megjelenésekor.

Hivatkozott irodalom

- Aczél Géza (1999): *Kassák Lajos*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Andrási Gábor (2010) (szerk.): *Fejünkéből töröljük ki a regulákat. Kassák Lajos az író, képzőművész, szerkesztő*. Budapest: PIM Kassák Lajos Alapítvány.
- Angyalosi Gergely (1987): Kassák Lajos és Lukács György viszonya. *Irodalomtörténeti Közlemények* 91–92(4): 462–471. Interneten: https://epa.oszk.hu/00000/00001/00351/pdf/itk00001_1987-1988_04_462-471.pdf (letöltve: 2025. május 27.).
- Balázs Eszter (2009): *Az intellektualitás vezérei. Viták az irodalmi autonómiáról a Nyugatban és a Nyugatról: 1908–1914*. Budapest: Napvilág.
- Balázs Eszter (2013): Baloldaliság és munkásszubbkultúra Kassák *Egy ember élete* című önéletrajzában az első világháborúig. A „Gyermekekortól” a „Kifejlődésig”. *Múltunk* 58(2): 83–105.
- Balázs Eszter (2018): Művész és/vagy értelmiségi? Avantgárd szerepfelfogások Magyarországon (1915–1919). In *Homoklapátolás nemesércért. A 70 éves Standeisky Éva tiszteletére*. Balázs Eszter, Koltai Gábor és Takács Róbert (szerk.). Budapest: Napvilág, 26–40.
- Becker, Howard S. (1982): *Art Worlds*. Berkeley: University of California Press.
- Bene Márton és Sükösd Miklós (2020): „A többiek is próbáltak híradót csinálni, de nem tudtak.” Filmhíradók a koalíciós korszak médiamezőjében Magyarországon, 1945–1948. *Politikatudományi Szemle* 29(3): 75–104.
- Benjamin, Walter (1980 [1934]): Az alkotó mint termelő. In uő: *Angelus Novus*. Radnóti Sándor (szerk.). Budapest: Magyar Helikon, 747–778.
- Bori Imre és Körner Éva (1967): *Kassák irodalma és festészete*. Budapest: Magvető.
- Bourdieu, Pierre (1985): Effet de champ et effet de corps. *Actes de la recherche en sciences sociales* 59. Septembre, 73. DOI: <https://doi.org/10.3406/arss.1985.2272>
- Bourdieu, Pierre (2002): A kulturális alkotások tudományos vizsgálata érdekében. In uő: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág, 49–84.
- Bourdieu, Pierre (2013): *A művészet szabályai*. Budapest: Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola.
- Danto, Arthur C. (1994 [1964]): A művészetvilág. *Enigma* 4: 41–52.
- de Man, Paul (1997 [1979]): Az önéletrajz mint arcrongálás. *Pompeji* 8(2–3): 93–107.
- Dent, Bob (2019): *A vörös város. Politika és művészet az 1919-es magyarországi Tanácsköztársaság idején*. Budapest: Helikon.
- Dickie, George (1971): *Aesthetics: An Introduction*. New York: Pegasus.
- Dickie, George (1984): *The Art Circle: A Theory of Art*. New York: Haven Publications.
- DiMaggio, Paul és Kristen Stenberg (1985): Why Do Some Theatres Innovate More Than Others? An Empirical Analysis. *Poetics* 14(1–2): 107–122. DOI: [https://doi.org/10.1016/0304-422x\(85\)90007-5](https://doi.org/10.1016/0304-422x(85)90007-5)
- Dobó Gábor (2015): Kassák Lajos *Egy ember élete* című önéletrajzána fogadtatása 1927–1928-ban. *Literatura* 41(3): 277–288.
- Fenyő Miksa (1919): Pogány József: Napóleon. *Nyugat*, 22(11): 774–776. Interneten: https://adt.arcanum.com/hu/view/Nyugat_1919/?pg=801&layout=s (letöltve: 2025. május 27.).
- Földes Györgyi (2018): „A pódium akrobatája”. Simon Jolán előadóművészete. *Literatura* 44(1): 77–90.
- Gács Anna (2020): *A vágy, hogy meghatódjunk. Tanulmányok a kortárs önéletrajz-kultúráról*. Budapest: Magvető.
- G. Komoróczy Emőke (2005): *A szellemi nevelés fórumai*. Budapest: Hét Krajcár.
- György Péter (1988): Küzdelem a realizmusért. Fikció és önéletrajz szerepe Kassák prózájában. In *Kassák Lajos emlékkönyv*. (Eötvös könyvek.) Fráter Zoltán és Petőcz András (szerk.). Budapest: ELTE Közművelődési Titkárság, 58–65.

- Hajdu Tibor (2018): Puccs vagy forradalom? Átadta-e a hatalmat Károlyi Mihály? In *Kérdések és válaszok 1918–1919-ről*. Csunderlik Péter et al. (szerk.). Budapest: Napvilág, 44–45.
- Hatos Pál (2018): *Az elátkozott köztársaság*. Budapest: Jaffa.
- Hegedűs Géza (1976): *A magyar irodalom arcképcsarnoka*. Budapest: Móra.
- Hjellbrekke, Johs et al. (2025): Literary Practices, Capital Structures and Political Position-Taking: The Norwegian Writers during World War II. *Poetics*, 109. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2025.101981>
- Kassák Lajos (1983 [1961]): Önarckép-háttérrel. In *Kassák Lajos válogatott művei I*. Sik Csaba (szerk.). Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 7–69.
- Kassák Lajos (1971 [1919]) (szerk.): *Ma 1919–1920*. Budapest: Akadémiai Kiadó. Interneten: <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=maa> (letöltve: 2025. május 27.).
- Kassák Lajos (1983): Kommün. In *Egy ember élete*. II. köt. Budapest: Magvető. 491–674. Interneten: https://reader.dia.hu/document/Kassak_Lajos-Egy_ember_elete-2675 (letöltve: 2025. május 27.).
- Kassák Lajos (1986): *Összegyűjtött műfordítások*. Budapest: Magvető.
- Kenyeres Ágnes (1994) (szerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Konok Péter (2010): Az erőszak kérdései 1919–1920-ban. Vörösteror–fehérterror. *Múltunk* 55(3): 72–91.
- Lejeune, Philippe (2003 [1975]): Az önéletírói paktum. In uő: *Önéletírás, élettörténet, napló*. Z. Varga Zoltán (szerk.). Budapest: L'Harmattan, 17–47.
- Lukács György (1987): *Forradalomban. Cikkek, tanulmányok 1918–1919*. Budapest: Magvető.
- Sapiro, Gisele (2003): The Literary Field between The State and The Market. *Poetics* 31(5–6): 441–464. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.poetic.2003.09.001>
- Sipos Balázs (2022): *Személyes források és a történelmi tapasztalat elbeszélése*. Budapest: Napvilág.
- Standeisky Éva (2007): Kassák Lajos-interjú 1960-ból. *Múltunk* (52)2: 253–267.
- Svéd László (1974): Kassák Lajos és a Tanácsköztársaság ifjúsági mozgalma. *Párttörténeti Közlemények* 20(1): 163–183.
- Szeredi Merse Pál (2018): A „mácastilus irodalmi diktátora Lukács György sznob uszályában”. Az aktivisták a Tanácsköztársaságban. *Enigma* 94: 128–146.
- Wessely Anna (2012): A művészetszociológia. „Kinek nem kell és miért?” *Kultúra és Közösség* 4(1–2): 67–74.